

**ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Григорія Сковороди»**

КАФЕДРА ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

ISSN 2415-3567 (Print)

НАУКОВІ ЗАПИСКИ З УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Збірник наукових статей

Випуск 45

**ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
2019**

УДК 94(477)(082)
ББК 63.3(4 Укр)я 43
Н 34

Кафедра історії та культури України
Наукові записки з української історії: збірник наукових статей.
Переяслав-Хмельницький, 2019. Вип. 45. 176 с.

Заснований у 1993 р. Засновник – ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Свідоцтво про реєстрацію ЗМІ КВ № 9497 від 12.01.2005.

Збірник наукових праць зареєстрований як фахове видання із спеціальностей «Історичні науки»

(Наказ Міністерства освіти і науки України № 793 від 4.07.2014 р.).

Редакційна колегія: Коцур В.П., доктор історичних наук, професор (головний редактор); Орлик В.М., доктор історичних наук, професор (заступник головного редактора); Коцур А.П., доктор історичних наук, професор; Молоткіна В.К., доктор історичних наук, професор; Демуз І.О., доктор історичних наук, доцент; Колибенко О.В., кандидат історичних наук, професор; Тарапон О.А., кандидат історичних наук, доцент; Ставицька А.В., кандидат історичних наук (відповідальний секретар).

Міжнародна редакційна колегія: Мокляк Я., доктор габілітований, професор (Польща); Філіпов К., доктор габілітований, професор (Польща).

Рекомендовано Вченою радою ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (протокол № 10 від 18 червня 2019 р.)

Збірник уміщує статті, присвячені розгляду актуальних проблем суспільно-політичної, соціально-економічної історії України XII–XXI ст., матеріали з історії культури, історіографії, джерелознавства, науки і техніки.

Для викладачів, аспірантів, студентів.

УДК 94(477)(082)
ББК 63.3(4 Укр)я 43
Н 34

© Кафедра історії та культури України,
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені
Григорія Сковороди», 2019

**PEREIASLAV-KHMELNYTSKYI
HRYHORII SKOVORODA STATE
PEDAGOGICAL UNIVERSITY**

HISTORY AND CULTURE OF UKRAINE DEPARTMENT

ISSN 2415-3567 (Print)

SCIENTIFIC NOTES ON UKRAINIAN HISTORY

Collection of scientific articles

Issue 45

**PEREIASLAV-KHMELNYTSKYI
2019**

UDC 94(477)(082)
BBC 63.3(4 Укр)я 43
N 34

History and Culture of Ukraine Department

Scientific notes on Ukrainian history: collection of scientific articles.
Pereiaslav-Khmelnyskyi, 2019. Issue 45. 176 p.

*Founded in 1993, the founder Pereiaslav-Khmelnyskyi Hryhorii Skovoroda State
Pedagogical University.*

Certificate of registration of mass media KV № 9497 from 12.01.2005.

*It is registered as a scientific professional edition of Ukraine on the specialty
«Historical Sciences» (Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine
№ 793 from July the 4th, 2014).*

Editorial board: Kotsur V.P., Doctor of Historical Sciences, Professor
(editor in chief); Orlyk V.M., Doctor of Historical Sciences, Professor (deputy
editor); Kotsur A.P., Doctor of Historical Sciences, Professor; Molotkina B.K.,
Doctor of Historical Sciences, Professor; Demuz I.O., Doctor of Historical
Sciences, Assistant Professor; Kolybenko O.V., Candidate of Historical Sciences,
Professor; Tarapon O.A., Candidate of Historical Sciences, Assistant Professor;
Stavytska A.V., Candidate of Historical Sciences (executive secretary).

International editorial board: Mokliak Ya., Doctor of Historical Sciences,
Professor (Poland); Filipov K., Doctor of Historical Sciences, Professor (Poland).

**Recommended for publication by the Academic Council of the Pereiaslav-
Khmelnyskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University (protocol
№ 10 of June the 18nd, 2019).**

The collection contains the articles, which are devoted the consideration of
topical problems of socially-political, socially-economical history of Ukraine of
XII–XXI centuries and materials entered from history of culture, historiography,
source studying and history of scitech.

It's for teachers, postgraduates and students.

UDC 94(477)(082)
BBC 63.3(4 Укр)я 43
N 34

© History and Culture of Ukraine Department,
Pereiaslav-Khmelnyskyi Hryhorii Skovoroda
State Pedagogical University, 2019

РОЗДІЛ І. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477.41)«11/12»

DOI <https://doi.org/10.31470/2415-3567-2019-45-5-17>

Колибенко Олена,

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України
olenkakolybenko@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4009-5417>

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»,
вул. Сухомлинського, 30,
м. Переяслав-Хмельницький,
Київська обл., Україна, 08401

Kolybenko Olena,

Candidate of Historical Sciences, assistant professor of Department of History and Culture of Ukraine

olenkakolybenko@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4009-5417>

Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University, 30, Sukhomlynsky Str., Pereiaslav-Khmelnytskyi, Kyiv region, Ukraine, 08401

Колибенко Олександр,

кандидат історичних наук, професор, заступник генерального директора з наукової роботи

kolybenko@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-8616-9074>

Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»,
вул. Шевченка, 8, м. Переяслав-Хмельницький,
Київська обл., Україна, 08400

Kolybenko Oleksandr,

Candidate of Historical Sciences, professor, Scientific work Deputy of the General Director
kolybenko@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-8616-9074>

National Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav»
8, Shevchenka Str.,
Pereiaslav-Khmelnytskyi,
Kyiv region, Ukraine, 08400

ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ КНЯЗЬ МИХАЙЛО ВСЕВОЛОДОВИЧ: СЛАВНА СМЕРТЬ ПІСЛЯ БЕЗСЛАВНОГО ЖИТТЯ

У статті здійснено спробу проаналізувати життєвий шлях одного з князів, що займав княжий стіл Переяславля Руського на початку XIII ст. Це був Михайло Всеволодович, один із синів чернігівського князя Всеволода Святославича. Він розпочинав свою княжу кар'єру з Переяславля Руського у 1206 році. Це стало наслідком виграну його батьком боротьби за київський престол та вигнання з Переяславля Руського князя Ярослава Всеволодовича.

Найбільш вірогідною датою народження Михайла Всеволодовича слід вважати 1188–1189 роки. У 1223 р. Михайло Всеволодович разом з іншими південними князями радився у Києві з приводу першої появи монголо-татар біля південних кордонів Русі. Потім він приймав участь у битві на Калці, після чого зайняв чернігівський стіл.

Михайло Всеволодович, як і багато інших князів, мав складні стосунки з Новгородом. Його перше княжіння у Новгороді спочатку проходило добре, однак у 1225 р. він несподівано вирішив повернутися до Чернігова. Очевидно, він зробив цей крок за домовленістю з володимиро-суздальським князем Юрієм Всеволодовичем.

Вдруге Михайло Всеволодович зайняв новгородський стіл у 1228 році, одразу розпочавши низку реформ та змін у Новгороді. Він провів зміни у новгородській адміністрації – змінив посадника. Новгородський архієпископ Арсеній також втратив свою архієпископську кафедру. Спочатку на повернули на його місце колишнього

архієпископа Антонія, але через немічність він не міг виконувати свої обов'язки. Новим новгородським архієпископом став диякон церкви святого Георгія Спиридон.

Михайло Всеволодович залишив свій помітний слід в історії, ставши одним із небагатьох руських князів – мучеників за віру періоду монгольського нашествя.

Джерела повідомляють, що Михайло Всеволодович відмовився виконати язичницький обряд очищення вогнем. Його загибель – це один з рідкісних випадків смерті від рук татар через релігійні переконання. Значно вагомішими причинами його вбивства були знищення татарських послів у Києві та спроба організації антитатарської коаліції на Заході.

Отже, колишній переяславський князь Михайло Всеволодович за свого життя не зміг набути слави своїх відомих попередників на княжому столі Переяславля Руського – Всеволода Ярославича, Володимира Мономаха, Ізяслава Мстиславича чи Володимира Глібовича. Однак обставини його смерті як мученика за віру дозволили йому стати одним із найвідоміших руських князів та бути зарахованим до лику святих. Завдяки цьому у XVI ст. Михайло Всеволодович отримав величезну кількість нащадків з числа княжих та дворянських родів з півночі колишньої Чернігівської землі.

Михайло Всеволодович Чернігівський був канонізований, отримав «офіційний» ореол мученика за віру.

Ключові слова: Михайло Всеволодович, переяславський князь, Переяславль Руський, Київ, Новгород, Чернігів, Всеволод Святославич, святий.

PRINCE OF PEREIASLAV MYKHAILO VSEVOLODOVYCH: GLORIOUS DEATH AFTER AN UNHOLY LIFE

The article attempts to analyze the life path of one of the princes, who occupied the princely table of Pereiaslavl of Rus' in the beginning of the XIII century. It was Mykhailo Vsevolodovych, one of the sons of Chernihiv prince Vsevolod Svyatoslavych. He began his career as a prince from Pereiaslavl of Rus' in 1206. This was the result of the victory of his father in the struggle for the throne of Kyiv and the expulsion from Pereiaslavl of Rus' prince Yaroslav Vsevolodovych.

The most probable date of birth of Mykhailo Vsevolodovych should be considered 1188–1189 years. In 1223, Mykhailo Vsevolodovych, together with other southern princes, consulted in Kyiv about the first appearance of the Mongol-Tatars near the southern borders of Rus'. Then he took part in the battle at Kalka, after which he took the Chernihiv table.

Mykhailo Vsevolodovych, like many other princes, had a difficult relationship with Novgorod. His first reign in Novgorod initially went well, but in 1225 he unexpectedly decided to return to Chernihiv. Obviously, he made this step in agreement with Volodymyr-Suzdal Prince Yuri Vsevolodovych.

For the second time Mykhailo Vsevolodovych took the Novgorod table in 1228, immediately starting a series of reforms and changes in Novgorod. He made changes in the Novgorod administration – he changed the posadnik. Archbishop Arseny of Novgorod also lost his archbishopric chair. Originally returned to his place by the former Archbishop Anthony, but due to his infirmity, he could not perform his duties. The deacon of the church of St. George Spyrydon became the new archbishop of Novgorod.

Mykhailo Vsevolodovych left his remarkable mark in history, becoming one of the few princes of Rus' – martyrs for the faith of the period of the Mongol invasion.

Sources say that Mykhailo Vsevolodovych refused to fulfill the pagan rite of purification by fire. His death is one of the rare deaths from the hands of the Tatars through religious beliefs. The more significant reasons for his assassination were the destruction of Tatar ambassadors in Kyiv and the attempt to organize an anti-Tatar coalition in the West.

Thus, the former Pereiaslavl Prince Mykhailo Vsevolodovych for his life was not able to gain the glory of his famous predecessors at the princely table of Pereiaslavl of Rus' – Vsevolod

Yaroslavych, Volodymyr Monomakh, Izyaslav Mstyslavych or Volodymyr Hlibovych. However, the circumstances of his death as a martyr for faith allowed him to become one of the most famous princes of Rus' and to be credited to the saints. Due to this in the XVI century. Mykhailo Vsevolodovych received a huge number of descendants from among the princes and aristocratic families from the north of the former Chernihiv land.

Mykhailo Vsevolodovych of Chernihiv was canonized, received an «official» halo of the martyr for faith.

Key words: *Mykhailo Vsevolodovych, Pereiaslav prince, Pereiaslavl of Rus', Kyiv, Novgorod, Chernihiv, Vsevolod Svyatoslavych, holy.*

Одним із найвідоміших давньоруських князів, який недовго княжив у Переяславі на початку XIII ст., був Михайло Всеволодович, – син Всеволода Святославича Чермного (Буй-Тура Всеволода із «Слова о полку Ігоревім»). М.Ф. Котляр так стисло характеризує його: «МИХАІЛ ВСЕВОЛОДИЧ (р. н. невід. – п. 20.09.1246) – князь черніг., новгород., галицький і київський; другий син кн. Всеволода Святославича Чермного і доньки (незваної на ім'я) краківського кн. Казимира II Справедливого. Був типовим представником князівського стану доби удільної роздробленості: усе життя воював з ін. князями, охоче розпалював усобиці, користався з половецької допомоги для зведення рахунків із суперниками» [6, с. 687]. Таким чином, названий автор не визнає його переяславським князем.

Однак, Михайло Всеволодович все ж став 1206 р. переяславським князем. Це стало наслідком виграшу його батьком боротьби за київський престол та вигнання ним з Переяславля Руського Ярослава Всеволодовича – сина володимиро-суздальського князя Всеволода Юрійовича: «Осенью, 1205 года, Ярослав Всеволодович оставил Переяславль и ушел к своему отцу, в Суздаль. ... В Переяславле южном был посажен теперь Михаил Всеволодович, сын Всеволода Чермного. Таким образом южная Русь мало-по-малу начинает переходить под власть Ольговичей.

Впрочем, торжество В. Чермного было непродолжительным. В том же, 1206-м году, Рюрик Ростиславич, в союзе с Мстиславом Романовичем, своими сыновьями и племянниками, получив кроме того подкрепление со стороны половцев, напал на Киев и выгнал оттуда Всеволода Чермного. Той же участи подвергся и его сын, Михаил, сидевший в Переяславле.

Ставши вновь киевским князем, Рюрик посадил в Переяславле своего сына, Владимира Рюриковича» [9, с. 370].

Думку В.Г. Ляскоронського підтримує й М.М. Корінний: «Не просидев и года, сын Всеволода Чермного Михаил вынужден был уступить свое место в Переяславе сыну нового киевского князя Рюрика Ростиславича – Владимиру» [5, с. 66–67].

Метою даної статті є спроба проаналізувати життєвий шлях одного з переяславських князів початку XIII ст. – Михайла Всеволодовича, який у історіографії отримав прізвисько – Чернігівський.

Про дату народження Михайла Всеволодовича науковці досі сперечаються. На нашу думку, найбільш реальну дату наводить С. Павленко, який піддав сумніву точки зору В.М. Татищева (1179 р.) та Г. Власьєва (1196 р.): «У 1179 році, як повідомляє літопис, «привів Святослав [Всеволодович] за Всеволода, за середнього сина, жону з Ляхів, [Марію] Казимірівну, у Філіппів піст». Шлюб між чернігівським князем Всеволодом Святославовичем Чермним (Рудим) і донькою великого князя польського Казимира II Справедливого Марії-Анастасії продовжив рід Ольговичів.... Дослідник Г.Власьєв зробив припущення, що Михайло Всеволодович народився наприкінці XII століття, близько 1196 року. На нашу думку, ця подія відбулась значно раніше – орієнтовно у кінці 1180-х років.

Син Михайло був уже другою або й третьою дитиною у молодій сім'ї. Дату його народження визначаємо гіпотетично. Князі, як правило, тоді одружувалися в 15–17 літ, їхніми нареченими ставали 13–14-літні князівни.

Михайло взяв шлюб з Оленою, дочкою галицько-волинського князя Романа Мстиславовича. Сталася ця подія, за нашими висновками, десь у 1204–1205 році. Адже саме у 1204 році княжий стіл у Чернігові зайняв його батько Всеволод Чермний, і тоді йому було вигідно заради князівської дипломатії породичатися з впливовим недавнім ворогом – Романом Мстиславовичем, з яким велись переговори про мир. Невдовзі ситуація різко змінилась. Адже Роман Мстиславович 19 червня 1205 року загинув у бою з поляками. Якщо припустити, що у той час княжичу Михайлу було 16–17 років, то він народився відповідно у 1188–1189 роках. На це вказує і друга важлива деталь – батько у 1206 році посадив його княжити у Переяславі. Згаданий впливовий князівський стіл Всеволод Чермний не міг би доручити княжичу віком 10–11 років, бо не мав у тій захопленій землі надійної підтримки.

На перший погляд, народження у 1212 році у сім'ї князя Михайла Феодулії, орієнтовно у 1213 році Марії, потім синів Ростислава (1223), Юрія (1227?) та Мстислава, Симеона, Романа підтверджує припущення згаданого раніше дослідника Г.Власьєва про дату народження святого у середині 1190-х років. У зв'язку з цим слід врахувати і таку обставину: у житті про черницю Єфросинію Суздальську (тобто про дочку Михайла Всеволодовича Феодулію, яка пішла у монастир) йдеться про те, що довго у князя Михайла «супруга бе неплоды», і тому перша донька з'явилася на світ лише після поїздки подружжя

Таким чином найбільш вірогідною датою народження Михайла Всеволодовича слід вважати 1188–1189 роки» [10, с. 6–7].

За Л.Є. Махновцем, Михайло Всеволодович був по чергово князем переяславським, князем новгородським, князем галицьким, князем чернігівським, великим князем київським (середина березня 1238 р. – осінь 1239 р.; квітень 1241 р. – весна 1243 р.) [8, с. 497]. На думку Л.В. Войтовича, у 1210–1223 рр. він тримав якесь князівство із центром поблизу Чернігова [1, с. 408]. В.В. Богуславський вважає, що це було Новгород-Сіверське князівство. У 1223 р. Михайло Всеволодович був разом з іншими південними князями у Києві на раді з приводу першої появи монголо-татар біля південних кордонів Русі. Потім він приймав участь у битві на Калці, де загинув його дядько, чернігівський князь Мстислав Святославич, після чого Михайло Всеволодович зайняв чернігівський стіл. Характеризуючи учасників цієї ради, Д.Г. Хрустальов дає їй коротку характеристику Михайлові Всеволодовичу: «Михаил Всеволодович (†1245), сын киевского и черниговского князя Всеволода Святославича Чермного. Чем владел до 1223 г. – неизвестно; некоторое время в 1206 г. сидел в Переяславле Русском. После гибели на Калке дяди Мстислава Святославича занял Чернигов, который сохранил в качестве стольного града до своей смерти. Впоследствии принимал активное участие в борьбе за Киев, Новгород и Галич, в каждом из которых успел покняжить» [18, с. 65].

Михайло Всеволодович, як і багато інших руських, у тому числі й переяславських, князів, мав свою «історію» з Новгородом. В цій «історії» було багато різного й не зовсім зрозумілого для дослідників ХІХ – початку ХХІ ст., хоча, можливо, зовсім інакше це сприймалося сучасниками тих подій. Це дозволило П.П. Толочку, який присвятив Михайлу Всеволодовичу окремий розділ у своїй праці про взаємозв'язки Києва та Новгорода у Х–ХІІІ ст., вважати, що новгородська княжа кар'єра названого князя «во многом нелогичная и, казалось бы, не обусловлена историческими обстоятельствами» [15, с. 209].

Вищеназваний дослідник, аналізуючи цей період княжої кар'єри колишнього переяславського князя, звертає увагу на такі моменти. На час першого запрошення Михайла Всеволодовича на новгородський стіл, він спокійно й без конкурентів перебував на княжому столі Чернігова, поєднуючи у собі відносну молодість та певний військово-

адміністративний досвід. Чого варта лише участь у сумнозвісній битві на р. Калка у 1223 р. Але це не завадило йому 1224 р. несподівано прийняти запрошення на новгородський стіл, після нічної втечі звідти Всеволода Юрійовича, сина володимиро-суздальського князя Юрія Всеволодовича. Михайло Всеволодович на чолі чернігівської дружини прийшов до новгородського володіння Торжка допомагати Юрію Всеволодовичу повернути його сина на стіл Новгорода, й не встиг оговтатись як сам став новгородським князем. Це був результат компромісу між новгородцями та Юрієм Всеволодовичем, бо перші уперлися й стояли на своєму, і Юрій вирішив посадити на цей неспокійний, але бажаний, стіл брата своєї дружини. Чому на це погодився Михайло Всеволодович, якому було досить комфортно і у Чернігові, – нам зараз складно зрозуміти. Як вважає П.П. Толочко, цей чернігівський князь погодився бути ще й новгородським князем «за сумісництвом» [15, с. 211].

Новгородське княжіння спочатку складалося для Михайла Всеволодовича наче й непогано, однак 1225 р. він знову ж таки несподівано вирішив повернутися до Чернігова. Спроби новгородців умовити його залишитися не дали ніяких результатів. Очевидно, він зробив цей крок за домовленістю з Юрієм Всеволодовичем, бо наступного року останній разом зі своїм племінником Васильком Костянтиновичем приходив допомагати чернігівському князю проти Олега курського. Після цього дружні стосунки було закріплено одруженням вищеназваного ростовського князя Василька Костянтиновича на доньці Михайла Всеволодовича Марії. Від цього шлюбу пішла династія князів ростовських, а сама Марія, яка прожила несподівано довге життя, у майбутньому заклала підвалини формування культу свого батька як мученика за віру: «Считается, что инициатором почитания «Мучеников Михаила, князя Черниговского, и боярина его Феодора» была дочь Михаила Мария (ум. 1271 г.), мать Бориса и Глеба Васильковичей, князей ростовских. Вскоре в его честь был возведен в Ростове деревянный храм, сгоревший от удара молнии в 1288 г. Такая скорость для утверждения нового праздника весьма необычна и отражает острое стремление семьи Васильковичей закрепить новый культ. По их инициативе была создана также «Повесть об убиении Михаила Черниговского», сохранившаяся в большом количестве списков как в составе летописей, так и отдельно» [18, с. 264].

Повертаючись до новгородської «історії» Михайла Всеволодовича, принагідно зазначимо, що вона була тісно пов'язана ще з одним колишнім князем Переяславля Руського, який також випив до дна свою гірку чашу стосунків з із монголо-татарами, хоч і найпершим із руських князів поїхав у Орду за ярликом на свої ж землі – Ярославом Всеволодовичем. Цей, за висловом Ю.О. Лимонова, розумний і неспокійний князь [7, с. 109], якого П.П. Толочко вважає одним із найбільш яскравих державних діячів Русі першої половини XIII ст. [15, с. 222], перебував на новгородському столі до 1228 р., після чого пішов звідти назад у свій Переяславль Заліський, залишивши у Новгороді двох своїх малолітніх синів. Такий завуальований шантаж дав прямо протилежні наслідки – після заколоту й зміни тисяцького сином Ярослава Всеволодовича довелося втікати з Новгорода, а новгородці вдруге запросили до себе Михайла Всеволодовича. Незважаючи на перешкоди з боку попередника, Михайло Всеволодович все ж вдруге зайняв новгородський стіл, одразу розпочавши низку реформ та змін у Новгороді. Перш за все, він звільнив від даней на 5 років збіглих новгородських смердів, підтвердивши попередні норми для всіх інших. Крім того, з метою запобігти розграбуванню майна прихильників попереднього князя, вони «добровільно» віддали свої кошти у загальноміську казну, якими було профінансовано спорудження великого мосту через р. Волхов.

Не змусили себе довго чекати й зміни у новгородській адміністрації – новим посадником замість Іванка Дмитровича став Внізд Водовик. Тисяцького новгородці змінили самі ще до приходу князя у місто. Новгородський архієпископ Арсеній також втратив свою кафедру, оскільки отримав її у свій час, на думку мешканців міста, за хабар, насильно відправивши у монастир колишнього архієпископа Антонія. Останнього знову

повернули на новгородську кафедру, але через його немічний стан мусили приставити до нього двох опікунів. Проблему фактичної відсутності у Новгороді легітимного архієпископа було вирішено за ініціативи Михайла Всеволодовича, й за допомогою жеребу з трьох кандидатів обрано новим архієпископом Спиридона – диякона церкви святого Георгія. Однак, одразу після обрання архієпископа Михайло Всеволодович, узявши із собою шістьох знатних новгородців, пішов до Чернігова, залишивши у Новгороді свого малолітнього сина Ростислава. Як вважає П.П. Толочко, складається враження, «что стороны заключили какое-то соглашение и гарантировали его исполнение взаимным присутствием заложников. Со стороны Михаила это, несомненно, было обещание новгородцам вернуть захваченные Ярославом волости. Возможно, и при помощи военной силы, которую он, наверное, надеялся получить от своей «братии». ... Реальная жизнь внесла существенные коррективы в планы Михаила Всеволодовича. Подвигнуть на военный поход южнорусских князей против Ярослава ему не удалось. Пришлось ограничиться дипломатическим демаршем» [15, с. 216–217].

Незважаючи на фактичний провал усієї цієї затії зі спробою налякати Ярослава Всеволодовича й повернути загарбану ним новгородську волость, Михайло Всеволодович спокійно повернувся до Новгорода, влаштував там постриги своєму сину Ростиславу, й разом з архієпископом Спиридоном посадив його замість себе на новгородський стіл й з почуттям виконаного обов'язку пішов до Чернігова, знову пообіцявши новгородцям виступити в похід на Ярослава. Однак не усім новгородським мужам подобалися такі дії Михайла Всеволодовича, й після його виходу у місті спалахнув заколот. Його ледве вдалося придушити, але не надовго. Новий заколот відбувся після того, як молодий княжич Ростислав та архієпископ виїхали у Торжок. Нескладно здогадатися, чиї прихильники стояли за усіма цими справами – Ярослава Всеволодовича, який після «зачистки» Новгорода від людей Михайла Всеволодовича прибув до міста 30 грудня 1230 р. й урочисто вступив на новгородський стіл на Ярославовому дворі.

Підсумовуючи цю історію, П.П. Толочко пише: «Таким образом, длительное противоборство черниговского князя Михаила Всеволодовича и переяславского Ярослава Всеволодовича за обладание новгородским столом закончилось победой последнего» [15, с. 218].

Подальші події вказували на неминучість військового зіткнення цих двох князів-суперників, однак його вдалося уникнути за посередництвом київського митрополита Кирила, який очолив велике (35 чоловік) посольство від великого київського князя Володимира Рюриковича до володимиро-суздальського князя Юрія Всеволодовича. Це посольство змогло домовитися про мир між Михайлом та Ярославом Всеволодовичами, визнавши, що неправим у їх стосунках був все-таки Михайло.

1234 р. Михайло Всеволодович підтримував Ізяслава Володимировича у його боротьбі з київським князем Володимиром Рюриковичем. П.П. Толочко пише: «У 1234 р., одержавши повідомлення від Володимира Рюриковича про виступ проти Києва чернігівського князя Михайла, Данило негайно рушив свої полки на Русь та обложив Чернігів. Після «лютого бою», в якому було застосовано й тарани (стінобитні машини), Михайло змушений був просити миру. Щоправда, вже в наступному році він і син Мстислава Романовича Ізяслав завдали поразки Володимирі і Данилу й зайняли їхні столи: Михайло сів у Галичі, а Ізяслав – у Києві» [16, с. 136].

У результаті збройного протистояння йому вдалося допомогти Ізяславу заволодіти Києвом, а сам він зайняв Галич. Як вказує Л.В. Войтович, «Продовжуючи політику Ольговичів, боровся за київський престол, одночасно і за галицьку спадщину проти Романовичів – зведених братів своєї дружини, вважаючи свого старшого сина «по кужелю» законним спадкоємцем Романа Мстиславича» [1, с. 408].

У 1236 р. його союзнику не вдалося утримати Київ, і Михайлу Всеволодовичу довелося, найнявши половців, виганяти з Києва свого попередника ще на переяславському столі Ярослава Всеволодовича. Це йому вдалося й він сів на великокняжому престолі у

Києві, посадивши в Галичі свого сина Ростислава. Однак, невдовзі «розумний і неспокійний» Ярослав Всеволодович у свою чергу теж вигнав його із Києва, й Михайлу Всеволодовичу довелося вести тривалу боротьбу за Київську землю. У 1238 р. він знову зайняв Київ й, на думку В.В. Богуславського, залишався там княжити аж до приходу під Київ монголо-татар [14, с. 728]. Перебуваючи в Києві Михайло Всеволодович встиг ще й забрати у галицького князя Данила Романовича Перемишльську волость. Коли монголо-татари під проводом Менгу-хана, розгромивши Чернігів та Переяслав, підійшли до Києва, то Михайло Всеволодович наказав убити їх послів, а сам утік в Угорщину. З цього приводу Г.Ю. Івакін зазначає: «Київський великокнязівський стіл зайняв Михайло Всеволодович. 1239 р. після спустошення Переяслава та чернігова до Києва підійшли монгольські війська на чолі з Менгуханом. Менгухан став проти Києва у Городці (сучасна Вигурівщина), краса й велич столичного міста, могутні оборонні споруди справляли на нього належне враження... Він не наважився на штурм міста й спробував «прельстити» великого князя Михайла Всеволодовича. Проте кияни «не послуша его». Монгольські послы були вбиті, а їхнє військо відійшло у поволзький степ. Переляканий князь Михайло втік до Угорщини, можливо він сподівався отримати там військову допомогу» [3, с. 46].

Як пише Д.Г. Хрустальов, «Убийство послов и очевидное неприяние Михаилом примиренческой линии должны были уничтожить для Киева все шансы избежать нападения» [18, с. 209].

На думку П.П. Толочка, з 1235 р. «на київському столі перебували князі, які не лишили помітного сліду в історії. Останнім з них був Михайло Всеволодович. Дізнавшись про нове вторгнення орд Чингізхана, він злякався і залишив Київ, який зайняв Данило Романович, і посадив у ньому свого боярина Дмитрія» [16, с. 136].

Однак, якраз Михайло Всеволодович залишив свій помітний слід в історії, ставши одним із небагатьох руських князів – мучеників за віру періоду монгольського нашествия.

Із Угорщини він пішов у Польщу, до свого «вуй» (дядька по матері) мазовецького князя Конрада I. Не отримавши необхідної підтримки, він був змушений йти на уклін до Данила Романовича, з яким не так давно воював за Перемишль. Данило не став пригадувати старих образ і запросив Михайла до себе. В цей час на Волинь прийшла звістка про страшний розгром Києва татарами, й Михайло Всеволодович із сином Ростиславом знову втік до Польщі. Коли татари вийшли за межі Руської землі, близько 1241 р. він повернувся до розгромленого Києва й поселився під Києвом на дніпровському острові, оскільки центральна частина міста була суцільною руїною та пожарищем: «Вернувшись из Польши, Михаил Всеволодович оставил без продолжения установившиеся накануне монгольского нашествия добрые отношения с Даниилом и Васильком. Он прошел Волынские земли, «не показав правды», и занял Киев, откуда послал Романовичам весть о своем вокняжении. ... Непочтительные действия Михаила были не замечены Романовичами. Все оставалось в рамках приличия, которое, как мог, поддерживал и старший Ольгович. Вернувшись к Киеву, он поселился «под» сожженным и опустевшим городом «въ острове». Это соответствовало достигнутому в 1240 г. договоренностям с Даниилом: Михаил получил Киев и более не претендовал на Галич» [18, с. 259].

У 1243 р., отримавши звістку про повернення татар із Заходу в Русь, Михайло Всеволодович знову втік до Угорщини. У 1245 р. на церковному соборі в Ліоні з'явився його спеціальний посланець – ігумен Петро Акерович, який просив у папи Інокентія IV допомоги проти татар. Мабуть, у зв'язку з цим, після повернення до Русі, його було викликано в ставку хана Бату, якому, очевидно, стало відомо про такі дії князя Михайла. Тоді ж він поїхав у Сарай, намагаючись виправдатись перед ханом та отримати від нього ярлик на Чернігівське князівство. Як пише Д.Г. Хрустальов, «На поклон к хану уже ездил великий князь Ярослав, ставший верным вассалом и союзником Бату. Туда же отправился беспокойный Михаил Черниговский, никогда не отличавшийся дипломатическим талантом» [18, с. 274].

Однак, 20 вересня 1246 р. Михайло Всеволодович був убитий татарами в Орді. Згідно з літописом, **...заколений був він беззаконним Доманом, пугтивльцем нечестивим, і з ним заколений був боярин його Федір [8, с. 401]; Михайла [Всеволодовича], князя чернігівського, який не поклонився кущу, із його боярином Федором вони ножем закололи...**» [8, с. 406]. Очевидець цієї події – папський посол Плано Карпіні – дещо інакше описав його смерть: «Нещодавно сталося так, що Михайла, який був одним з великих князів руських, коли він прибув на уклін до Бату, вони примусили раніш пройти між двох вогнів; опісля вони сказали йому, щоб він поклонився на південь Чингізхану. Той відповів, що охоче поклониться Бату і навіть його рабам, але не поклониться зображенню мертвої людини, так як християнам цього робити не слід. І після неодноразових вказівок йому поклонитись і його небажання вищезазваний князь передав йому через сина Ярослава, що він буде убитий, якщо не поклониться. Той відповів, що краще бажає померти, ніж зробити те, що не слід. І Бату послав одного охоронця, який бив його п'яткою в живіт навпроти серця так довго, доки той не помер. Тоді один з його воїнів, який стояв поряд, ободряв його, кажучи: «Будь стійким, так як ця мука недовго для тебе продовжуватиметься й відразу наступить вічне блаженство». Після цього йому відрізали голову ножем, і у вищезгаданого воїна голову також відрізали ножем» [2, с. 168]. Під воїном, очевидно, Плано Карпіні мав на увазі боярина Федора.

На думку Д.Г. Хрустальова, «Роль черниговского князя после монгольского нашествия предстает незавидной. Его земли разорены, а противники усилились. Даже собственный сын после неудачной авантюры в Галиции покинул его, отказался содействовать возвращению столь желанного Киева. Батый более полагался на верного Ярослава, нежели на престарелого и непостоянного Ольговича. Все злоключения Михаила в ханской ставке напоминают хорошо подстроенную провокацию, в основе которой была тонкая игра на чувствах православного воина. В итоге князь принял мученическую смерть и фактически завершил славную двухвековую историю черниговской династии Ольговичей» [18, с. 276].

Згідно з джерелами, останки Михайла Всеволодовича було викинуто собакам, однак супутники князя, що залишилися живими, зберегли їх і привезли у Чернігів, де й поховали. Через деякий час останки князя Михайла та боярина Федора було перевезено до Москви й перезахоронено у спеціально для цього влаштованому храмі над Тайницькими воротами в Кремлі (фактично, їх було викрадено московитами). Як зазначає С. Келембет, «офіційна канонізація Михайла Чернігівського, як загальноруського святого, була здійснена лише в 1547 р. У 1578 р., за наказом царя Івана Грозного, мощі Михайла Всеволодовича було перенесено з чернігівського Спаського собору до Москви, де перепоховано у спеціально збудованому на Іванівській площі Кремля соборі Чернігівських чудотворців. У 1681 р. цю будівлю розібрали, мощі перенесли до Архангельського собору, а в 1683 р. повернули вже до нового храму, зведеного над Тайницькими воротами. У 1769 р. й цю будівлю призначили до знесення, і тоді ж виявилось, що у мідній гробниці зберігалися рештки одного кн. Михайла, без боярина Федора. Наступного року мощі перенесли до Стретенського собору, а в 1774 р. – до Архангельського, родової усипальниці московських великих князів та царів; там вони знаходяться і понині (хоча протягом ХХ ст. не раз переміщувалися з місця на місце)» [4, с. 15].

За різними джерелами, Михайло Всеволодович мав кількох синів: Ростислава та Романа (Старого), відомих з літописів, Мстислава, Симеона (Семена) та Юрія (Георгія), відомих з «Бархатної книги» [8, с. 401, 515].

Стосовно пізніх родословців ХVI ст., то необхідно мати на увазі, що надзвичайна популярність постаті Михайла Чернігівського у цей період призвела до того, що усі служили верховські князі записалися у родословці як його нащадки – «плем'я Михайла Чернігівського»: «От сыновей Михаила Черниговского – третьего, Семена, князя глуховского и новосильского, четвертого, Мстислава, князя карачевского, и пятого, Юрия,

князя торусского и оболенского, пошли многочисленные дворянские роды князей Белевских, Воротынских, Одоевских (а также князей Одоевских-Масловых), Мосальских (с их ветвями – князей Кольцовых-Мосальских, Литвиновых-Мосальских, Клубковых-Мосальских, Мосальских-Корецких и дворян Мосальских-Рачко), Хотетовских, дворян Бунаковых, князей Огинских, Пузын, дворян Сатиных, князей Горчаковых, Елецких, Звенигородских (с их ветвями князей Звенигородских-Спячих, Рюминых, Барашевых, Шистовых, Звенцовых, Токмаковых и Ноздреватых), Болховских, Мезецких, Волконских, Барятинских, Мышецких, Оболенских (с их ветвями – князей Курлятевых, Ноготковых, Стригиных, Ярославовых, Нагоевых, Телепневых, Турениных, Репниных, Пенинских, Горенских, Тюфякиных, Щепиных, Золотых, Серебряных, Лыковых и Кашиных-Оболенских, а также князей Оболенских-Нелединских-Мелецких), Долгоруковых (а также светлейших князей Юрьевских), Щербатовых и Тростенских.

Это первый большой Дом потомков Рюриковичей. Однако старшей его ветвью были угасшие князья Осовицкие, потомки второго сына Михаила черниговского – брянского князя Романа (старший сын Михаила Ростислав перебрался в Венгрию, где и осталось его потомство)» [11, с. 153].

Генетичні дослідження ХХІ ст. показали, що насправді представники цього клану не походять по чоловічій лінії від того ж предка, що й Мономаховичі [19].

Крім синів, Михайло Всеволодович також мав двох дочок: Марію (дружину ростовського князя Василька Костянтиновича) та Феодулію (в черницях Єфросинію). Вона була нареченою княжича Федора Ярославича, який помер молодим, перед самим весіллям з нею. Існує «Житіє Феодулії», яка з 1227 р. й до самої своєї смерті 25 вересня 1250 р. була черницею у Суздалі й також, як і її батько, занесена до лику святих [8, с. 401, 515].

Агіографічні джерела та літописи підкреслюють, що Михайло Всеволодович відмовився виконати язичницький обряд очищення вогнем. Таким чином, його загибель – це один з рідкісних випадків смерті від рук татар через власне релігійні переконання [13]. І.М. Данілевський вказує, що Михайло Всеволодович відмовлявся проходити через вогонь, оскільки такі дії відносяться у Біблії до числа тяжких гріхів [2, с. 341]. Однак він все ж таки зробив це, як свідчить Плано Карпіні. Лише коли він відмовився вклонитися зображенню Чингізхана, його було убито. Але, як зазначає В.В. Богуславський, значно вагомішими причинами його вбивства були знищення татарських посланців у Києві та спроба організації антитатарської коаліції на Заході, про що без сумніву знав хан Бату [14, с. 729]. Монголо-татари такого не прощали.

Розглядаючи політичну історію руської канонізації ХІ–ХVІ ст., О.С. Хорошев звернув увагу на кілька важливих моментів, дотичних до нашої теми. Перш за все він відзначив, що звернення до канонізації другої половини ХІІІ – початку ХІV ст. показує, що вона репрезентована широким князівським «потокм». Серед цих князів та членів їх сімей є і Михайло Всеволодович. Політичний сенс уведення князів до лику руських святих розкривається обставинами їх загибелі – більшість князів вважаються святими мучениками: «Наиболее подробно рассказано о «мученичестве» Михаила Всеволодовича Черниговского, казненного с боярином Федором в Орде 20 сентября 1246 г. Князь не обнаружил героизма в годы военной опасности. Во время батыева нашествия он бежал в Венгрию, оставив без обороны Киев. Вернувшись на родину, вокняжился в разоренном Киеве и был вызван в Орду. Князь знает, что в Орде ему придется пройти «сквозь огонь» и поклониться «кусту и огневи, и идолом их». Михаил готов поклониться Батыю: «Понеже поручил ти (хану – А. Х.) есть царство света сего», но проходит между огнями и кланяется языческим богам отказывается. За отказ выполнить особый ритуал вельможа Батыя Елдега приказывает «мучить» князя «различными муками» и отрубить ему голову. Поступок своего господина повторил боярин Федор. При чем казнь совершил не ордынец, а «некто, бывший христианин..., отвергшийся... веры». Гибель в Орде князя и боярина трактуется в житии как подвиг и страдание за веру» [17, с. 76–77].

Названий автор зазначає, що пізніше, в історичних умовах XIV ст., проложне життє Михайла Черніговського було деталізоване й доповнене «подробіцями», які надавали агіографічному твору характер політичного протесту, животрепетної розповіді про жорстокість поневолювачів та непохитну гордість руського князя, який жертвує життям за честь своєї землі. Але для того, щоб цей мотив стало чутно в агіографічному творі як набат, був потрібен підйом національно-визвольного руху руського народу в другій половині XIV ст. При поверхневому погляді на історію канонізації князів-мучеників складається враження, що руська православна церква притримується того ж політичного спрямування, тієї ж патріотичної мотивації, яка характерна для громадянської літератури Русі XIII – початку XIV ст. Це враження зникає при зверненні до історії канонізації: «Ни один из перечисленных святых князей не продемонстрировал военного мужества, необходимого для гражданского звучания культа. Их «подвиг» не представляет никакой «военной угрозы» золотоордынским ханам. Более того, церковь всячески стремится обелить золотоордынских ханов в момент «мученического подвига» святых князей: Михаил Черниговский подвергнут пыткам и казни не по приказу Батые, но по указанию вельможи Елдега, а палач князя – бывший христианин.

Подобный идеологический подтекст политической канонизации определяется отношением русской церкви к подлинным образцам политического и военного мужества. Если бы политическая доктрина церковной организации преследовала идею прославления активной борьбы с поработителями, она могла прославить более яркие эпизоды» [17, с.77].

Далі О.С. Хорошев констатує, що духовенство, вдаючись до канонізації, було далеко від думки закликати руських людей до об'єднання своїх сил для відсічі «поганам». Навпаки, каяття, смирення і покора – ось основна ідея політичної канонізації XIII – початку XVI ст. [17, с. 78].

Згадуючи про князів, «убиенных от татар», О.В. Русина пише: «Деякі знайшли свою смерть в Орді, куди мусили їздити «на поклон», щоб дістати ярлики на власні княжіння. З-поміж них тільки один – Михайло Всеволодич Чернігівський – отримав «офіційний» ореол мученика: був канонізований як страстотерпець за віру. Згідно з літописами й «Житієм» князя, у 1245 р., коли він прибув до ставки Батия, «прося волости своея от него», той нібито став змушувати його «поклонитися идолам». Михайло ж, із християнською покорою приймаючи нові політичні реалії, відмовився поступитися своїми релігійними принципами й відповів Батию: «Аще (оскільки – авт.) Бог нас передал и власть нашу, грехов ради наших, во руце ваши, тебе кланяемся и честь приносим, а закону (вірі – авт.) отцов твоих и твоему богонечестивому повелению не кланяемся». За це князь був підданий тортурам і вбитий. Така ж доля спіткала і його супутника боярина Федора.

Ця суто агіографічна версія загибелі князя не задовольняє більшість істориків, котрі шукають у діях Батия політичне підґрунтя; власне, вона здавалася сумнівною й деяким із сучасників. Карпіні, зокрема, вважав, що влаштоване Батием «випробування віри» мало замаскувати його справжні наміри: у будь-який спосіб звести князя зі світу, щоб опанувати його землі; при цьому францісканець покликався на властиве монголам бажання самим порядкувати на завойованих обширах. Безумовно, італійцю можна закинути схильність до надто широких узагальнень (чи, словами М. Грушевського, до «неоправданої генералізації фактів, що могли траплятись хіба одинично і спорадично»), однак не слід забувати, що Михайло був не єдиним чернігівським князем, котрий загинув в Орді: майже одночасно там «убиен бысть от Батые князь Андрей Мстиславич», якого Карпіні виводив з «Чернігова, що на Русі» [12, с. 19–20].

Ще один важливий момент, який досі викликає дискусії серед науковців – це точна дата загибелі князя. Про це Д.Г. Хрустальов зазначає: «Традиционно считается, что князь погиб 20 сентября 1246 (6754) г. Эту дату используют как историки-исследователи, так и священнослужители.

Однако ближайшее рассмотрение источников не позволяет согласиться с этой датировкой однозначно. В Новгородской первой летописи смерть Михаила отмечена 18 (или 8) сентября 1245 (6753) г., в Софийской первой – 23 сентября 1245 (6753) г., а в Воскресенской – 23 сентября 1246 (6754) г. Если признать более достоверной действительно используемую в «Повести об убиении Михаила» и традиционную дату 20 сентября, то год смерти князя следует вынести за скобки. Наиболее часто встречается 1245 (6753) г., чуть реже 1246 (6754) г., а порою и 1247 (6755) г. Для уточнений попробуем выбрать некий временной ориентир, на который вполне можно будет положиться. О смерти Михаила, произошедшей где-то на Волге, сообщить было практически некому, да и интерес к точной дате могли проявить только в чернигове и Ростове. Фактически мы располагаем известиями только из последнего города, куда информация попала, скорее всего, очень не скоро и «через третьи руки». Другое дело – известие о смерти великого князя Ярослава Всеволодовича на пути из Каракорума. Его можно датировать сразу по нескольким независимым источникам (русские летописи, записки Плано Карпини), к тому же в источниках никогда не бывает расхождений в этой дате – 30 сентября 1246 г. При этом смерть Ярослава в летописях всегда отмечена после смерти Михаила, что естественно, но иногда эти сообщения разнесены в разные погодные статьи, что заставляет призадуматься. Вероятно, о точной дате убийства Михаила велись разные толки, но позднее она была привязана к комплексу известий о коварстве монгольских ханов, травивших и губивших русских князей. Поэтому гибель Михаила и Ярослава, давних врагов, была совмещена в некоторых сочинениях в одну статью, к тому же весьма бедную на другие события. Последовательность изложения в летописце Даниила Галицкого также заставляет удрежить поездку Михаила к Батыю.... Отъехать на Волгу Михаил имел возможность начиная с весны 1244 г. Ход изложения в Ипатьевской летописи ведет к тому, что эта поездка состоялась сразу после возвращения Михаила из Венгрии, то есть в том же 1244 г. Возможно, следует несколько более широко разносить события этих лет, и тогда мы выйдем на вполне подтверждаемую в письменных источниках дату 1245 (6753) г., при том что 1246 г. остается слишком удаленным, как и все последующие» [18, с. 264–265].

Отже, колишній переяславський князь Михайло Всеволодович, який зовсім недовго перебував у Переяславі, за свого життя не зміг набути слави своїх відомих попередників на княжому столі Переяславля Руського – Всеволода Ярославича, Володимира Мономаха, Ізяслава Мстиславича чи Володимира Глібовича. Однак обставини його смерті як мученика за віру дозволили йому стати одним із найвідоміших руських князів та бути зарахованим до лику святих. Цей статус посприяв тому, що у XVI ст. Михайло Всеволодович «обзавівся» величезною кількістю нащадків за рахунок княжих верховських родів з півночі колишньої Чернігівської землі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Войтович Л.В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква, 2006. 784 с.
2. Данилевский И.Н. Русские земли глазами современников и потомков (XII–XIV вв.). Москва, 2001. 389 с.
3. Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. (історико-топографічні нариси). Київ, 1996. 271 с.
4. Келембет С. Михайло Всеволодович, великий князь Чернігівський і Київський: деякі питання походження, біографії та складу родини // Сіверянський літопис. 2017. № 1–2. С. 11–19.
5. Коринный Н.Н. Переяславская земля, X – первая половина XIII века. Киев, 1992. 312 с.
6. Котляр М.Ф. Михайл Всеволодич // Енциклопедія історії України: у 10 т./ редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. Київ, 2009. Т. 6 : Ла – Мі. С. 687.

7. Лимонов Ю.А. Владимир-Суздальская Русь. Ленинград, 1987. 216 с.
8. Літопис Руський за Іпатським списком. Київ, 1989. 591 с.
9. Ляскоронский В.Г. История Переяславльской земли с древнейших времен до половины XIII ст. Киев, 1903. 422 с., карта.
10. Павленко С. Князь Михайло Чернігівський та його виклик Орді. Чернігів, 1996. 85 с.
11. Пчелов Е.В. Рюриковичи. История династии. Москва, 2001. 479 с.
12. Русина О.В. Україна під татарами і Литвою // Україна крізь віки. Т.6. Київ, 1998. 320 с.
13. Сказание об убиении в орде князя Михаила черниговского и его боярина Феодора // Библиотека литературы Древней Руси / РАН. ИРЛИ; под ред. Д.С. Лихачева, Л.А. Дмитриева, А.А. Алексеева, Н.В. Поньрко. Т.5: XIII век. URL: <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4957> (дата звернення: 12.10.2018).
14. Славянская энциклопедия. Киевская Русь – Московия. Москва, 2002. Т.1. 784 с.
15. Толочко П.П. Киев и Новгород в X–XIII вв. Киев, 2018. 255 с.
16. Толочко П.П. Київська Русь. Київ, 1996. 360 с.
17. Хорошев А.С. Политическая история русской канонизации (XI–XVI вв.). Москва, 1986. 206 с.
18. Хрусталева Д.Г. Русь и монгольское нашествие (20-50-е гг. XIII в.). Санкт-Петербург, 2013. 416 с.
19. Rurikid Dynasty DNA Project. URL: <https://www.familytreedna.com/groups/rurikid/about/news> (дата звернення: 12.10.2011).

REFERENCES

1. Voitovych, L.V. (2006). *Kniazha doba na Rusi: portrety elity [Prince's day in Rus': portraits of the elite]*. Bila Tserkva [in Ukrainian].
2. Danilevskij, I.N. (2001). *Russkie zemli glazami sovremennikov i potomkov (XII–XIV vv.) [Russian lands through the eyes of contemporaries and descendants (XII–XIV centuries)]*. Moskva [in Russian].
3. Ivakin, H.Iu. (1996). *Istorychnyi rozvytok Kyieva XIII – seredyny XVI st. (istoryko-topografichni narysy) [Historical development of Kyiv in the XIII – mid-sixteenth centuries (historical and topographical essays)]*. Kyiv [in Ukrainian].
4. Kelembet, S. (2017). Mykhailo Vsevolodovych, velykyi kniaz Chernihivskiyi i Kyivskiy: deiaki pytannia pokhodzhennia, biohrafii ta skladu rodyny [Mykhailo Vsevolodovych, Grand Duke Chernihiv and Kyiv: some questions about the origin, biography and composition of the family]. *Siverianskyi litopys*, 1–2, 11–19 [in Ukrainian].
5. Korinnyj, N.N. (1992). *Perejaslavskaja zemlja, X – pervaja polovina XIII veka [Pereiaslavl land, X – the first half of the 13th century]*. Kiev [in Russian].
6. Kotliar, M.F. (2009). Mykhail Vsevolodych [Mykhailo Vsevolodovych]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t./ redkol.: V.A. Smolii (holova) ta in.; Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy*, 6: La – Mi. Kyiv, 687 [in Ukrainian].
7. Limonov, Ju.A. (1987). *Vladimiro-Suzdal'skaja Rus' [Vladimir-Suzdal Rus']*. Leningrad [in Russian].
8. (1989). *Litopys Ruskyi za Ipatskym spyskom [Chronicle of Rus' on the Hipat List]*. Kyiv [in Ukrainian].
9. Ljaskoronskij, V.G. (1903). *Istorija Perejaslavl'skoj zemli s drevnejshih vremen do poloviny XIII st. [The history of Pereiaslavl land from ancient times to half of the XIII century]*. Kiev [in Russian].
10. Pavlenko, S. (1996). *Kniaz Mykhailo Chernihivskiyi ta yoho vyklyk Ordi [Prince Mykhailo of Chernihiv and his challenge to the Horde]*. Chernihiv [in Ukrainian].
11. Pchelov, E.V. (2001). *Rjurikovichi. Istorija dinastii [Rurikovich. Dynasty history]*. Moskva [in Russian].

12. Rusyna, O.V. (1998). *Ukraine pod tataramy i Lytvoiu* [Ukraine under Tatars and Lithuania]. *Ukraina kriz viky*, 6. Kyiv [in Ukrainian].
13. Skazanie ob ubienii v orde knjazja Mihaila chernigovskogo i ego bojarina Feodora [The legend of the murder in the Horde of Prince Mykhailo of Chernihiv and his boyar Theodore] // Biblioteka literatury Drevnej Rusi / RAN. IRLI; pod red. D.S. Lihacheva, L.A. Dmitrieva, A.A. Alekseeva, N.V. Ponyrko. T.5: XIII vek. Retrieved from: <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4957> [in Russian].
14. (2002). *Slavjanskaja enciklopedija. Kievskaja Rus' – Moskovija* [Slavic encyclopedia. *Kievan Rus' – Muscovy*]. Moskva [in Russian].
15. Tolochko, P.P. (2018). *Kiev i Novgorod v X–XIII vv.* [Kiev and Novgorod in the 10 th –13 th centuries]. Kiev [in Russian].
16. Tolochko, P.P. (1996). *Kyivska Rus'* [Kievan Rus']. Kyiv [in Ukrainian].
17. Horoshev, A.S. (1986). *Politicheskaja istorija russkoj kanonizacii (XI–XVI vv.)* [Political history of Russian canonization (XI–XVI centuries)]. Moskva [in Russian].
18. Hrustalev, D.G. (2013). *Rus' i mongol'skoe nashestvie (20-50-e gg. XIII v.)* [Rus' and the Mongol invasion (20–50s of the 13th century)]. Sankt-Peterburh [in Russian].
19. Rurikid Dynasty DNA Project. Retrieved from: <https://www.familytreedna.com/groups/rurikid/about/news>.

Одержано 01.02.2019.

УДК 930.1:329(477)«18»

DOI <https://doi.org/10.31470/2415-3567-2019-45-17-24>**Нагайко Тарас,**

кандидат історичних наук,
завідувач науково-дослідного відділу
історичного краєзнавства
НІЕЗ «Переяслав»,
керівник навчально-наукового центру усної історії
taras.nahaiko@ukr.net
<http://orcid.org/0000-0002-1439-3576>
Національний історико-етнографічний
заповідник «Переяслав»,
вул. Шевченка, 8, м. Переяслав-
Хмельницький,
Київська обл., Україна, 08400

Nahaiko Taras,

Candidate of Historical Sciences,
Head of the Research Department of Historical
Local History NEES «Pereiaslav»,
Head of the Educational and Scientific Center
of Oral History
taras.nahaiko@ukr.net
<http://orcid.org/0000-0002-1439-3576>
National Historical and Ethnographic
Reserve «Pereiaslav»
8, Shevchenka Str.,
Pereiaslav-Khmelnytskyi,
Kyiv region, Ukraine, 08400

ГРОМАДІВСЬКИЙ РУХ ЯК ФЕНОМЕН НАЦІОНАЛЬНОГО САМОУСВІДОМЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.

У статті розглянуто питання, пов'язані з українським громадівським рухом другої половини XIX ст. У цей час з-поміж прогресивних кіл суспільства зріс інтерес до самоусвідомлення етнічних особливостей українського народу. Наукове вивчення історії та культури рідного краю дало подальший поштовх для усвідомлення власних національних рис. Учасники українофільських організацій ставили собі за мету

просвітницьку діяльність в середовищі українського селянства, а також наукове вивчення історії та культури рідного краю. У період з кінця 50-их до 90-их рр. XIX ст. у великих українських містах створилися т.зв. Громади. У цей час зусиллями інтелігенції було сформовано суспільну національну модель, що відіграла важливу роль у самовизначенні українців як політичної нації. Наукова та творча еліта зосередили свої потуги на вивченні мови, історії, етнографії, створенні національної літератури та театру. У реаліях імперської дійсності ці процеси жорстко контролювалися владними інституціями. Найбільш активні громадівці переслідувалися урядом, заборонялися їх творча та наукова діяльність. Втім, не зважаючи на це, державотворчі процеси, що мали вигляд культурного просвітництва розвинулись у формування української держави.

Ключові слова: громадівський рух, національна свідомість, суспільно-наукове життя, українофільство.

COMMUNITY MOVEMENT AS A PHENOMENON OF THE NATIONAL SELF-COMMUNICATION OF UKRAINIANS OF THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY

The article deals with the issues, connected with the Ukrainian communist movement of the second half of the nineteenth century. At this time, among the progressive circles of society, increased interest in self-awareness of ethnic characteristics of the Ukrainian people. The scientific study of the history and culture of the native land gave a further impetus to the awareness of their own national traits. The participants of the Ukrainophile organizations set out to educate the Ukrainian peasantry, as well as a scientific study of the history and culture of their native land. In the period from the late 50's to the 90's of the nineteenth century. In large Ukrainian cities, the so-called Communities. At this time, the social intelligence model was formed by the intelligentsia, which played an important role in the self-determination of Ukrainians as a political nation. The scientific and creative elite concentrated their efforts on learning the language, history, ethnography, the creation of national literatures and theater. In realities of imperial reality, these processes were rigorously controlled by the authorities. The most active hromados were persecuted by the government, their creative and scientific activities were forbidden. However, despite this, state-building processes, which had the appearance of cultural enlightenment, developed into the formation of the Ukrainian state.

Key words: community movement, national consciousness, social and scientific life, Ukrainophilism.

Друга половина XIX ст. позначилася активізацією національного українського руху в Російській імперії. Безумовно, означеному процесу сприяв розвиток суспільних інституцій, у тому числі освітянських та наукових осередків. Середовище інтелектуалів, що виникало на базі університетів та відповідних товариств, брало активну участь у формуванні теоретичних засад та поглядів щодо ролі й значення культурних особливостей розмаїтого конгломерату народів з територій, поневолених царським режимом. На тлі буржуазних рухів у країнах Європи зароджувалися ліберальні погляди з-поміж прогресивної частини аристократів Російської імперії, вчених, літературних діячів, представників інтелігенції тощо. Ще за часів масонів культурне та наукове просвітництво набуло вигляду усвідомленої боротьби за розум сучасників. Але воно швидко зіткнулося з протидією державницького абсолютизму, оскільки світоглядні засади, сформовані на ґрунті «вільнодумства», складали неабияку конкуренцію ідеологемам царизму. Національні та соціальні орієнтири, що пробудилися з-поміж представників прогресивної суспільної еліти на середину XIX ст., зумовили появу неформальних інтелектуальних осередків. На ниві народолюбства постали численні гуртки, об'єднані ідеями культурного відродження на основі національної самобутності. Університетське середовище стало основою для формування українофільських груп молоді – громад.

Поеднавши еволюційний розвиток суто культурницької парадигми з елементами ліберального конституціоналізму, громадівський рух ствердив і дозволив висунути на політичну арену життєздатний український національний міф, що реалізувався під федеративними гаслами автономного суб'єкта, а пізніше еволюціонував у самостійницький республіканський проект. Тяглість цього процесу позначена появою найкращих інтелектуальних здобутків вітчизняних істориків, літературних діячів, мовознавців тощо. Саме діяльність громад, напівлегальних організацій, найбільше сприяла формуванню національної самосвідомості українців. Існуючи в Києві, Полтаві, Харкові, Одесі, Єлисаветграді, Чернігові та інших містах імперії, громади виступили продовжувачами ідей Кирило-Мефодіївського братства, а згодом трансформували його ідеологічні постулати в паростки української державності. Визрівання національної ідеї в свідомості народу багато в чому залежало від діяльності найбільш видатних представників громадівського (українофільського) руху: В. Антоновича, Т. Рильського, К. Михальчука, М. Драгоманова, О. Русова та ін. Саме ці діячі своїми інтелектуальними потугами заклали базисну основу для подальшого створення національного українського проекту.

Витоками цього процесу стали суспільні зміни та певна лібералізація на початку 60-их рр. XIX ст., що позначилася впровадженням царським урядом низки давно назрілих реформ. Зокрема, гостро стояло питання свободи селянства. Один з корифеїв громадівського руху Т. Рильський у своїй праці «К изучению украинского народного мировоззрения» вказував на критичне ставлення українського населення до кріпосного ладу. Говорячи про Новоросію та північні території, зокрема й Київську губернію, він зазначав, що з-поміж людей в традиційній народній культурі зберігалися та побутували зразки пісенного фольклору, в якому зауважувалося про часи існування Запорозької Січі. «Воспевание в разных вариантах старания запорожцев о том, чтобы им были возвращаемы «степи-поля» («планські» – значащиеся на плане земли – по другому варианту) «по прежню границу», естественным образом переносились певцами и слушателями на их текущие житейские интересы» [10, с. 210–212].

Виступи українофільської інтелігенції відбувалися на тлі нетерпимості до будь-яких проявів національної окремішності як з боку влади, так і суспільства в цілому. Базуючись на віднайденні власної ідентичності, на практиці форми цього руху перемешувалися як з культурним просвітництвом, так і з революційним народництвом, даючи підстави для усіляких утисків та гонінь. В атмосфері імперського шовінізму будь-яка національна активність видавалася підозрілою та підпадала під визначення «сепаратизм». В. Антонович у праці «Про українофілів та українофільство» так описав характер тогочасних звинувачень з боку проросійських суспільних кіл у бік українських діячів: «кажущаяся любовь к областным отличиям, должно быть, есть ничто иное, как сепаратизм, т.е. желание политического отторжения Малороссии от России» [1, с. 132–133]. Крім того, характеризуючи існуючу суспільну атмосферу, він додає: «печально состояние общества в котором можно клеветать, подозревать и гнать людей не на основании дел и фактов, не на основании даже заявленных убеждений, а единственно только на основании предположения, что известные убеждения могут существовать в голове таких-то людей» [1, с. 131].

Найменша національна активність, навіть на культурницькому ґрунті, неодмінно провокувала реакцію з боку царизму, що з другої половини 70-их рр. XIX ст. відкрито боровся не лише з революційними настроями в суспільстві, а й заперечував будь-які еволюційні потуги самовизначення з боку національно свідомих громадян.

Член Старої Громади К. Михальчук у своїй автобіографії говорить про два основні чинники, що надихали прогресивне українство на національне самовизначення в умовах імперської дійсності, що уособлювала момент назрілої суспільної кризи другої половини XIX – початку XX ст. Отже, по-перше, це природжені симпатії до українського народу – «його моральної істоти, психології, побуту, первісної культури; до його безмірно трагічної

долі в багатовіковій тяжкій борні із іншими народами за свою волю за свої політичні, соціальні й культурні права; та міцна віра в добрий ґрунт захований в душі народній для розвитку вищої цивілізації одповідної кращим загальнолюдським ідеалам». По-друге, впливовим чинником він бачив «глибоке зневірення, до моральної життєвої вартости польщини і російства як національно-культурних і соціально-політичних режимів» [6, с. 220–221].

Цікавою щодо питання самовизначення українців в Російській імперії через наявні культурні ознаки є думка громадівця О. Русова, що з'явилася унаслідок оцінки ним свого переслідування з боку жандармських органів у 70-их рр. XIX ст. Пригадуючи спілкування з ними під час допитів, він говорить наступне: «Мне, например, случалось говорить, что для меня не существует украинского вопроса, ибо такой вопрос о существовании украинского народа может существовать у людей, вовсе незнакомых с географией и статистикой и полагающих, что такого народа вовсе нет, а, с другой стороны, мне и не зачем проповедовать «сепаратизм», так как он на деле существует в языке, нравах, обычаях народа, существование которого я никак отрицать не могу» [11, с. 220–221]. Саме такий, у дечому іронічний погляд на дійсний стан речей доводить суттєву важливість та демонструє виключну цінність наукового усвідомлення громадівцями принципів та критеріїв існування того чи іншого народу, а відтак, й визнання його права на власне самовизначення.

Про наявність чіткого державницького вектору у середовищі українофілів зауважує М. Драгоманов. Відповідне твердження знаходимо у «Чудацьких думках про національну справу». Основним пріоритетом у самоусвідомленні українців він визнає інтелектуальну складову, відповідно заперечуючи радикальні форми революційної боротьби, а відтак, і явний радикальний спротив системі: «Найголовніше – наука, правда ніколи не пошкодить, а тільки допоможе. <...> Тепер же всяка боротьба проміж людьми опирається на науку. Ось через що я думав, і думаю, що я власне служу справі вільності нашої нації, коли змагаюсь вияснити справу національності й людскости в прикладі до наших обставин» [3, с. 20].

Українофільські оцінки, що надавалися тим чи іншим подіям минулого, неодмінно підпадали під жорстку цензуру та, як прояви тогочасного сепаратизму, жорстко переслідувалися владою. Відповідно, розвиток національної ідеї відбувався у несприятливих умовах великодержавницького тиску. Він мав різні прояви: від несприйняття та заперечень до кримінальних справ. На більш глобальному рівні цей процес отримав вираження через введення заборон щодо української мови у 1863 та 1876 рр. – Валувський циркуляр та Емський указ. Втім, саме на тлі суспільно-політичних змін, урядових реформ та розвитку освіти й науки відбувся якісний крок українофільської спільноти до самоусвідомлення та подальшого самовираження. Громадівський рух, що виник як явище національного самопізнання в середовищі проукраїнської інтелігенції, розкривається через широкий спектр історіографічних понять – від українофільства (культурницьких практик) до національного відродження (глобальних суспільних процесів). Зародившись у середині XIX ст., він відіграв важливе значення в історії формування інтелектуальної основи творення української ідеї.

У відповідь на це від самого початку діяльності громадівців їх опонентами піддавалися критиці історичні витоки української державності, що декларувалися відомими вченими: М. Маркевичем, М. Костомаровим, В. Антоновичем, М. Грушевським та іншими. Когортою полемістів (Л. Алексєєв, В. Белінський, М. Де-Пуле, М. Катков, Т. Падалица, Я. Шульгін, М. Юзефович) заперечувалися будь-які наукові здобутки, що містили «український слід». Своєю публічною реакцією вони намагалися будь-що знівельювати висновки та спотворити значення праць тих, до кого опонували, у першу чергу, через національний фактор. Так, В. Белінський у рецензійній статті «История Малороссии Николая Маркевича» висловив заперечення щодо існування українського народу та України (Малоросії), як державного утворення з власним історичним минулим. «Малороссия никогда не была государством, следственно, и истории, в строгом значении

этого слова, не имела. История Малороссии есть не более, как эпизод из царствования царя Алексея Михайловича: доведя повествование до столкновения интересов России с интересами Малороссии, историк русский должен, прервав на время нить своего рассказа, изложить эпизодически судьбы Малороссии, с тем чтобы потом снова обратиться к своему повествованию» [2]. Апелюючи до очевидних державницьких здобутків українців, критик зауважує на певній історичній інфантильності українців, що не дозволяє говорити про їх існування як окремого народу: «История Малороссии – это побочная река, впадающая в большую реку русской истории. Малороссияне всегда были племенем и никогда не были народом, а тем менее – государством. Они умели храбро биться и великодушно умирать за свою родину, им не в диковинку было побеждать сильного врага с малыми средствами, но они никогда не умели пользоваться плодами своих побед. Разобьют врагов в пух, окажут чудеса храбрости и геройства и – разойдутся по домам пить горилку» [2].

Натомість М. Костомаров у своїй праці «Дві руські народности» вказує на суттєві розбіжності між ментальним образом українців («южнорусів») та росіян («народ великорусский»). На користь українських державницьких традицій вчений приводить думку про те, що в основі характеру перших лежить бажання дати «прочность и формальность единству своей земли» [5, с. 237]. Виділяючи кілька етапів становлення українців як народу з власною державницькою філософією, вчений роз'яснює її природу. «Развитие личного произвола, свобода, неопределительность форм – были отличительными чертами южнорусского общества в древние периоды и так оно явилось в последствии. С этим вместе соединялось непостоянство, недостаток ясной цели, порывчатость движения, стремление к созданию и какое-то разложение недосозданного, все, что неминуемо вытекало из перевеса личности над общиностью. Южная Русь отнюдь не теряла чувства своего народного единства, но не думала его поддерживать: напротив, сам народ, по видимому, шел к разложению и все таки не мог разложиться. В Южной Руси не видно ни малейшего стремления к подчинению чужих, к ассимилированию инородцев, поселившихся между ея коренными жителями» [5, с. 242].

Порівнюючи період козацтва XVI–XVII ст. та удільність XII–XIII ст., М. Костомаров зазначає, що вони «гораздо более сходны между собой, чем сколько можно предположить». Він ототожнює козацтво з київськими дружинами, та виділяє спільну рису – «стремление к низложению предводителей» [5, с. 245]. На думку вченого, козацтво у своєму розвитку рухалося до колишнього удільного устрою – «скоро уже козачество доходило до прежнего удельного порядка и конечно бы дошло, если бы случайные обстоятельства, чисто мимо всяких предполагавшихся законов поворачивающие ход жизненного течения, не помешали этому». Як результат, М. Костомаров зауважує, що «родовое княжеское начало древней удельности не воскресло снова» [5, с. 246]. Втім, формування чіткого образу українців, як народу з іншою політичною ментальністю, відмінною від росіян, дозволило утвердитися в середовищі інтелектуалів відповідному базису, що демонстративно розмежовував обидва названі народи. Подальша полеміка, а також тиск та переслідування з боку російського царизму, що здійснювався упродовж наступних десятиліть, не відвернули громадянців від втілення їхньої мети – прагнень побачити самотні риси українського народу, як основу для рівності європейських народів.

Українські громади об'єднали довкола себе не лише наукові здобутки кращих інтелектуалів – представників українського народу, головне, в умовах бездержавності вони створили інформаційно-ідеологічне поле для становлення національної доктрини державного становлення. З розвитком суспільно-політичної ситуації в імперії, що вичерпувала свій ідеологічний ресурс у протистоянні з новими ідеями соціалізму та комунізму, настанням доби революційних змін, значна частина суспільства пристала на ті світоглядні орієнтири, що були сформовані саме членами українських громад. Їх просвітницька та наукова робота стала підґрунтям для створення національної ідеології,

що поширилася у народних масах. Були утворені відповідні політичні структури – партії, що взяли участь у формуванні нового суспільного буття. Результатом цього процесу стало утворення української держави – УНР. Саме наукові контакти, що зародилися в середовищі українофільської інтелігенції, її активна продуктивна діяльність з вивчення історії, мови та культури українського народу, а також взаємини з прогресивними діячами ліберального спрямування дозволили утвердити ідею національного відродження українства.

Не маючи чіткої офіційної програми діяльності, статутів, організаційної структури, програмних документів та відповідного планування своєї суспільно-політичної діяльності, громадівський рух другої половини XIX ст. виглядає певним феноменом через виключну ефективність формування національних орієнтирів в умовах імперського шовінізму. Аналізуючи джерела з історії громадівського руху, можна дати цілком протилежні оцінки діяльності українофільської інтелігенції, членам громад на різних етапах їх функціонування. Втім, важливим лишилося їх основний здобуток у творенні ідентичності українського народу. Те національне самоусвідомлення, що відбулося за рахунок інтелектуальних потуг кращих його представників, відродило історичну пам'ять та забуту правду про величкий та жертвний шлях, який пройшли ті покоління – предки сучасних українців, – які сформували державотворчу традицію, коріння якої сягають тисячолітньої давнини.

Нижче наведемо документ, що засвідчує один з багатьох кроків громадівців на шляху до омріяної мети. Мова йде про лист К. Михальчука¹ до М. Пипіна² з редакційного портфелю сьомої книги часопису «За сто літ», редагованого М. Грушевським у 20–30-их рр. XX ст. Ця історіографічна пам'ятка містить доволі багатий та цінний матеріал з історії українофільського руху. Вивченню її змісту на цей час присвячено кілька авторських публікацій [7; 8; 9]. Втім, матеріали останньої книги друком не з'являлися. Представлений нижче документ не є героїчною прокламацією щодо ідеалів українства. Навпаки, його текст сповнений делікатної перестороги, обумовленої суспільними реаліями. Саме такі матеріали демонструють, що шлях національного самоствердження у добу царизму не був чимось помпезним та героїчним. Навпаки, виступаючи в ролі цілеспрямованих заповзятих дослідників свого минулого ідейним українським інтелектуалам, крок за кроком в умовах переслідувань та цензури, доводилося виборювати можливість бути сприйнятим та почутим, аби згодом мати можливість у повний голос заявити про українську ідею – бути визнаним народом з-поміж таких же рівних собі.

*Лист К. П. Михальчука до О. М. Пипіна (машинопис)*³

Глубокоуважаемый Александр Николаевич.

Позволяю себе обратиться къ Вамъ съ всепокорнейшей просьбой отъ себя лично, а также и отъ некоторыхъ общихъ знакомыхъ нашихъ въ Києве, не отказаться принять подъ свое покровительство мою статью подъ заглавиемъ «Къ вопросу о малорусскомъ литературномъ языке», которую передасть Вамъ г. Ц. А. Белиловский, и, если можно, приютить ее какъ-нибудь въ «Вестнике Европы». Намъ не к кому и некуда больше обратиться в миломъ отечестве съ ходатайствомъ дать возможность публично промолвить слово в сою защиту, какъ только къ Вамъ и къ такому солидному и безпристрастному

¹ Михальчук Костянтин Петрович (1840–1914), український мовознавець, член Старої (Київської) громади з 1860-их рр..

² Пипін Олександр Миколайович (1833–1904), російський літературознавець, етнограф. З 1866 р. працював у літературно-політичному щомісячнику «Вестник Европы».

³ У архівній справі, крім вказаного листа, вміщено ще два листи К. Михальчука. Також на окремому аркуші є примітки, у яких зауважено: листи друкуємо з оригіналів, що переховуються в Державній Публічній бібліотеці в Ленінграді; Білиловський Кесарій Олександрович (псевдонім «Цезар» Білило) український письменник і поет; Стаття К. П. Михальчука в «Вестнике Европы» вміщена не була; В «Київській Старині» за 1899 р. в кн. VIII і IX була вміщена стаття Михальчука «Что такое малорусская (южно-русская) речь?»

журналу, какъ «Вестникъ Европы». Мы знаемъ, что если Вамъ угодно будетъ оказать намъ поддержку въ этомъ деле, то успехъ его можно считать обеспеченнымъ.

Насколько мне известны Ваши взгляды на малорусское литературное движение, смею думать, что моя статья не заключаетъ въ себе ничего такого, что могло бы особенно противоречить имъ. Не смотря на полемический характеръ статьи, при томъ по крайне не большимъ для насъ вопросамъ, я старался сохранить въ ней по возможности тотъ корректный тонъ, какой обыкновенно требуется «Вестникомъ Европы» отъ помещаемыхъ въ немъ статей. Со стороны цензурной тоже, кажется, нетъ въ ней ничего особенно неподходящаго. Остается стиль и языкъ, которыми я, сознаюсь, похвалиться не могу, но уж за это не взыщите. – Во всякомъ случае, рассчитывая на Ваше благожелательное участие къ нашей незавидной хохлацкой «доле», смею надеяться, что Вы не откажете помочь намъ въ этомъ деле, чѣмъ премного обяжете глубоко уважающаго и преданнаго Вамъ

К. Михальчука.

Киев, 6 мая, 98 г.

Кирилловская ул., д. № 43. [4].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В. Про українофілів та українофілство / Твори. Т. 1. Київ, 1932. С. 131–140.

2. Белинский В. Г. История Малороссии. Николая Маркевича / Собрание сочинений. В 9-ти томах. Т. 5. Статьи, рецензии и заметки, апрель 1842–ноябрь 1843. / Ред. М.Я. Поляков. Москва: «Художественная литература», 1979. URL: http://az.lib.ru/b/belinskij_w_g/text_2720.shtml (дата звернення: 08.02.2019).

3. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу. Наклад і друк партійної друкарні, 1915. 121 с.

4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (ІР НБУВ), ф. Х, спр. 16942 // Бухбіндер Наум. «Листи К. П. Михальчука к А. Н. Пипіну», 4 арк.

5. Костомаров М. Две русския народности / Историческия изследования Николая Костомарова. Монография. Том первый. Санкт-Петербург: Типография Товарищества «Общественная Польза», 1863. С. 221–289.

6. Михальчук К. Автобіографічна записка / Самі про себе. Автобіографії видатних українців ХІХ століття / редакція Юрія Луцького. Нью-Йорк: Видання Української Вільної Академії Наук у США, 1989. 327 с.

7. Нагайко Т. Громадівський рух в Україні у публікаціях часопису «За сто літ»: листи та документи // Переяславський літопис: збірник наукових статей. Переяслав-Хмельницький, 2016. Вип. 10. С. 75–83.

8. Нагайко Т. Громадівський рух другої половини ХІХ століття у спогадах його представників: джерельно-історіографічна візія часопису «За сто літ» // Український історичний збірник, 2017. Вип. 19. С. 361–371.

9. Нагайко Т.Ю. Історіографічні та документальні джерела громадівського руху з редакційного портфелю 7-ої книги часопису «За сто літ» // «Часопис української історії». Вип. 39. 2018. С. 93–104.

10. Рильський Т. В житті ніколи неправді не служив / Упоряд. М. Г. Рильський. Авр передм.та комент. Н. М. Пазяк. Київ: Успіх і кар'єра, 2013. 576 с.

11. Русов О. О. Щоденники та спогади / Упорядкування, підготовка до друку, вступна стаття, коментарі О. Я. Рахна. Чернігів: Десна Поліграф, 2011. 320 с.

REFERENCES

1. Antonovych, V. (1932), «*Pro ukrainofiliv ta ukrainofilstvo*» [About Ukrainophiles and Ukrainophilism] / Tvory. T. 1. Kyiv, 131–140 [in Ukrainian].

2. Belynskyi, V. H. (1979), «*Istoryia Malorossyy. Nykolaia Markevycha*» [History of Little Russia. Nikolay Markevich] / *Sobranie sochineniy. V 9-ty tomakh. T. 5. Staty, retsenzyi y zametky, aprel 1842–noiabr 1843.* / Red. M. Ya. Poliakov. Moskva, «Khudozhestvennaia literatura». Retrieved from: http://az.lib.ru/b/belinskij_w_g/text_2720.shtml [in Russian].
3. Drahomanov, M. (1915), «*Chudatski dumky pro ukrainsku natsionalnu spravu*» [Wonderful thoughts about the Ukrainian national affair]. Naklad i druk partiinoi drukarni [in Ukrainian].
4. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. Vernadskoho (IR NBUV), f. X, spr. 16942 // *Bukhbinder Naum. «Lysty K. P. Mykhalchuka k A. N. Pypinu»*, 4 ark [in Ukrainian].
5. Kostomarov, M. (1863), «*Dve russkyya narodnosti*» [Two Russian peoples] / *Ystorycheskyya yzslედovanyia Nykolaia Kostomarova. Monohrafiia. Tom pervyyi. Sankt-Peterburh: Tipohrafiia Tovaryshchestva «Obshchestvennaia Polza»*, 221–289 [in Russian].
6. Mykhalchuk, K. (1989), «*Avtobiohrafichna zapyska*» [Autobiographical note] / Sami pro sebe. *Avtobiohrafii vydatnykh ukrainsiv XIX stolittia / redaktsiia Yurii Luts'koho. Niu-Iork: Vydannia Ukrainskoi Vilnoi Akademii Nauk u SSHA* [in Ukrainian].
7. Nahaiko, T. (2016), «Hromadivskyi rukh v Ukraini u publikatsiiakh chasopysu «Za sto lit»: lysty ta dokumenty» [Civil movement in Ukraine in the publications of the magazine «For a hundred years»: letters and documents]. *Pereiaslavskyi litopys: zbirnyk naukovykh statei*, 10, Pereiaslav-Khmelnitskyi, 75–83 [in Ukrainian].
8. Nahaiko, T. (2017), «Hromadivskyi rukh druhoi polovyny XIX stolittia u spohadakh yoho predstavnykiv: dzherelno-istoriohrafichna vizii chasopysu «Za sto lit» [The communal movement of the second half of the XIX century in the memoirs of its representatives: a source-historiographical vision of the magazine «For a hundred years»]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*, 19, 361–371 [in Ukrainian].
9. Nahaiko, T. (2018), «Istoriografichni ta dokumentalni dzherela hromadivskoho rukhu z redaktsiinoho portfeliiu 7-oi knyhy chasopysu «Za sto lit» [Historiographical and documentary sources of communal movement from the editorial portfolio of the 7th book of the magazine «For a hundred years»]. *Chasopys ukrainskoi istorii*, 39, 93–104 [in Ukrainian].
10. Ryl'skyi, T. (2013), «*V zhytti nikoly nepravdi ne sluzhyv*» [In life, he never served untruth] / *Uporiad. M. H. Ryl'skyi. Avr peredm.ta koment. N. M. Paziak. Kyiv: Uspikh i kar'iera* [in Ukrainian].
11. Rusov, O. (2011), *Shchodennyky ta spohady* [Diaries and memories] / *Uporiadkuvannia, pidhotovka do druku, vstupna stattia, komentari O. Ya. Rakhna. Chernihiv: Desna Polihraf* [in Ukrainian].

Одержано 10.04.2019.

УДК 94 (477.8) “19”

DOI <https://doi.org/10.31470/2415-3567-2019-45-24-32>

Хмельницька Людмила,
кандидат історичних наук, доцент
кафедри історії та культури України
ludmylahm@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0003-2482-4322>
Державний вищий навчальний заклад

Khmelnitska Lyudmyla,
Candidate of Historical Sciences, assistant
professor of Department of History and
Culture of Ukraine
ludmylahm@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0003-2482-4322>

«Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», вул. Сухомлинського, 30, м. Переяслав-Хмельницький, Київська обл., Україна, 08401

Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University, 30, Sukhomlynsky Str., Pereiaslav-Khmelnytskyi, Kyiv region, Ukraine, 08401

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИЙ АСПЕКТ ДІЯЛЬНОСТІ МОЛОДІЖНИХ ОБ'ЄДНАНЬ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Мета статті полягає в неупередженому ідеологічному обмеженості аналізі джерел та літератури соціально-педагогічного аспекту діяльності молодіжних об'єднань в Україні в кінці XIX – початку XX століття в умовах формування української національної ідеї, її подальшої трансформації та генези під впливом процесів консолідації свідомо налаштованої частини українського суспільства. Досліджено діяльність молодіжних об'єднань, зокрема сконцентровано увагу на соціально-педагогічному напрямку, як найбільш активно впровадженого в умовах тогочасних соціально-політичних обставин.

У ході проведеного дослідження встановлено, що у зазначений період відбулося остаточне виокремлення найбільш національно-свідомих елементів українського суспільства, що під впливом ряду як суспільно-політичних, історичних так і особистісних факторів стали на шлях вибудовування української державності та формування національної ідеї, як платформи для націотворчої діяльності. Доведено, що в кінці XIX – на початку XX століття визріли всі необхідні умови для формування національної ідеї, як об'єднуючого фактору згуртування нації.

З'ясовано, що вже в період кінця XIX – початку XX століття в українському традиційному соціумі простежуються цілком націоналістичні прагнення до консолідації нації на ґрунті державницьких ідей і зокрема у межах молодіжних об'єднань, як першооснови просування в суспільство ідей національного єднання. Прослідковано основні трансформаційні зміни соціальної парадигми розвитку традиційного українського суспільства під впливом активної соціально-педагогічної діяльності молодіжних об'єднань. Доведено що в основі формування методологічних засад соціально-педагогічної діяльності громадських молодіжних об'єднань в Україні насамперед лежить національна ідея.

У статті використані такі методи дослідження: порівняльно-історичний, типології, класифікації, проблемно-хронологічний, об'єктивності, багатофакторності, які дозволяють вивчати складні суспільні явища, конкретні події й факти в їх динаміці.

Ключові слова: громада, держава, молодіжні об'єднання, нація, народ, національна ідея, свідомість, суспільство.

SOCIAL AND PEDAGOGICAL ASPECTS OF THE ACTIVITIES OF YOUTH ASSOCIATIONS IN UKRAINE IN THE CONDITIONS OF THE FORMATION OF THE UKRAINIAN NATIONAL IDEA OF THE END OF XIX - THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

The purpose of the paper is the impartial ideological limitations of the analysis of the sources and literature of the socio-pedagogical aspect of the activities of youth associations in Ukraine in the late nineteenth and early twentieth centuries in the context of the formation of the Ukrainian national idea, its further transformation and genesis under the influence of processes of consolidation of the deliberately constituted part of Ukrainian society. . The activity of youth associations is explored, in particular, attention is focused on the socio-pedagogical direction,

as the most actively implemented in the conditions of the contemporary socio-political circumstances.

In the course of the study, it was found that during the mentioned period there was a final selection of the most nationally conscious elements of Ukrainian society, which, under the influence of a number of socio-political, historical and personal factors, began to shape the Ukrainian statehood and form the national idea as a platform for the nation-creating activities. It is proved that in the late nineteenth and early twentieth centuries, all the necessary conditions for the formation of a national idea, as a unifying factor for the unification of the nation, were ripened.

It was found that already in the period of the end of the nineteenth and early twentieth centuries in the Ukrainian traditional society traces quite nationalist aspirations for the consolidation of the nation on the basis of statehood ideas and, in particular, within the framework of youth associations, as the basis for the advancement of the ideas of national unity in society. The main transformational changes of the social paradigm of the development of traditional Ukrainian society under the influence of active social and pedagogical activity of youth associations are considered. It is proved that the foundation of the methodological foundations of socio-pedagogical activity of public youth associations in Ukraine is primarily a national idea.

The article uses the following research methods: comparative-historical, typologies, classifications, problem-chronological, objectivity, multifactor, which allow to study complex social phenomena, concrete events and facts in their dynamics.

Key words: *community, state, youth associations, nation, people, national idea, consciousness, society.*

Вивчення проблеми зародження та становлення українського молодіжного руху є наразі актуальним, адже, сучасна вітчизняна науково-дослідна галузь все більше тяжіє до вивчення саме історії формування та розвитку молодіжних об'єднань в Україні, що через свою активну соціально-педагогічну діяльність стали ідейним ґрунтом та методологічною платформою для формування національної ідеї в Україні кінця XIX – початку XX ст. Процеси, що сьогодні відбуваються у зв'язку з розбудовою Української держави, призводять до значних змін у житті суспільства, активним суб'єктом якого залишаються і надалі молодіжні об'єднання, що потребують історичних знань та суспільного досвіду. Саме з огляду на це, вивчення соціально-педагогічної діяльності молодіжних об'єднань періоду кінця XIX – початку XX століття є важливим для виявлення та проєкцію на сучасні реалії найбільш вдалих форм та методів роботи молодіжних об'єднань.

Необхідно підкреслити, що реалії сьогодення вимагають від активу молодіжних об'єднань постановки й вирішення нових завдань, пошуку як більш ефективних форм залучення до спілок молоді, так і вдосконалення внутрішньоспілкової роботи. Суспільством на порядок денний поставлено питання необхідності вдосконалення діяльності як самих молодіжних організацій, так і форм їхньої взаємодії з навколишньою дійсністю, підвищення соціально-педагогічної значущості й впливу спілок молоді. Відповідно, особливо актуальною постає проблема комплексного психолого-педагогічного дослідження й осмислення сутності соціальної та виховної діяльності сучасних молодіжних об'єднань, їхнього місця й ролі як у процесі соціалізації молодих поколінь, так і в національній системі виховання. Саме тому особливої ваги набуває проблема дослідження та осмислення сутності процесу зародження методологічних засад соціально-педагогічної діяльності молодіжних товариств XIX – початку XX ст. як базового підґрунтя для розгортання дослідження й осмислення сутності соціальної і виховної роботи сучасних громадських молодіжних об'єднань.

Не дивлячись на актуальність дослідження молодіжних об'єднань в Україні кінця XIX – початку XX ст. дана тема потребує подальшого вивчення, попри наявний історіографічний доробок не одного покоління дослідників. Серед них праці Г. Гунчака

[3], В. Леника [6; 7; 8], О. Лотоцького [9; 10], С. Оленницького [11], М. Павлика [12], В. Сімовича [13], С. Шаха [16] та інших.

Перші таємні гуртки української молоді виникають в середині XIX ст. У Тернополі таємну молодіжну Громаду заснував 1863 р. М. Чачковський. Дана Громада зосереджувалась на культурно-патріотичній діяльності. В державних гімназіях того часу не вивчали а ні української мови, а ні історії, а отже члени Громади здобували ці знання самотужки, читаючи твори Т.Шевченка та інших письменників, влаштовуючи доповіді [6, с. 456].

Саме за таких умов, 1870 р. в Тернополі група учнів «Руської гімназії ім. Франца Йосипа» створила «Драгоманську громаду». Члени громади вивчали історію України, зачитувались творами Т.Шевченка, влаштовували відзначення національних свят, ставлячи перед собою завдання виховувати молодь в дусі національної ідеології, спрямовуючи їх на боротьбу за українську справу [6, с. 457].

1870 р. до Тернопільської молодіжної громади вступає Євген Олесницький. Присягу на вірність він складав у stodолі міщанина Кузьмовича: «Нікому не зраджу тайни Товариства; зобов'язуюсь ціле життя працювати на користь рідного народу» [11, с. 35]. Громада стала школою національного виховання, єднала молодь у єдине молодіжне побратимство, озброєне національною ідеєю. Про діяльність таємних молодіжних гуртків в Академічній гімназії у Львові читаємо в С. Шаха: «Традиція таємних гуртків сягає тут 1860-х рр. Дух у них був патріотичний, національний. Вони мали свої нелегальні журнали «Життя», «Відгуки», «Вічний революціонер» [16, с. 125].

Таємний гімназійний гурток у Коломиї був створений 1887 р. Гурток мав у своїй таємній бібліотеці 300 книжок. Члени гуртка мандрували кожної неділі по навколишніх селах, читаючи селянам книжки, пропагуючи українську ідею [8, с. 21].

Значне число молодіжних товариств функціонувало і в Станіславі. Про роботу одного з них ми дізнаємось із опису О. Терлецького «Галицько-руське письменство 1848–1865 рр.». На установчих зборах було визначено основну сутність майбутньої соціально-педагогічної діяльності товариства. «Завданням гуртка було плекати рідну мову, поширювати і підтримувати українську пресу і літературу, вивчати історію України, створити бібліотечку українських книжок. Члени гуртка вели активну культурно-освітню роботу із сільською молоддю, читали їм українські книжки, пропагували національну ідею» [8, с. 21-22].

Протягом другої половини XIX ст. в Чернівцях також діяли молодіжні товариства. Їхні члени здійснювали послідовну національно-виховну діяльність, активно протидіяли румунізації і германізації української молоді. Із спогадів колишнього члена одного з таких гуртків С. Стоцького ми маємо можливість скласти уявлення про сутність мотивів формування соціально-педагогічних засад діяльності зазначених товариств. «Учасники гуртка, русини з вищої гімназії, почували потребу пригорнутися тісніше один до одного, сполучитися до купи в якесь одне тіло, щоб тим зорганізувати відпорний рух, а також, щось національне в собі розбуджувати, виховувати і підтримувати любов до свого народу» [14, с. 51].

Проте особливо активними були студентські молодіжні товариства. Перше українське студентське товариство постало в Чернівцях 1875 р. Назва спілки звучала як «Общество русских академиков», «Союз» в Черновцах» [1, с. 12]. У статуті мету товариства було визначено так: «Союз має мету об'єднати всіх руських академіків та студентів тутешнього університету в тісну зв'язь і піддержувати любов до всього, що є руське (українське – авт.)» [8, с. 52-53].

До виховних акцій і заходів, які проводив «Союз», насамперед слід віднести влаштування українських вечорниць. На них звучали народні пісні, козацькі думи, грали народні інструменти, виголошувалися реферати з історії України. На вечорниці, окрім членів спілки приходило багато старших людей та неспівкової молоді. Тож вечорниці носили виразний соціально-педагогічний характер, тим самим сприяючи вихованню

любові та пошани до духовно-культурної спадщини українського народу, формуванню національної свідомості не лише в молоді, а й у представників старшого покоління.

При «Союзі» діяли студентський хор і театральний гурток. Хор часто виступав по селах, сприяючи пробудженню національної свідомості й самосвідомості в сільській молоді. Крім цього члени «Союзу» регулярно виступали по селах із доповідями й театральними виставами українською мовою, створювали читальні, готували з місцевих молодих людей бібліотекарів та допомагали формувати читальні-бібліотеки. 1880 р. при «Союзі» було засновано літературно-історичний гурток, члени якого ставили собі за мету поглиблювати свої знання з української літератури та історії України, формуючи почуття гордості за належність до українського народу [13, с. 27].

Помітну роль у студентському житті буковинців відігравали студентські корпорації «Запорож» і «Чорномор». Корпорації велику увагу приділяли національному вихованню своїх членів. Звертаючись до виховних традицій козацтва, члени товариств активно загартовували власне тіло, прагли перейнятися козацьким духом [14, с. 89].

Виникають таємні українські молодіжні товариства й у Наддніпрянській Україні. Вони проводили серед молоді значну просвітницьку та культурологічно-виховну роботу: читали твори Т.Шевченка й інших національних літераторів, ставили українські п'єси, співали хором народні пісні, вивчали історію України, цілеспрямовано пропагуючи національну ідею. Особливо чисельними та активними були молодіжні гуртки Києва, Полтави, Лубнів, Чернігова, Харкова, Глухова, Миргорода, Лохвиці та Прилук [7, с. 213].

Зазначені гуртки виникали стихійно, діючи в підпіллі, за власною програмою. Опис їхньої діяльності ми знаходимо в О. Лотоцького: «Внутрішнє життя гуртка характеризувалось стихійними процесами. З погляду національного - це життя мало суто український характер» [10, с. 53].

З фактом цієї стихійності погоджується і Ю. Коллард: «Тому, що єдиною легальною формою, у якій могли організуватися молоді українці були драматично-аматорські гуртки, на їх тлі повставали чисто таємні гуртки. У них провадилася постійна самоосвітня діяльність, вироблявся національний світогляд. На сходинах читано нелегальні брошури та публікації, проводились дискусії на різні теми» [6, с. 4].

У другій половині XIX століття семінаристи духовних училищ були єдиними студентами в Наддніпрянській Україні, які навчалися на рідній мові. Відповідно, саме духовні семінарії по суті стають осередками українського молодіжного руху. О. Лотоцький стверджує в своїх спогадах: «У духовних школах на Україні існували українські гуртки, що виховували у своїх членів національну свідомість, та яку вони переводили в своїй діяльності священників та учителів народних шкіл» [5, с. 222].

Уже цитований Ю. Коллард стверджує, що першою середньо-шкільною громадою був гурток при Полтавській духовній семінарії. Про діяльність цього ж молодіжного товариства писали О. Лотоцький і А. Жук: «Члени Громади в семінарії сходилися десь за Полтавою, біля монастирського лісу. Гаслами гуртка було: «Хочемо рости і діяти на користь і славу Україні». На сходинах члени гуртка вивчали історію України, українську мову, читати українські книжки, співали народні пісні. Активно відзначалися і Шевченківські свята» [5, с. 34-35].

Михайло Павлик у своїй книжці «Михайло Драгоманов як політик» згадує, що в Києві діяв гурток українських дівчат, який очолювала О. Доброграївна. У 1885 р. на сходинах гуртка дискутувалась ідея державної самостійності України [12, с. 10].

Із спогадів М. Ковалевського дізнаємося про ще один таємний молодіжний гурток: «Це був гурток української молоді у Сосницькому повіті, на сходинах якого часто відбувались дискусії про автономію України» [8, с. 38].

В Одесі члени таємних молодіжних гуртків називали себе братчиками. Вони черпали натхнення для своєї діяльності з джерел романтики минулого. Славні герої козащини, козацькі думи та народні пісні захоплювали їх та служили джерелом національного виховання. Члени зазначених гуртків запускали козацькі вуса, стриглися на стародавній

манір «кружком» та одягались у старовинні кунтуші. Своєю діяльністю в народі братчики, як розповідав сучасник, будили народ од вікової сплячки, що загрожувала вже смертю, сліпим відкривала очі, а глухим повертала слух» [4, с. 67].

Про діяльність молодіжного гуртка в Лубнах описано в збірнику А. Жука «Симон Петлюра в молодості»: «Єднала нас усвідомлена національна окремішність українців. Співали ми українських пісень, читали українські книжки, але не знали, що долі робити, бо не мали провідної ідеї і не знаходили практичної цілі для свого українства. Пояснення справи прийшло до нас від моїх нових товаришів-полтавців. Провідною ідеєю для нас стала «Самостійна Україна» Миколи Міхновського, а практичною ціллю – українська революція» [2, с. 94].

Значний внесок у формування змісту й напрямів соціально-педагогічної діяльності українських молодіжних товариств ХІХ ст. належить «Братству Тарасівців». Так, у 1891 р. на могилі Т. Шевченка чотири студенти – М. Базькевич, М. Байздренко, В. Боровик та І. Липа заснували нове молодіжне товариство під назвою «Братство Тарасівців». На жаль, повна програма цієї організації не збереглася, але ми маємо уявлення про її сутність із реферату, зачитаного в Харкові. Цей рішучий документ, пройнятий палкою любов'ю до українського народу, закликав до національного самовизначення: «Коли нарід розвивається вільно на своєму національному ґрунті, то тим самим він додає до загальнолюдського поступу ... ми повинні віддати усі свої сили на те, щоб визволити свою націю з того гніту, в якому вона зараз перебуває наука і життя українського народу доводять, що Україна була, є і завжди буде окремою нацією, і як кожна нація, так і вона потребує національної волі для своєї праці і поступу. Україна під гнітом ... підіймає свій національний прапор. Тим ми, як діти України, як сини свого народу, є націоналами і передусім дбаємо про те, щоб дати своєму народові національну волю» [3, с. 14-15].

Тарасівці впевнено проголошували про свій намір стати тим, ким ніколи не було старше покоління, тобто істинно українською інтелігенцією. На доказ своєї «українськості» вони зобов'язувалися розмовляти лише українською мовою і при кожній нагоді боронити українську справу: «Так кожен з нас, свідомих українців, має промовляти в родині, в товаристві і взагалі скрізь по-українському» [15, с. 23].

Особливо великий інтерес викликає соціально-педагогічне спрямування їхньої програми. Важливу роль Тарасівні відводили збереженню й розвитку української мови. Вони вимагали викладання в школах України українською мовою, виховання дітей в «українському дусі»: «... ми дбаємо про те, щоб піднести й розворушити на Вкраїні національного духа, віджити і виробити серед інтелігенції й народу національні почуття вкраїнські і на підставі їх бажання рідної школи з власною викладовою мовою» [15, с. 24].

Отже, програма «Братства Тарасівців» чітко формулює вимогу виховання молодого покоління в дусі національної ідейності, піднімає планку боротьби за українську мову на якісно вищий рівень. До педагогічних здобутків тарасівців належить і прагнення виховувати дітей на культурно-історичному досвіді рідного народу, його звичаях, традиціях і обрядах, духовній спадщині української нації.

Враховуючи всі вище зазначені фактори, можна з впевненістю стверджувати, що формування методологічних засад діяльності національних спілок молоді кінця ХІХ – початку ХХ ст. було зумовлене рівнем розвитку суспільства й умовами конкретно-історичного буття українського народу, історичними та соціально-культурологічними завданнями, які стояли перед нацією.

У ході теоретичних розмірковувань над питанням методології досліджуваної проблеми ми дійшли висновку, що процес зародження й становлення методологічних засад соціальної і виховної роботи молодіжних товариств зазначеного періоду необхідно поділити на чотири етапи: перший, – на цьому етапі було розпочато боротьбу за національне пробудження молоді, за формування літературної української мови, як єдиної реальної основи зародження національної ідеї (середина ХІХ ст.); другий, – це спроба

більш чітко виділити (відокремити) свою мову, національну самобутність, історію, літературу, мистецтво, фольклор, традиції, звичаї та обряди від російських і польських (третя чверть XIX ст.); третій, – членами молодіжних товариств було розгорнуто активну просвітницьку та культурологічну роботу, формування національної свідомості й самосвідомості (90-і рр. XIX ст.); четвертий, – члени спілок молоді активно включилися в створення концепції української виховної системи, вони ж розгорнули формування національної свідомості й самосвідомості в широких колах української молоді (поч. XX ст.).

Шлях до поширення серед членів молодіжних товариств національної ідеї був вимощений книгами та рукописними виданнями. Саме в процесі їх написання й поширення члени молодіжних організацій розвивали та вдосконалювали українську мову, як ефективний засіб культивування почуття всеукраїнського братства, формування національної свідомості і самосвідомості, нерозривної єдності усієї української спільноти. Отже, найважливіше, фундаментальне значення в зародженні й становленні методологічних засад соціально-педагогічної діяльності українських молодіжних товариств кінця XIX – поч. XX ст. відіграла пропаганда рідної мови та культивоване нею всеукраїнське духовне братство, тобто національна ідея. Пізнання членами молодіжних гуртків національної поезії, національних філософських ідей, поглядів сприяло формуванню національної основи світосприйняття, оволодінню духовно-культурними багатствами нації, закріплювало стрижневу основу національної ідеї в основоположній структурі особистості індивіда.

Таким чином, формування національної ідеї як фундаментальної основи процесу зародження й становлення соціально-педагогічної діяльності молодіжних товариств досліджуваного періоду ми розглядаємо по-перше, як соціально-історичне явище, в якому сконцентровано історію, розвиток і формування духовно-культурної основи нації; по-друге, як процес передачі та засвоєння соціального досвіду, духовної культури, формування в членів молодіжних товариств національної свідомості й самосвідомості; по-третє, як цілеспрямований процес гармонійного розвитку особистості членів спілок молоді з урахуванням досягнутого рівня культури в сім'ї і суспільстві; по-четверте, як синтез досягнень у сфері духовно-культурних надбань, національної педагогіки й загальнолюдських виховних орієнтирів та ідеалів.

Сутнісним у змісті процесу зародження й становлення соціально-педагогічної діяльності молодіжних товариств було формування глибоко національної високогуманної культури міжособистісних взаємин у колективі молодіжного об'єднання, участь у системі суспільних відносин у всій їхній сукупності та культурі діяльності – добродійної, творчої. З цих позицій зміст соціальної виховної діяльності молодіжних товариств кінця XIX – поч. XX ст. – це процес саморозвитку, самовдосконалення й самовиховання членів спілок молоді, засвоєння ними соціально-історичного досвіду рідного народу, духовної культури, формування внутрішньоспілкових високо гуманних відносин, що в комплексі включає в себе послідовну самореалізацію в історико-педагогічному аспекті.

Отже, національну ідею як фундаментальну основу процесу зародження й становлення соціально-педагогічної діяльності молодіжних об'єднань зазначеного періоду слід розглядати як взаємопов'язану та педагогічно зумовлену комплексну систему соціальних і виховних мотивів та взаємодій. Їх можна об'єднати у дві групи: перша базується на фольклорі, традиціях, звичаях, обрядах, ритуалах, реліквіях, церемоніалах та інших стерео типізованих формах людської діяльності; на духовно-культурних надбаннях нації; багатовіковій виховній практиці та козацькій педагогіці; друга – на життєво важливих конкретно-історичних потребах нації.

Вивчення й аналіз виховних мотивів і виховних взаємодій, їх взаємовпливу дозволило дійти висновку: найвищими соціально-педагогічними вартостями, що лежали в основі методологічних засад усієї соціальної і виховної роботи молодіжних товариств кінця XIX – поч. XX ст. були національна ідея, виховання любові до України та

формування національної свідомості й самосвідомості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Буковинський альманах. Чернівці, 1885. 114 с.
2. Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. Київ, 1928. 221 с.
3. Гунчак Г. Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії. Київ: Либідь, 1993. 327 с.
4. Кедровський В. Обриси минулого. Джерзі Сіті. 1961. 267 с.
5. Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. Львів, 1950. 215 с.
6. Леник В. Перші вияви організованості української молоді. Брюссель, 1970. Ч.6. 460 с.
7. Леник В. Таємні гуртки на Наддніпрянщині. Азангарл-Брюссель, 1971. 213 с.
8. Леник В. Українська організована молодь. Мюнхен-Львів. 1991. 258 с.
9. Лотоцький О. Сторінки минулого. Варшава. 1934. 289 с.
10. Лотоцький О. Сторінки минулого. Львів, 1929. 318 с.
11. Олесницький С. Сторінки з мого життя. Львів, 1935. 246 с.
12. Павлик М. Михайло Драгоманов як політик. Львів: «Вольнеє слово», 1911. 128 с.
13. Сімович В. Розвиток студентського життя в Чернівцях. Львів: «Рада», 1908. 135 с.
14. Стоцький С. Наука руської мови в школах середніх на Буковині. Чернівці, 1893. 128 с.
15. Українська суспільно-політична думка в XX столітті. Документи і матеріали. Т.І. / Упоряд. Т. Гунчак і Р. Сольчаник. Торонто, 1983. 426 с.
16. Шах С. Львів - місто моєї молодості. Мюнхен, 1956. 252 с.

REFERENCES

1. (1885). *Bukovynskyi almanakh* [Bukovinskyi almanac]. Chernivtsi [in Ukrainian].
2. Hermaize, O. (1928). *Narysy z istorii revoliutsiinoho rukhu na Ukraini* [Essays on the history of the revolutionary movement in Ukraine]. Kyiv [in Ukrainian].
3. Hunchak, H. (1993). *Ukraine: persha polovyna KhKh stolittia: Narysy politychnoi istorii* [Ukraine: the first half of the twentieth century: Essays on political history]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
4. Kedrovskyi, V. (1961). *Obrysy mynuloho* [Outlines of the past]. Dzherzi Siti [in Ukrainian].
5. Kollard, Yu. (1950). *Spohady yunatskykh dniv* [Memories of youth days]. Lviv [in Ukrainian].
6. Lenyk, V. (1970). *Pershii vyivay orhanizovanosti ukrainskoi molodi* [The first shows the organization of Ukrainian youth], 6, Briussel [in Ukrainian].
7. Lenyk, V. (1971). *Taiemni hurtky na Naddniprianshchyni* [Secret circles on the Dnieper]. Azanharl-Briuesel [in Ukrainian].
8. Lenyk, V. (1991). *Ukrainska orhanizovana molod* [Ukrainian organized youth]. Miunkhen-Lviv [in Ukrainian].
9. Lototskyi, O. (1934). *Storinky mynuloho* [Pages of the past]. Varshava [in Ukrainian].
10. Lototskyi, O. (1929). *Storinky mynuloho* [Pages of the past]. Lviv [in Ukrainian].
11. Olesnytskyi, S. (1935). *Storinky z moho zhyttia* [Pages from my life]. Lviv [in Ukrainian].
12. Pavlyk, M. (1911). *Mykhailo Drahomanov yak polityk* [Mikhail Drahomanov as a politician]. Lviv: «Volneie slovo» [in Ukrainian].
13. Simovych, V. (1908). *Rozvytok studentskoho zhyttia v Chernivtsiakh* [Development of student life in Chernivtsi]. Lviv: «Rada» [in Ukrainian].
14. Stotskyi, S. (1893). *Nauka ruskoii movy v shkolakh serednikh na Bukovyni* [The science of n language in secondary schools in Bukovina]. Chernivtsi [in Ukrainian].

15. (1983). *Ukrainska suspilno-politychna dumka v XX stolitti. Dokumenty i materialy* [Ukrainian socio-political thought in the twentieth century. Documents and materials]. / T.I. Uporiad. T. Hunchak i R. Solchanyk. Toronto [in Ukrainian].

16. Shakh, S. (1956). *Lviv - misto moiei molodosti* [Lviv is the city of my youth]. Miunkhen [in Ukrainian].

Одержано 11.03.2019.

УДК 378.147:902(477.74) «192» (091)

DOI <https://doi.org/10.31470/2415-3567-2019-45-32-39>

Ставицька Анастасія,

кандидат історичних наук, старший викладач

кафедри історії та культури України

tyasan1989@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0002-5863-0385>

Researcher ID: H-6064-2016

Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», вул. Сухомлинського, 30, м. Переяслав-Хмельницький, Київська обл., Україна, 08401

Stavytska Anastasia,

Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer of Department of History and Culture of Ukraine

tyasan1989@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0002-5863-0385>

Researcher ID: H-6064-2016

Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University, 30, Sukhomlynsky Str., Pereiaslav-Khmelnytskyi, Kyiv region, Ukraine, 08401

НАУКОВІ СТУДІЇ ТА ДОСЛІДИ ОДЕСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ

У статті проаналізовано наукові студії та дослідження Одеського археологічного інституту – навчально-наукового закладу, який створювався з метою підготовки археологів, археографів, архівістів, спеціалістів у області допоміжних історичних дисциплін (1921-1923 рр.). Подано короткі біографічні відомості про викладачів та студентів ОАІ, зокрема таких професорів-керівників як Б.В. Варнеке, Р.М. Волков, С.С. Дложевський, Є.О. Загоровський, М.І. Мандес, Ю.Г. Оксман, Є.П. Трифільєв, А.В. Флоровський, викладачів-спеціалістів (Д.К. Третьяков, А.Т. Готалов-Готліб), асистентів-керівників (М.Ф. Болтенко, С.А. Семенов), лектора І.М. Тронського. Встановлено провідні тенденції розвитку та напрями їх науково-дослідної роботи. Зазначено, що наукові доробки викладачів інституту публікувалися у збірках: «Ученые записки Высшей школы Одессы» (випуски 1, 2), «Вестник просвещения» №2 («Народное просвещение»), «Историко-революционная библиотека» (1921). Спеціалізованого, профільного видання – «Вчені Записки Одеського Археологічного інституту» не видавалося через нестачу фінансового забезпечення. Підсумовано, що науково-дослідницька діяльність Одеського археологічного інституту була спрямована на проведення археологічних розкопок поблизу с. Усатове, в Ольвії, Парутіному, систематизацію та узагальнення розкопок проф. Е.Р. Штерна в Акермані та на о. Березань, дослідження актуальних проблем археології, історії, літератури, мистецтва, релігії та опублікування наукових розвідок з даних питань. Археологічні

дослідження, проведені викладачами та слухачами ОАІ на кількох класичних пам'ятках, та уведені з їх допомогою до наукового обігу матеріали попередніх розкопок цих пам'яток, стали значним внеском у подальший розвиток української археології. Матеріали їх досліджень активно використовуються сучасними українськими та зарубіжними археологами-науковцями.

Ключові слова: науково-дослідницька діяльність, Одеський археологічний інститут, Б.В. Варнеке, Р.М. Волков, С.С. Дложевський, Є.О. Загоровський, М.І. Мандес, Ю.Г. Оксман, Є.П. Трифільєв, А.В. Флоровський.

SCIENTIFIC STUDIES AND RESEARCHES ODESSA INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY

The article is analyzed the scientific studios and experiments of Odessa Institute of archaeology – an educational and scientific institution that was created for the purpose of preparation of archaeologists, archaeologists, archivists, specialists in the field of auxiliary historical disciplines (1921-1923). Brief biographical information about OAI lecturers and students, including such professors-managers as B.V. Varneke, R.M. Volkov, S.S. Dlozhevsky, Ye.O. Zagorovsky, M.I. Mundes, Yu.G. Oksman, Ye.P. Triglyev, A.V. Florovsky, professors-specialists (D.K. Tretyakov, A.T. Gotalov-Gotlib), assistant managers (M.F. Boltenko, S.A. Semenov), lecturer I.M. Tronsky. The leading tendencies of development on the directions of their research work are established. It was noted that the scientific achievements of the teachers of the institute were published in the collections: «Scientific notes of the Odessa Higher School», «The Bulletin of Enlightenment», «Historical-Revolutionary Library». «Scientific Notes of Odessa Institute of archaeology» did not appear due to a lack of financial support. Summed up, the research activity of the Odessa Institute of archaeology was aimed at archaeological excavations near the village Usatove, in Olbia, Parutino, systematization and generalization of excavations prof. E.R. Stern in Akerman and Berezan, study of the actual problems of archeology, history, literature, art, religion and the publication of scientific research on these issues. The archaeological research conducted by the OAI teachers and listeners on several classical monuments, and the materials that were used for the preliminary excavations of these monuments, were brought into their scientific circulation with their help, have made a significant contribution to the further development of Ukrainian archeology. The materials of their research are actively used by modern Ukrainian and foreign archaeologists-scientists.

Key words: research activity, Odessa Institute of archaeology, B.V. Varneke, R.M. Volkov, S.S. Dlozhevsky, Ye.O. Zagorovsky, M.I. Mundes, Yu.G. Oksman, Ye.P. Triglyev, A.V. Florovsky.

У сучасній історичній науці дослідники все більше проявляють цікавість до долі носіїв наукової культури, до їх біографій, інтелектуальної історії – інтелектуальної біографії істориків. За словами І.І. Колесник, інтелектуальні біографії учених віддзеркалюють і біографію науки, у полі якої вони реалізуються. Зростаючий інтерес до проблем історичної науки, переоцінка застарілих концептуальних положень, вивчення діяльності та наукової спадщини відомих вчених-істориків є провідними чинниками зростання ролі української історичної науки. Біографічний фактор сприяє індивідуалізації дослідницького процесу, реконструкції особистості історика в контексті епохи, окресленню його внеску у збагачення наукових знань [5].

Спробуємо проаналізувати формування наукового світогляду кожного з викладачів, встановити провідні тенденції розвитку та напрями їх науково-дослідної роботи.

Одеса завжди була провідним центром археологічних досліджень та вивчення історії стародавнього світу. Органічним продовженням цієї роботи стали дослідження таких античників-археологів як М.Ф. Болтенко, Б.В. Варнеке, С.С. Дложевський, Є.П. Трифільєв та фахівець з вивчення історії і культури античності на основі письмових джерел – М.І. Мандес [7, с. 214].

Борис Васильович Варнеке (1874–1944) приїхав у Одесу 1910 р. На той час він вже отримав вищу освіту у Санкт-Петербурзькому університеті, викладав у ньому та у Казанському університеті. Захистив дві дисертації: магістерську – «Очерки из истории древнеримского театра» (1903 р.) та докторську – «Наблюдения над древнеримской комедией. К истории типов» (1905 р.). У Одесі він викладав у Новоросійському університеті, Вищих жіночих курсах, Одеському археологічному інституті (ОАІ) (декан археографічного відділення), був дійсним членом Одеського товариства історії та старожитностей. Слухачем ОАІ був його син – Олександр Борисович. За 1921/1922 н.р. проф. Б.В. Варнеке (за участю асистентів) проведені розкопки неолітичної стоянки в с. Усатове; велось вивчення типологічних сторін давньогрецьких поселень на Півдні України; результати представлені в доповідях, прочитаних у публічних засіданнях. Надруковані: «Мстоико-литературные призраки» (Ученые Записки Высшей Школы, вып. 1), «Римская комедия» (Ученые Записки Высшей Школы, вып. 2), здано до друку «Неолитическая стоянка в с. Усатово», «Римское искусство» [8, с. 372].

У лютому 1920 р. у Одесі почалася викладацька діяльність Юліана Григоровича Оксмана (1895–1970). Він у 1917 р. закінчив слов'яно-руське відділення історико-філологічного факультету Петроградського університету і працював помічником начальника архіву Міністерства народної освіти. У якості учасника підготовки та проведення реформи архівної справи, початої Міністерством після Лютневої революції, він був направлений до Одеси. Як член губернського революційного комітету очолив Губернське архівне управління і почав роботу над створенням Губернського історичного архіву і Комісії з концентрації та вивчення історико-революційних матеріалів. Викладав у Новоросійському університеті, ІНО, ОАІ. Як згадує племінниця Ю.Г. Оксмана Ольга, Юліан Григорович характеризувався феноменальною працездатністю. Його науково-дослідні роботи відрізнялися особливою ретельністю, завжди були документально підтверджені, узагальнені в контексті теми. Він не допускав вільного трактування фактів та текстів, стверджував, що текстологія має бути доведена до рівня точних наук, а науковий пошук вести до істини [10]. У 1921/1922 н.р. проф. Ю.Г. Оксманом надруковані: «И.С. Тургенев; исследования и материалы», т. 1; «Из разысканий в области Пушкинских сюжетов», «Константиновская легенда в Херсонщине», «Полежаев перед судом Николаевской цензуры», «Неизвестная статья Н.И. Костомарова «Украинский сепаратизм», «Ф.М. Достоевский в ред. «Гражданина», «История западных влияний», «Борьба с Байроном в Александровскую эпоху»; «Сожженная драма Гоголя из прошлого Запорожья», підготовлено до друку «Одесские вольнодумцы Пушкинской поры», «Декабристы в Новороссии», «Отзвуки Кирилло-Мефодиевского дела в Одессе», «Современник» (несостоявшийся журнал В.В. Измайлова)» [8, с. 372].

Іосиф Мойсейович Троцький (з 1938 р. – Тронський) (1897–1970) 1912 р. був зарахований до 6 класу приватної гімназії, яку закінчив весною 1915 р. У серпні вступив на економічний відділ Петроградського політехнікуму, але у жовтні перевівся на класичне відділення історико-філологічного факультету Новоросійського університету. Своїми головними вчителями І.М. Тронський у всіх автобіографіях називав філологів-класиків Б.В. Варнеке, С.Д. Пападімітріу, М.І. Мандеса, А.І. Томсена. У Філософський гурток при університеті в 1916 р. він надав своє дослідження «Инструментальная теория истины в учении А. Пуанкаре», а написана під керівництвом проф. Б.В. Варнеке студентська доповідь «Отношение Цицерона к памятникам искусства» 1918 р. була нагороджена історико-філологічним факультетом золотою медаллю. Після закінчення університету, у жовтні 1919 р., за рекомендацією Б.В. Варнеке був зарахований «професорським стипендіатом» по кафедрі класичної філології. У вересні 1921 р. став викладачем класичних мов ІНО та АІ. Поєднання єврейської освіченості, отриманої у дитинстві, і класичної історико-філологічної освіти стало основою загальнонаукової підготовки І.М. Тронського [12].

Антоній Васильович Флоровський (1884–1968) ще навчаючись у чоловічій гімназії проявив велику цікавість до історії, російської мови та словесності. Ці свої якості він зберіг і на історичному відділенні історико-філологічного факультету Новоросійського університету. Він успішно займався у семінарах професорів Василя Михайловича Істріна (історія руської словесності), Євгена Михайловича Щепкіна (історія Західної Європи), Івана Андрійовича Линниченка (історія Росії). А.В. Флоровський завідував кафедрою історичної географії. В той час була написана його стаття «Труды Н.И. Надеждина в области исторической географии». Науково-дослідна робота А.В. Флоровського базувалася лише на місцевих та бібліотечних фондах. У зв'язку з 60-літтям селянської реформи 1861 р. він опублікував статті «Освобождение крестьян по проектам губернских комитетов Новороссийского края», «Крестьянская реформа и высшая администрация Новороссийского края», «Воля панская и воля мужицкая. Страница из аграрных волнений в Новороссии 1861–1863». А.В. Флоровський вивчав проблеми кріпосного права, аграрних відносин, історії представницьких закладів та колонізації Південної України на основі аналізу місцевих матеріалів [3]. Разом з Є.П. Трифільським він був викладачем АІ, яких висилали за кордон [4]. У 1921/1922 н.р. проф. А.В. Флоровським надруковані: «Освобождение крестьян по проектам губернских комитетов Новороссийского края», «Крестьянский вопрос и высшая администрация Новороссийского края» и «Воля панская и воля мужицкая» – сторінки з історії аграрних рухів у Новоросії у 1861–1863 рр. (Историко-революционная библиотека, Одесса, 1921). Те ж українською мовою з деякими доповненнями, 1922. Були підготовлені до друку статті: «Каким летописным текстом пользовался Герберштейн» и «Одесский вестник под редакцией Ришельевского Лицея» (1858–59 гг.), «Работа об Архангелогородской летописи», про історичні роботи Н.І. Надеждина, рецензія на роботу Клепатського «Огляд джерел до історії України» [8, с. 372].

М.Ф. Болтенко і М.І. Мандес були учнями школи археологів-античників, започаткованої Е. фон Штерном.

Михайло Федорович Болтенко (1888–1959) закінчив Новоросійський університет. Був учасником розкопок давньогрецького поселення на острові Березань, античних міст Ольвії та Тіри. Під час проведення самостійної польової та дослідницької роботи у 1921 р. відкрив у с. Усатове Біляївського району Одеської області пам'ятки культури, яка отримала назву усатівської. У 1921/1922 н.р. асистент М.Ф. Болтенко проводив розкопки в с. Усатове і розбирав матеріали з розкопок проф. Е.Р. Штерна в Аккермані 1912 р. і на о. Березань 1913 р. У тому ж році ним було здано до друку: «Обломки далекого прошлого Северного Причерноморья» и «Раскопки в с. Усатове летом 1921 г.», підготовлено до друку «Усатово и Геродот», «Римляне на о. Березань», «Народы Востока у римского поэта 1-го века нашей эры» [8, с. 373].

Михайло Ілліч Мандес (1866–1934) навчався у Одеській гімназії, Новоросійському університеті (спочатку один рік на фізико-математичному відділенні, а потім перевівся на історико-філологічне). Блискуче знав німецьку, грецьку та латинську мови. 1893 р. склав магістерські іспити, а 1898 р. захистив магістерську дисертацію, присвячену одній з маловідомих сторінок історії становлення Спартанської держави – Мессенським війнам. У ній він зібрав усі відомі на той момент свідчення античних авторів, що стосуються приєднання Мессенії. 1894 р. був прийнятий у число приват-доцентів Імператорського Новоросійського університету. У цей час він читав спецкурси на історико-філологічному факультеті («Читання й пояснення Феогніда» та «Французька класична драма в її відношенні до давньої»). Наукові інтереси були надзвичайно широкі. В основному, його роботи можна розділити на три частини: 1) праці з історії античної літератури; 2) навчальні посібники з вивчення давньогрецької та латинської мов; 3) історичні та історико-філологічні твори [1]. У 1921/1922 н.р. проф. М.І. Мандес опублікував: «Заметки к Феакиде Гомера» (Сборник в честь Ляпунова), «Эстетическая теория и творчество художника», здав до друку «Die s.g. ersre Katilina-rische Verschwörung» (для Вчених

Записок Археологічного Інституту), було підготовлено до друку «Общественное значение искусства» [8, с. 373].

Традиції київської школи В.Б. Антоновича та його учня І.А. Линниченка знайшли відображення у працях А.В. Флоровського, Є.О. Загоровського та М.Є. Слабченка (одного з ініціаторів організації АІ).

Михайло Єлисейович Слабченко (1882–1952) закінчив історико-філологічний факультет Новоросійського університету. 1919 р. він посів кафедру історії України. Молодий, здібний, маючи виняткову енергію, М.Є. Слабченко (за спогадами Н. Полонської-Василенко) незабаром посів центральне місце в академічних колах Одеси. Він з запалом віддавався професурі, мав багато учнів, серед яких користувався пошаною та любов'ю. З метою поглиблення знань майбутніх фахівців він створив у ІНО історичний кабінет, студентські історичні гуртки, студентське бібліографічне товариство, влаштовував тематичні екскурсії [6]. «Я старався прищепити знання де тільки і як тільки можна було. Більшовики давали творити і я творив... пішов на архівну роботу, організовував архівні гуртки, підпірав відкриття різних музеїв, а також був одним з фундаторів археологічного інституту в Одесі. Я не мав підстав соромитись усієї тієї роботи. А що я бачив? У Театрального інституту, що мав вивести український театр на новий шлях, відбирали один будинок за другим і в ГубОНО ставилися до нього як до танцюльки. В Фребелівському інституті було те ж саме, причому, відбирали навіть меблі. Українські школи на задвірках, гроші їм відпускаються в останню чергу. В селі русифікація, у вищій школі... на українській мові читати лекції відважилися я і Музичка, у нас це, думаю я, приходить виключно від нашої малої національної свідомості...Значить наша українська національна справа в наших же українських руках. Українські партійці теж не наважувалися виступати з українськими промовами» [9].

Євген Олександрович Загоровський (1885–1938) закінчив історичне відділення історико-філологічного факультету Новоросійського університету. У 1919–1920 рр. викладав у Новоросійському університеті, АІ, ОІНО. Творча спадщина автора складається з 22-х праць, здебільшого це невеликі журнальні статті, замітки, рецензії та некрологи, що здебільшого ґрунтувалися на його доповідях на засіданнях одеських товариств. За тематикою праці та доповіді були присвячені: історії Півдня України до середини XVIII ст. з наголосом на зовнішньоекономічних зв'язках; історії Півдня України наприкінці XVIII ст. (зокрема, організації владою Російської імперії державної колонізації та політиці Російської імперії щодо Нової Січі); українській, російській та сходознавчій історіографії та бібліографії. Лише одна праця присвячена стосункам Росії та Італії у XIX ст., яка втім може бути віднесена до четвертої групи. Вибір у якості дослідницьких тем історії колонізації, економічної політики та економічних зв'язків на Півдні України відповідав провідним тенденціям тодішньої історичної науки. Найбільше значення економічному та фізико-географічному чинникам він надавав у працях 1920-их рр. Головним внеском Є. Загоровського в історичну науку є два узагальнюючих нариси історії Півдня України, у яких він, зокрема, запропонував виділяти у розвитку Північного Причорномор'я / Степової України два основних етапи: до XVIII ст.; з другої половини XVIII до останньої чверті XIX ст. На думку історика, лише у рамках другого періоду «край вперше зазнав планомірної державної колонізації, що призвела до різкої зміни темпу його культурної та соціально-економічної еволюції». За словами Н.Л. Рубінштейна, він був «человек начитанный, но не умеющий организовать около себя какую-либо научную работу». У 1921/1922 н.р. проф. Є.О. Загоровським надруковані «Очерки истории северного Причерноморья», ч. 1 [8, с. 373].

Євген Парфенович Трифільєв (1867–1928) закінчив історико-філологічний факультет Харківського університету. Найбільший вплив на формування його наукових поглядів мали професори Д. Багалій та П. Буцинський. Останній був керівником магістерської дисертації Є. Трифільєва, присвяченої історії селянства у Російській імперії за роки імператорства Павла І. З початку XX ст. викладав різні спецкурси, присвячені

новітній історії Російської імперії на посаді приват-доцента Харківського університету та Харківських Вищих жіночих курсів. 1906 р. захистив магістерську дисертацію. У 1920-х рр. займав помітне місце серед одеських істориків. Основним місцем його роботи був ОІНО, де він викладав історію Росії. Автор близько 20 робіт, присвячених історії Росії (періоди Московського царства та Російської імперії), археології та історії України (здебільшого XIX – початку XX ст.). У своїх працях Є. Трифільєв також висвітлював деякі питання історії України. У 1921/1922 н.р. проф. Є.П. Трифільєвим підготовлений до друку нарис «Экономическое положение русской деревни в первой четверти XIX века» [8, с. 373]. Зі спогадів С.Я. Борового, Є.П. Трифільєв проводив розкопки кургану в околицях Одеси [2].

Артемій Григорович Готалов-Готліб (1866–1960) закінчив історико-філологічний факультет Новоросійського університету. За спогадами С.Я. Борового, близькість до керівництва і пробивна сила А.Г. Готалова-Готліба були використані групою вчених для створення ОАІ. Так як вчений не мав титулу професора, то його умовою у справі організації ОАІ було надання йому професорського звання. А.Г. Готалову-Готлібу доручили читання курсу «Музеезнавство». Його лекції були своєрідними: він говорив у три рази повільніше, ніж звичайний лектор. Кожне слово вимовляв чітко, зі значними паузами. Часто відволікався. Лекції були награними, але убогими за змістом [2, с. 351-352]. Звісно, потрібно враховувати і специфіку дисципліни – відсутність традицій викладання у вищій школі, її неоформленість як особливої науки. Проте в іншому він був справжнім знавцем своєї справи. Коло наукових інтересів проф. А.Г. Готалова-Готліба було широким та різнобічним: історія Візантії та слов'янських народів, історія античного миру та його культури, класична філологія та археологія, педагогіка і психологія – усі ці дисципліни перебували у полі його зору. З-під його пера вийшло понад 200 праць – монографій, статей, заміток, рецензій, популярних брошур, значна частина яких пов'язана з історією педагогічних та суспільних ідей.

Дмитро Костянтинович Третьяков (1878-1950) закінчив природниче відділення фізико-математичного факультету Петербурзького університету. У 1912 р. став екстраординарним професором Новоросійського університету. Очолив лекційний комітет при Новоросійському товаристві природознавців, ввів систематичне читання курсу лекцій для широкого кола слухачів, які цікавляться природничими науками. Організував 1920 р. Одеський природничо-історичний музей. У 1921/1922 н.р. проф. Д.К. Третьяков займався вивченням історії первісних вірувань і здав до друку дослідження «Панвизм» [8, с. 373].

Роман Михайлович Волков (1885–1959) закінчив Ніжинський історико-філологічний інститут. Наукові праці вченого пов'язані переважно з українським та російським фольклором. Досліджував народну драму, казки, билини, вивчав українсько-російсько-польські літературні зв'язки. У 1921/1922 н.р. проф. Р.М. Волковим видано: «Разыскания в области сюжетов и композиции русской сказки», приготовлено до друку «Украинская обрядовая песня Херсонской губернии», «Слово о полку Игореве: опыт сравнительного комментария по стилю и форме» [8, с. 373].

Сергій Степанович Дложевський (1889–1930) закінчив історико-філологічний факультет Імператорського університету Святого Володимира. У 1919 р. переїхав до Одеси. Класична університетська освіта, знання грецької і латинської мови, що були необхідні для досліджень, дозволяли С.С. Дложевському вивчати та аналізувати знайдені під час розкопок епіграфічні написи та систематизувати археологічний матеріал. Праці С.С. Дложевського присвячені латинській, грецькій, українській, російській мові; історії матеріальної культури, діяльності наукових організацій, музеям, музейній та краєзнавчій справам [9]. 24 травня 1921 р. був призначений проректором і професором ОАІ (посвідчення Одеського Губпрофосу від 24.5.21 №3327). У 1921/1922 н.р. проф. С.С. Дложевським надруковано: «Принципы и методы современного музейного дела» (Вестник просвещения, № 2); «Одесский Археологический институт – историческая

справка (Вестник просвещения, № 2), «Проблема международного языка» (Сборник просвещения 1922). Здано до друку: «Мениппея» (Сборник в честь Ляпунова) [8, с. 373].

Багато з колишніх студентів АІ стали відомими діячами у галузі історії та мистецтва. Так, М.П. Алексеев – академік, історик літератури (хоча за словами С.Я. Борового на заняттях М.П. Алексеев не з'являвся, а проблему атестату вирішив, здавши екстерном державні екзамени у Одеському педагогічному університеті), С.М. Брейтбург – професор, історик літератури, І.М. Тронський – спеціаліст з літописання і з історії російського революційного руху, Є.В. Сказін – декабристознавець, А.Ю. Шпирт – економіст. Багато інших слухачів стали висококваліфікованими працівниками музеїв, бібліотек та архівів. За словами С.Я. Борового (хоча у знайдених списках і не значився), слухачем був і М.Л. Рубінштейн – автор праць з історії та історіографії [2, с. 7].

За даними звіту про науково-дослідну діяльність ОАІ дізнаємося, що наукові доробки викладачів інституту публікувалися у таких збірках: «Ученые записки Высшей школы Одессы» (выпуски 1, 2), «Вестник просвещения» №2 («Народное просвещение»), «Историко-революционная библиотека» (1921). Вчені Записки Одеського Археологічного інституту не видавалися через нестачу фінансового забезпечення.

Отже, науково-дослідницька діяльність Одеського археологічного інституту була спрямована на проведення археологічних розкопок (с. Усатове, Ольвія, Парутіне), систематизацію та узагальнення розкопок проф. Е.Р. Штерна в Акермані та на о. Березань, дослідження актуальних проблем археології, історії, літератури, мистецтва, релігії та опублікування наукових розвідок з даних питань.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Березин С.Е., Избаш Т.А. М.И. Мандес: историк, филолог, искусствовед (по материалам Государственного архива Одесской области) // Записки історичного факультету. Вип. 7. Одеса, 1998. С. 152-157.
2. Боровой С. Воспоминания. Москва; Иерусалим, 1993. 384 с.
3. Галяс В. Русский историк-славист А.В. Флоровский // Литературно-художественный, историко-краеведческий иллюстрированный альманах «Дерибасовская-Ришельевская». 2003. Вып. 15. С. 9-24.
4. Деменок Е. Одесские пассажиры философского парохода // Литературно-художественный, историко-краеведческий иллюстрированный альманах «Дерибасовская-Ришельевская». 2013. Вып. 52. С. 91-112.
5. Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. Київ: Вид-во «Фенікс», 2013. 566 с.
6. Курас І.Ф., Водотика С.Г. Академік М.Є. Слабченко // Український історичний журнал. 1993. № 11-12. С. 92-108.
7. Левченко В.В. Історичні дослідження професорсько-викладацького складу Одеського інституту народної освіти (1920–1930 рр.): напрями і традиції // Харківський історіографічний збірник. 2010. Вип. 10. Харків. С. 211-223.
8. Научно-исследовательская работа Одесского археологического института (Из отчета Института за 1921-1922 г.) // Наука на Украине. Орган Научного комитета Укрглавпрофобра. 1922. №4. С. 372-373.
9. Некрологія. Пам'яті С.С. Дложевського // Хроніка археології та мистецтва. Київ, 1931. Ч. 3. С. 95.
10. Оксман О. Оксман Юлиан Григорьевич (1895–1970) // Всемирный клуб одесситов. Они оставили свой след в истории. URL: www.odessitclub.org/odessa/history_trace/osman/index.php (дата звернення: 12.10.2011 р.).
11. Санцевич А.В. Видатний український історик М.Є. Слабченко // Історичні зошити. Київ, 1993. 70 с.
12. Тункина И.В. Одесский период биографии И.М. Тронского (1897-1923) // Мнемон: исследования и публикации по истории античного мира. Санкт-Петербург: Изд-

во СПбГУ, 2013. Вып. 12. Из истории античности и нового времени. Сборник статей к 80-летию со дня рождения проф. Э.Д. Фролова. С. 555-571.

REFERENCES

1. Berezin, S.E. & Izbash, T.A. (1998). M.I. Mandes: istorik, filolog, iskusstvoved (po materialam Gosudarstvennogo arkhiva Odesskoy oblasti) [M.I. Mandes: historian, philologist, art historian (based on materials from the State Archives of the Odessa region)]. *Zapysky historychnoho fakultetu – Notes of the Faculty of History*, 7, Odesa, 152-157 [in Russian].
2. Borovoy, S. (1993). *Vospominaniya [Memories]*. Moskva; Ierusalim [in Russian].
3. Galyas, V. (2003). Russkiy istorik-slavist A.V. Florovskiy [Russian historian-Slavist A.V. Florovsky]. *Literaturno-khudozhestvennyy, istoriko-kraevedcheskiy illyustrirovanny al'manakh «Deribasovskaya-Rishel'yevskaya» – Literary and artistic, historical and local history illustrated almanac «Deribasovskaya-Rishelevskaya»*, 15, 9-24 [in Russian].
4. Demenok, E. (2013). Odesskie passazhiry filosofskogo parokhoda [Odessa passengers of the philosophical steamboat]. *Literaturno-khudozhestvennyy, istoriko-kraevedcheskiy illyustrirovanny al'manakh «Deribasovskaya-Rishel'yevskaya» – Literary and artistic, historical and local history illustrated almanac «Deribasovskaya-Rishelevskaya»*, 52, 91-112 [in Russian].
5. Kolesnyk, I. (2013). *Ukrainska istoriografiia: kontseptualna istoriia [Ukrainian historiography: conceptual history]*. Kyiv: Vyd-vo «Feniks» [in Ukrainian].
6. Kuras, I.F. & Vodotyka, S.H. (1993). Akademik M.Ye. Slabchenko [Academician M.E. Slabchenko]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Magazine*, 11-12, 92-108 [in Ukrainian].
7. Levchenko, V.V. (2010). Istorychni doslidzhennia profesorsko-vykladatskoho skladu Odeskoho instytutu narodnoi osvity (1920–1930 rr.): napriamy i tradytsii [Historical researches of the teaching staff of the Odessa Institute of Public Education (1920-1930's): directions and traditions]. *Kharkivskyi istoriografichniy zbirnyk – Kharkiv historiographical collection*, 10, 211-223 [in Ukrainian].
8. (1922). Nauchno-issledovatel'skaya rabota Odesskogo arkheologicheskogo instituta (Iz otcheta Instituta za 1921-1922 g.) [Research work of the Odessa Archaeological Institute (From the Institute's report for 1921-1922)]. *Nauka na Ukraine. Organ Nauchnogo komiteta Ukrglavprofobra – Science in Ukraine. Organ of the Scientific Committee of Ukrglavprofobra*, 4, 372-373 [in Russian].
9. (1931). Nekrolohiia. Pam'iaty S.S. Dlozhevskoho [Neuroscience. In memory of S.S. Dlodezhevsky]. *Khronika arkheolohii ta mystetstva – The Chronicle of Archeology and Art*, 3, 95. [in Ukrainian].
10. Oksman, O. Oksman Yulian Grigor'yevich (1895–1970) [Oksman Julian Grigorievich (1895–1970)]. Retrieved from: www.odessitclub.org/odessa/history_trace/osman/index.php [in Russian].
11. Santsevych, A.V. (1993). Vydatnyi ukrainskyi istoryk M.Ye. Slabchenko [Prominent Ukrainian historian M.E. Slabchenko]. *Istorychni zoshyty – Historical notebooks*, Kyiv [in Ukrainian].
12. Tunkina, I.V. (2013). Odesskiy period biografii I.M. Tronskogo (1897-1923) [Odessa period biography I.M. Tronsky (1897-1923)]. *Mnemon: issledovaniya i publikatsii po istorii antichnogo mira – Mnemon: research and publications on the history of the ancient world*, 12, 555-571 [in Russian].

Одержано 08.04.2019.

УДК 94:655.418(477) «193»

DOI <https://doi.org/10.31470/2415-3567-2019-45-40-49>

Молоткіна Валентина,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії та культури
України
molotkina@ukr.net
<http://orcid.org/0000-0001-6092-5927>
Researcher ID: X-1999-2018
Державний вищий навчальний
заклад «Переяслав-Хмельницький
державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»,
вул. Сухомлинського, 30,
м. Переяслав-Хмельницький,
Київська обл., Україна, 08401

Molotkina Valentyna,
Doctor of History, professor, dean of the
Department of History and Culture of Ukraine
molotkina@ukr.net
<http://orcid.org/0000-0001-6092-5927>
Researcher ID: X-1999-2018
Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda
State Pedagogical University,
30, Sukhomlynsky Str.,
Pereiaslav-Khmelnytskyi,
Kyiv region,
Ukraine, 08401

ВИДАВНИЦТВО ДИТЯЧОЇ ЛІТЕРАТУРИ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ В 1930-і РР.

У даній статті автор ставить за мету на основі об'єктивного і комплексного підходу показати особливості організаційного становлення та функціонування видавництва дитячої літератури в контексті соціальних змін і політичного розвитку радянської України в 30-і рр. ХХ ст.

У ході вивчення проблеми застосовувалися як загальнонаукові, міждисциплінарні, загальноісторичні, так і спеціальні методи наукового дослідження. Зокрема, за допомогою критико-конструктивного методу був здійснений аналіз сучасних інтерпретацій взаємовпливу видавничої продукції та політичної реальності. Для обліку кількісних показників по виробництву і збуту видавничої продукції в її кількісному і якісному вимірі, тематичному аспекті використано статистичний метод. Важливу роль відіграє ретроспективний метод, який дає змогу відійти від сьогодення і поступово звернутися до історичного минулого, виділяючи при цьому найхарактерніші риси і тенденції, а також і закономірності розвитку видавництва.

Встановлено, що у 1933 р. на базі дитячого сектору видавництва «Молодий більшовик» було засноване Дитяче видавництво (Дитвидав) з підпорядкуванням ДВОУ. З березня 1934 р. функціонувало як самостійне державне видавництво дитячої і юнацької літератури. Згідно з рішенням ЦК в кінці 1936 р. видавництво дитячої літератури перевели з Харкова до Києва. «Дитвидав» друкував художню і науково-популярну книгу, що виховувала б дітей в комуністичному дусі, а саме: книжки на теми виховання, про діяльність піонерської та комсомольської організації, проблеми школи, учня і вчителя, як вихователя молодого покоління в комуністичному дусі.

Після перевірки складу співробітників видавництва дитячої літератури «комісією по чистці» ЦК КП(б)У та Об'єднаною таємною частиною видавництв НКО УСРР у 1937 р. керівництво видавництва було звинувачене у зв'язках з контрреволюціонерами, «приступно-ліберальному» ставленні до підбору кадрів, залученні до роботи у видавництві контрреволюційної групи авторів. За такі порушення директора видавництва було звільнено з роботи та виключено з партії. Також було прийнято рішення про негайне укріплення апарату комуністами та заміну частини працюючих. У подальшому на видавців і авторів за найменші, справжні або уявні, відхилення від

настанов чекали не лише звільнення з роботи та виключення з партії, а й ув'язнення або заслання, а можливо й розстріли.

Ключові слова: видавництво, видавнича справа, ідеологічний контроль, кадрове забезпечення, кадровий склад, книга, література, цензура.

PUBLISHING OF CHILDREN'S LITERATURE IN THE CONTEXT OF THE POLITICAL DEVELOPMENT OF UKRAINE IN 1930s

This article deals with the analysis of the organizational formation and functioning of children's literature publishing in the context of social changes and political development of the soviet Ukraine in the 30s of the 20th century. This analysis is based on complex approach in order to show and objective view of this issue.

The author used general academic, interdisciplinary, common historical perspective and specific scientific methods in the process of the research of this problem. In particular, the author applied the critical-constructive methods for the analysis of modern interpretations of mutual impact which published material and political reality had on each other. The author used the statistic method for production rate accounting and publishing marketing recording. The retrospective method plays very important role here as it gives an opportunity to look back at the past and highlight the most specific features, tendencies and patterns of publishing development.

It is proved that in 1933, they founded Children's publishing house 'Думвидав' (contraction of two Ukrainian words – 'думяче' ('dytiache'), which means 'children's', and 'видавництво' ('vydavnytstvo') – 'publishing house') on the basis of children's sector of 'Молодий більшовик' ('Young Bolshevik') publishing house. 'Думвидав' submitted to ДБОУ (State Publishing Union of Ukraine). Since March 1934, 'Думвидав' had been an autonomous state publishing house that released children's and juvenile literature. In 1936, following the decision of the Central Committee, the children's publishing house moved from Kharkiv to Kiev. 'Думвидав' released fiction and science fiction which would educate children in the spirit of the communism: educational books, books about organizations of Pioneers and Komsomols (communist youth organization) and their activity), problems of school, pupils and teachers as educators of the communist spirit.

In 1937, after the staff inspection at the children's publishing house held by the so-called 'cleaning commission' of the Central Committee of Communist Bolshevik Party of Ukraine and United secret part of the publishing houses of Education Public Commissariat of Ukrainian Socialistic Soviet republic, the administration of the publishing house was charged with the relation with the counterrevolutionaries, 'criminally liberal' recruitment, hiring counterrevolutionary groups of authors. Due to all these accusations, the publishing house director was fired and excluded from the party. In addition, it was decided that the publishing house apparatus should be reinforced by communists and part of the workers should be replaced. Henceforth, publishers and authors could be not just fired and excluded from the party but even incarcerated, expelled or executed by firing squad for the slightest real or imaginary violations.

Key words: publishing house, publishing business, ideological control, staffing, staff, book, literature, censorship.

У наш час українська історична наука характеризується активізацією та розширенням дослідницької проблематики. Не зменшується й інтерес вчених до розмаїття проблем найбільш складних та суперечливих періодів вітчизняної історії. Зокрема, у відповідь на соціальні, ідеологічні, культурні трансформації, що відбулись у світі та Україні, природним є інтерес до видавничої діяльності 1930-х рр. Як відомо, вона була одним із стратегічних напрямів у вирішенні ключових завдань у радянській Україні, а саме – взяти під контроль національно-культурне життя та стимулювати читацький інтерес з метою посилення впливу комуністичної ідеології на свідомість громадян.

Становлення та функціонування видавництв в цей період залишається малодослідженою проблемою, вивчення якої має важливе науково-пізнавальне та практичне значення. Адже їхня діяльність вирізняється неабияким досвідом роботи в культурно-освітньому й духовному житті українського суспільства 1930-х рр. Крім того, дані з історії заснування та розвитку державних видавництв України можуть бути використані державними видавництвами України для відтворення власної історії, яку вони не завжди добре знають.

Не зважаючи на те, що дослідження радянського періоду перебували в полоні ідеологічних впливів і стереотипів комуністичної системи, певний науковий інтерес з огляду на фактологічний матеріал становлять роботи О. Молодчикова [13], в яких автор, визначивши особливості розвитку української радянської книговидавничої справи, знайомить з діяльністю провідних видавництв радянської України, з їх книжковою продукцією, приділяючи особливу увагу випуску літератури громадсько-політичного спрямування. Аналіз видавничої справи в УРСР у 1920-1930-х рр. міститься й у фундаментальній праці за редакцією П. Попова «Книга і друкарство на Україні» [12]. Звісно, цим працям властивий суб'єктивний класовий підхід до розгляду проблем видавничої справи, що цілком відповідало існуючим стереотипам часу їх опублікування.

Ученими сучасного історіографічного етапу зроблено помітний внесок не лише в розвінчання стереотипів минулого, а й на оновленій теоретико-методологічній базі осмислено соціальні зміни і політичні процеси 1930-х рр., які торкалися видавничої справи. Зокрема, О. Федотова провела аналіз видань, що знаходились у спецфонді Книжкової палати України, за тематичною та мовною ознаками, авторською належністю [20]. Але проблема організаційного становлення, функціонування та кадрового забезпечення видавництва дитячої літератури в радянській Україні 1930-х рр. ще не дістала належної уваги дослідників.

В даній статті автор ставить за мету на основі об'єктивного і комплексного підходу показати особливості організаційного становлення та функціонування видавництва дитячої літератури в контексті соціальних змін і політичного розвитку УРСР в 30-і рр. XX ст.

1930 р. в УСРР здійснено перебудову книговидавничої мережі. В основу реорганізації був покладений принцип типізації за характером та соціальним призначенням видавничої продукції зі збереженням єдиного керівного центру. Всі провідні видавництва УСРР увійшли до загальнодержавної видавничої системи – Державного видавничого об'єднання УСРР (ДВОУ). Зокрема, до складу ДВОУ входило видавництво «Молодий більшовик», яке займалось виданням літератури для дітей. Це видавництво, окрім дитячої літератури, також видавало юнацьку та комсомольську літературу [12, с.243]. У листопаді 1933 р. на базі дитячого сектору видавництва «Молодий більшовик» було створено Дитяче видавництво (Дитвидав) [11, с.450].

Та, після того як партійне керівництво прийшло до висновку, що «існування системи ДВОУ не виправдовує себе, а є перегородою між видавництвами і наркоматами, і по суті уявляє з себе найгірший приклад функціональної системи управління»; що ДВОУ фактично не тільки «не допомагало видавництвам працювати, а навпаки заважало їм» (це підтверджував той факт, що ті видавництва, які виділилися з системи ДВОУ, працювали «цілком нормально», книжки видавали своєчасно, покращили якість продукції і давали прибутки) [5], постановою Оргбюро ЦК КП(б)У від 9.03.1934 р. та постановою РНК УРСР від 21.03.1934 р. ДВОУ було ліквідовано, а замість нього організовано окремі типізовані видавництва [15].

У 1934 р. ЦК КП(б)У констатував, що «організація спеціального дитячого видавництва позначилась на збільшенні видань дитячої літератури та поліпшенні її якості» (за час його роботи з 1.12.1933 р. випущено 41 назву) [16, арк.49].

В основному «Дитвидав» друкував книжки на теми виховання, про діяльність піонерської та комсомольської організацій, проблеми школи, учня і вчителя, як

вихователя молодого покоління в комуністичному дусі [17, арк.42, 44]. Щодо казки, то на таку форму дитячої літератури накладалося суворе «табу». Педагоги радянської школи дійшли висновку, що властивості жанру казки (перекручування дійсності, відрив від часу й простору, ігнорування причинного зв'язку) заважають процесу виховання матеріалістичного світогляду в підростаючого покоління. Жорсткій критиці були піддані стилі художньої літератури – сентименталізм та романтизм. Заперечувався антропоморфізм у творах для молодшого віку, як загроза «дуалістичного тлумачення світу». До форм дитячої художньої літератури висувалися такі вимоги: літературно-художній виклад; струнка композиція; бадьоро-емоційний тон; проста образна та багата мова [20, с.143].

І, хоча, «Дитвидав» тематичний план на 1934 р. й збудував так, щоб «дати дітям художню і науково-популярну книгу, що виховувала б дітей в комуністичному дусі, виховувала б інтернаціональну свідомість і солідарність». Загальна кількість складала 215 назв, з яких на переддошкільний вік припадало 13 назв, на дошкільний – 31 назва, молодший шкільний вік – 52 назви. На літературу для дітей середнього та старшого шкільного віку припадало 118 назв. В цю ж кількість входила 21 назва перекладних творів класиків та 38 назв сучасної літератури [17, арк.42, 44]. Та, як зазначалось у пояснювальній записці до тематичного плану «Дитвидаву» на 1934 р., «націоналістичні настанови колишнього керівництва НКО та націоналістична практика колишнього керівництва «Молодого більшовика» знайшла свій вираз, перш за все, в залученні до роботи у видавництві контрреволюційної групи автури – Хвильовий, Яловий, Пилипенко, Антонович-Давидович, що в свою чергу призвело до засмічення дитячої літератури націоналістичними настановами, як в тематиці, так і в оформленні книжок» [17, арк.42].

За 1935 р. «Дитвидавом» було видало 191 назву обсягом 1231,17 друк. арк., накладом 2927,6 примірників та 18670,4 відбитків [7]. За 2,5 роки свого існування українське видавництво дитячої літератури ЦК ЛКСМУ видало 470 назв книг, з них більше 120 оригінальних, перекладені книги російської дитячої літератури на українську мову, видана серія класиків [9, арк.36].

Згідно з рішенням ЦК від 9.03.1936 р. в кінці 1936 р. видавництво дитячої літератури, «з метою наближення до керівництва і центральних організацій» перевели з Харкова до Києва [9, арк.52].

З активізацією антирелігійної роботи посилюється випуск масової атеїстичної літератури. Зокрема, «Дитвидав» у 1937 р. передбачав видати такі, «спрямовані до антирелігійного виховання дітей» книжки, як: збірники антирелігійних творів українських класиків (Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки); твори класиків науки, «що виховують атеїстичний світогляд (Ч. Дарвін «Навколо світу на кораблі «Бігль»); кращі твори світу, «що викривають соціальну роль релігії і попівський обман» (Шарль де Костер «Тіль Уленшпігель», Е. Войнич «Овод») та ін. [2].

Тематика літератури для дітей переддошкільного віку складалась з «ознайомлення дітей з оточенням та громадським життям в приступній для них формі». Книжки, малюнки знайомили дітей з оточенням та природою (ясла, завод, Червона Армія). Для дітей дошкільного віку друкувались книги, які «більш глибоко» показували значення соціальних явищ: про революційні свята (травневі, жовтневі, 8 Березня), про піонерів, книги, що знайомили дітей з найбільшими будівництвами (Біломорканал). Для дітей молодшого шкільного віку (в попередні роки було видано занадто мало) друкувались оповідання про будівництво велетнів соціалістичної промисловості, книги про колгоспне будівництво, про досягнення радянської техніки, побут, життя дітей, історико-революційна серія. Для дітей середнього та старшого віку – книги про побут дітей, соціалістичне будівництво, історична серія, серія життя видатних людей «географічно мандрівна», масово-політична та науково-популярна серія. Також друкувались класичні твори та піонерська література. З українських класиків, відповідно до особливостей дітей за віком, друкувались вибрані твори І. Франка, М. Коцюбинського, Т. Шевченка,

П. Мирного. З російських класиків – вибрані твори О. Пушкіна, І. Тургенєва, М. Некрасова, А. Чехова, М. Лермонтова, М. Гоголя О. Островського, Л. Толстого. З світових класиків – «Робінзон Крузо» Д. Дефо, «Мандри Гулівера» Д. Свіфта, «80 тисяч льє під водою» Ж. Верна, «Дон Кіхот» М. Сервантеса та окремі твори Ф. Шіллера. Для молодшого віку – твори Р. Кіплінга, Г.-Х. Ф. Андерсена. Загальна кількість назв класичної літератури по «Дитвидаву», для дошкільного віку – 2, для молодшого – 9 і для середнього та старшого – 21 назва, що становило до всього плану 13,6% по назвах [17, арк.44-47]. План «Дитвидаву» «до 20-річчя Великої Жовтневої революції» включав такі книги для дітей дошкільного і молодшого шкільного віку, як: Збірка українських народних казок, П. Тичина «Вірші для дітей», Н. Забіла «Збірка кращих творів», М. Трублаїні «Оповідання про Північ», Є. Куйбишева «Валер'ян Куйбишев» (спогади), та книги для дітей середнього і старшого віку: Н. Рибак «Командарм Фрунзе», Н. Насєдкін «Артем», П. Панч «Син Таращанського полку» – всього 20 книг [18, арк.5-6, 150-151]. Українське видавництво дитячої літератури ЦК ЛКСМУ з кінця 1933 по 1937 р. видало 490 назв, з яких більше 130 назв оригінальної української, переведені на українську мову твори російської літератури, серії українських та російських класиків. Та середній наклад дитячої книжки в Україні не перевищував 20 тис. Основною причиною недостатніх тиражів була слабка поліграфічна база, особливо в частині кольорового друку, та й художнє оформлення дитячої книги потребувало значного поліпшення [10, арк.53].

Збільшилася й кількість періодичних видань для дітей: з 1929 р. став виходити журнал «Знання та праця», з 1931 р. – «Піонерія», «Весела бригада», в 1931-1933 рр. – «Молодий ударник», з 1935 р. – «Ленинские всходы» (у 1937 р. замість цього журналу організували новий – «Юний натураліст») [14, арк.183], з 1936 р. – «Юний піонер» [12, с.253], які друкувались у «Дитвидаві» (після його створення у 1933 р.) [8].

План «Дитвидаву» по виходу журналів на 1937 р. включав 6 назв («Піонерія», «Жовтень» (Тук-Тук), «Весела бригада», «Знання та праця», «Ленинские всходы», «Юний натураліст») [14, арк.172-180].

Партійно-державні органи та інститути цензури (сектор літконтролю при НКО, Головліт, Укрголовліт, Комітет у справах друку), які здійснювали ідеологічний контроль за видавничою діяльністю, розробляли і поширювали державні програми, цензурні циркуляри, спеціальні інструкції, положення, що визначали головні напрямки видавничої роботи, також створили й налагоджену систему контролю за всіма інформаційними процесами, в тому числі й кадровим забезпеченням видавництва.

Згідно з «Відомостями про деяких співробітників», наданими завідувачем таємної частини «Дитвидаву» Лихацьким від 25.01.1937 р., у видавництві працювали: Р.К. Барун – член КП(б)У, директор видавництва з початку його існування (на поч. 1935 р. вона ще й виконувала обов'язки тимчасового директора видавництва «Радянська школа») [10]. В минулому перебувала в партії «Поалей-Ціон». Батько був «великим підрядником облаштування бруківок і торговцем». Чоловік виключений з партії, «як той, що примазався до партії для використання в своїх інтересах». Згідно з довідкою харківського відділу НКВС, перший і другий чоловіки також були виключені з партії. «Господарник не поганий. Видавництво знає не погано. Достатньої боротьби за чистоту кадрів видавництва у неї не було (повторно приймає на роботу Фердман)» [1, арк.43-45; 3, арк.10]. Н.Н. Миронов – член КП(б)У, заступник директора і головний редактор, у видавництві працював з 1934 р. Мав «вчинки ідеологічного порядку» [1, арк.43]. П.Х. Бурганський – член КП(б)У з 1928 р., редактор історичної літератури. З 1915 по 1921 р. перебував у партії «Бунд». В 1936 р. «отримав від Манейка, який в минулому був петлюрівцем, переклад рукопису про тов. Артема, в якому були «виявлені викривлення історичних фактів». Е.Т. Бранцева – член КП(б)У, редактор дошкільної літератури. Працювала у видавництві з початку його існування. В кінці 1936 р. отримала догану за те, що приховала факт виключення чоловіка з партії (як націоналіста) і його судимість [1, арк. 43; 3, арк.11]. М.П. Заяць – бухгалтер, безпартійний, працював у видавництві з 1935 р. «З 1919

по 1920 р. був у армії Денікіна, 1920-1922 рр. – в еміграції (разом з частиною Денікіна) в Болгарії. Виробничу роботу у видавництві виконує добре» [1, арк.43; 6, арк. 45]. Г.С. Руденко – коректор, безпартійний, 1909 р. н., робітник середньої кваліфікації. «На службу в Дитвидаві поступив по особистій заяві в 1936 р. При прийомі на роботу були наведені довідки про нього (характеристика) в установі де він раніше працював. Характеристика була позитивна. В подальшому мною (Лихацьким) установлено, що він син жандарма. Після декількох розмов з Руденком, він підтвердив соціальний стан батька. У подальшому з'ясувалось, що його батько за контрреволюційну діяльність був засланий на Північ. Руденко для Дитвидаву особистість стороння». Н.Й. Розін – кандидат КП(б)У, з 1932 р. редактор журналу «Піонерія». У 1934 р. отримав сувору догану «за розміщення в журналі твору Левітова, в якому контрабандно замаскована біографія Скрипника. Робітник редакції не поганий» [1, арк.43].

Також, згідно з довідкою харківського відділу НКВС, у «Дитвидаві» працювали: «Вольфензон – завідувала кабінетом масової роботи з читачем, троцькістка, її чоловік (шпигун) Книжний арештований, звільнена 18.01.1936 р. за власним бажанням; Фердман – заступник директора, дружина троцькіста Наумова-Винокурова, звільнена 22.08.1936 р. (після процесу); Хазіна – виключена з партії, знята з роботи 11.01.1936 р. рішенням ЦК ЛКСМУ; Симонцев – прийнятий на роботу Хазіною, звільнений 22.10.1935 р., арештований; Рябініна – редактор дошкільної літератури, поширювала троцькістську картку (принесла на семінар фото Троцького), звільнена в березні 1935 р. і виключена з комсомолу; Шлеймович – зав. виробничим сектором, звільнений 15.02.1935 р. (виключений з партії при «чистці»); Фесенко – працював в УАН, був арештований, звільнений з роботи 1.10.1936 р.; Лось – протягом ряду років працював завідувачем виробничого відділу, з 1903 по 1920 р. перебував у партії меншовиків, звільнений з 1.09.1936 р.; Штаерман – художник журналу «Піонерія», «троцькіст-дворушник, під час процесу по справі контрреволюціонерів троцькістсько-зінов'євської банди вихваляв троцькістів, терористів-убивць», звільнений 13.09.1936 р.; Рош – виключений з партії, звільнений 25.10.1936 р.; Фрід – керівник техбюро в типографії, його батько мав власну велику типографію, брат – меншовик; Руденко – коректор, син жандарма, батько в 1928 р. засланий «за контрреволюційну діяльність» [3, арк.10-11; 6, арк. 45].

Після виходу постанови Політбюро ЦК КП(б)У від 26.05.1933 р. «Про чистку партії» [4] йшли постійні кадрові чистки. Для ретельного перегляду складу співробітників видавництв створювались комісії ЦК КП(б)У по обстеженню видавництв, так звані «комісії по чистці». Організаційне формування видавництв відбувалося згідно з нормативно-правовою базою радянської держави, що регламентувала їхню діяльність, впливала на соціальний склад засновників та кадри фахівців. Склад співробітників видавництв переглядався й Об'єднаною таємною частиною видавництв НКО УСРР [19].

Після того, як у січні 1937 р. на директора «Дитвидаву» Р.К. Барун в обком КП(б)У поступили матеріали, які звинувачували її «у зв'язках з контрреволюціонерами, а також у великих дефектах, припущених нею по лінії виробництва» [3, арк.9] була проведена перевірка, яка виявила, що «директор Барун – член партії з 1919 р., перший чоловік виключений з партії за даними НКВД, як контрреволюціонер-троцькіст, другий – Максимчук – син кулака, український націоналіст, керував петлюрівським союзом «Просвіта», брати білогвардійці, знаходяться в еміграції, з членів партії виключені. Барун була тісно пов'язана з жінкою контрреволюціонера Винокур-Наумова – Фердман, яка працювала її заступником по Дитвидаву. Барун неодноразово відвідувала квартиру Винокур-Наумової, мала тісний зв'язок з Раїстовим і Красницьким (троцькісти-контрреволюціонери, які дали позитивний відзив про Барун)» [6, арк.45]. Згідно з довідкою харківського відділу НКВС Р. Барун користувалась великою довірою у М. Скрипника [3, арк.10]. Крім того, комісією було відзначено «приступно-ліберальне» відношення до підбору кадрів («протягом ряду років в апарат Дитвидаву приймалися на роботу ворожі партії і державі люди») та до підбору ряду авторів і перекладачів («серед

авторів Мельник, арештований як ворог; Розуменко – троцькіст; перекладач Чичвянський – націоналіст, арештований в жовтні 1936 р.; Маненко – колишній укапіст, працював у видавництві півтора року (до листопада 1936 р.); Варава – петлюрівський офіцер, працював перекладачем в 1935-1936 рр.)» [6, арк.45]. Також у доповідній записці комісії йшлося про відсутність самокритики. Парторга Гринзая звинуватили у незабезпеченні партійного керівництва в колективі (знаючи «про зв'язок Барун з Раїстовим і Красницьким, не поставив цього питання в парторганізації, тільки вперше повідомив про це нам»). Деякі члени партії (Бранцева та ін.) заявляли про наявність «сімейственности» в апараті видавництва [6, арк.48]. Тому комісія поставила питання про «негайне зняття Р. Барун з роботи і про її партійність та про негайне укріплення апарату і заміну частини працюючих» [6, арк.50]. Звісно, Р.К. Барун виправдовувалась, зокрема, в заявах секретарю Дзержинського РПК та інструктору Харківського обкому вона писала, що «ніякого відношення і зв'язків з контрреволюціонерами, троцькістами, зінов'євцями, націоналістами ніколи не мала, а, навпаки, вела з ними активну роботу» [6, арк.51, 52], але все було марно.

Отже, зважаючи на особливості розвитку книговидавничої галузі в УСРР – УРСР 1930-х рр., яка характеризувалася загальним посиленням контролю за діяльністю видавництв, їх концентрацією і більш чіткою типізацією по видах літератури і обслуговуванню певних категорій читачів, у 1933 р. на базі дитячого сектору видавництва «Молодий більшовик» було засноване Дитяче видавництво (Дитвидав) з підпорядкуванням ДВОУ. З березня 1934 р. функціонувало як самостійне державне видавництво дитячої і юнацької літератури. Згідно з рішенням ЦК в кінці 1936 р. видавництво дитячої літератури перевели з Харкова до Києва.

Ідеологічне керівництво видавничою справою здійснювали партійно-державні органи та інститути цензури, які розробляли і поширювали державні програми, цензурні циркуляри, спеціальні інструкції, положення, що визначали головні напрямки видавничої роботи. Тому «Дитвидав» друкував художню і науково-популярну книгу, що виховувала б дітей в комуністичному дусі.

У 1937 р. після перевірки складу співробітників видавництва дитячої літератури «комісією по чистці» ЦК КП(б)У та Об'єднаною таємною частиною видавництв НКО УСРР директора «Дитвидаву» Р.К. Барун було звинувачено у зв'язках з контрреволюціонерами, «приступно-ліберальному» відношенні до підбору кадрів, залученні до роботи у видавництві контрреволюційної групи авторів, звільнено з роботи та виключено з партії. Також було прийнято рішення про негайне укріплення апарату комуністами та заміну частини працюючих. В подальшому на видавців і авторів за найменші, справжні або уявні, відхилення від настанов чекали не лише звільнення з роботи та виключення з партії, а й ув'язнення або заслання, а можливо й розстріли.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Відомості про деяких співробітників Дитвидаву. 1937 р. ЦДАГО України (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 7100. Арк. 43-44.
2. Дитвидав до ЦК КП(б)У. 28.05.1937 р. ЦДАГО України (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 7100. Арк. 142.
3. Довідка харківського відділу НКВС. 1937 р. ЦДАГО України (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 7100. Арк. 9-12.
4. Додаток до протоколу Політбюро ЦК КП(б)У №115 «Про чистку партії» (постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 26.05.1933 р.). ЦДАГО України (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф. 1. Оп. 6. Спр. 283. Арк. 79.
5. Доповідна записка про ліквідацію ДВОУ і організацію окремих типізованих видавництв. ЦДАГО України (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф. 1. Оп. 20, Спр. 6441. Арк. 11-14 зв.

6. Доповідна записка про положення у Дитвидавві. 1937 р. ЦДАГО України (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 7100. Арк. 45-52.
7. Доповідна записка про роботу видавництва дитячої літератури за 1.01.1936 – 13.12.1936 р. ЦДАГО України (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф. 7. Оп. 12. Спр. 784. Арк. 9.
8. Доповідні записки про видання літератури до IX Українського та Всесоюзного з'їздів комсомолу. 1936 р. ЦДАГО України (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6847. Арк. 10-17, 18-25.
9. Доповідні записки, переписка ЦК КП(б)У з видавництвом дитячої літератури ЦК ЛКСМУ з питань видання та поширення дитячої літератури за 16.03.1936 – 14.12.1936 р. ЦДАГО України (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6848. 65 арк.
10. Заява від Р.К. Барун про звільнення від обов'язків тимчасового директора видавництва «Радянська школа» 22.03.1935 р. ЦДАГО України (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6646. Арк. 55.
11. Книга и книжное дело в Украинской ССР: Сб. док. и мат. 1917-1941 гг. Київ: «Наукова думка», 1985. 478 с.
12. Книга і друкарство на Україні / За ред. П.М. Попова. Київ: Наук. думка, 1965. 315 с.
13. Молодчиков О.В. Книга радянської України. Київ: Політвидав, 1974. 176 с.
14. План виходу журналів на 1937 р. по УРСР. ЦДАГО України (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 7100. Арк. 172-181.
15. Постанова оргбюро ЦК КП(б)У про ліквідацію ДВОУ і організацію окремих типізованих видавництв. ЦДАГО України (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф. 1. Оп. 20, Спр. 6441. Арк. 15.
16. Постанова про тематичний план Дитвидаву на 1934 р. ЦДАГО України (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф. 1. Оп. 20, Спр. 6441. Арк. 49-59.
17. Пояснювальна записка до тематичного плану Дитвидаву на 1934 р. ЦДАГО України (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф. 1. Оп. 20, Спр. 6441. Арк. 42-47.
18. Список книг видавництва «Дитвидав» до 20-річчя Великої Жовтневої революції. ЦДАГО України (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 7100. Арк. 5-6.
19. Таємно до зав. відділу культури, пропаганди ленізму ЦККП(б)У. Об'єднана таємна частина видавництв НКО УСРР. 2.08.1934 р. ЦДАГО України (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6442. Арк. 89-90.
20. Федотова О.О. Політична цензура друкованих видань в УСРР-УРСР (1917-1990 рр.) / НАН України Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Курбаса. Київ: Парлам. в-во, 2009. 350 с.

REFERENCES

1. Vidomosti pro deiakykh spivrobitnykiv Dytvydavu [Information about some of the Children's publishing house workers]. (1937). *TsDAHO Ukrainy – Central State Archive of public unions of Ukraine*. Fund 1. Description 20. Case 7100. pp. 43-44 [in Ukrainian].
2. Dytvydav do TsK KP(b)U [Children's publishing house before the Central Committee of the Communist Party of Ukraine]. (28.05.1937). *TsDAHO Ukrainy – Central State Archive of public unions of Ukraine*. Fund 1. Description 20. Case 7100. P. 142 [in Ukrainian].
3. Dovidka kharkivskoho viddilu NKVS [Reference of Kharkiv NKVD (The People's Commissariat for Internal affairs) department]. (1937). *TsDAHO Ukrainy – Central State Archive of public unions of Ukraine*. Fund 1. Description 20. Case 7100. pp. 9-12 [in Ukrainian].
4. Dodatok do protokolu Politbiuro TsK KP(b)U №115 «Pro chystku partii» (postanova Politbiuro TsK KP(b)U vid 26.05.1933 r.) [Appendix to the protocol of political bureau of the

Central Committee of the Communist Party of Ukraine №115 'About the party "cleansing"' (decree of political bureau of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine)]. (1933, May 26). *TsDAHO Ukrainy – Central State Archive of public unions of Ukraine*. Fund 1. Description 6. Case 283. P. 79 [in Ukrainian].

5. Dopovidna zapyska pro likvidatsiiu DVOU i orhanizatsiiu okremykh typizovanykh vydavnytstv [Report of the Children's Publishing house liquidation and organization of typical publishing houses]. *TsDAHO Ukrainy – Central State Archive of public unions of Ukraine*. Fund 1. Description 20, Case 6441. pp. 11-14 [in Ukrainian].

6. Dopovidna zapyska pro polozhennia u Dytvydavi [Report of thesis in Children's publishing house]. (1937). *TsDAHO Ukrainy – Central State Archive of public unions of Ukraine*. Fund 1. Description 20. Case 7100. pp. 45-52 [in Ukrainian].

7. Dopovidna zapyska pro robotu vydavnytstva dytiachoi literatury za 1.01.1936 – 13.12.1936 r [Activity report of children's literature publishing]. (1936, January 1 – 1936, December 13). *TsDAHO Ukrainy – Central State Archive of public unions of Ukraine*. Fund 7. Description 12. Case 784. P. 9 [in Ukrainian].

8. Dopovidni zapysky pro vydannia literatury do IX Ukrainskoho ta Vsesoiuznoho z'izdiv komsomolu [Report of literature publishing for the 9th Comsomol congress of Ukraine and Soviet Republic]. (1936). *TsDAHO Ukrainy – Central State Archive of public unions of Ukraine*. Fund 1. Description 20. Case 6847. pp. 10-17, 18-25 [in Ukrainian].

9. Dopovidni zapysky, perepyska TsK KP(b)U z vydavnytstvom dytiachoi literatury TsK LKSMU z pytan vydannia ta poshyrennia dytiachoi literatury za 16.03.1936 – 14.12.1936 r [Reports, correspondence of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine and the Central Committee of Lenin's Communist society of Youth in Ukraine]. (1936, March 3 – 1936, December 14). *TsDAHO Ukrainy – Central State Archive of public unions of Ukraine*. Fund 1. Description 20. case 6848. 65 p [in Ukrainian].

10. Zaiava vid R.K. Barun pro zvilnennia vid obov'iazkiv tymchasovoho dyrektora vydavnytstva «Radianska shkola» [Request from R. K. Barun for dismissal from the position of the temporary director of the publishing house 'Soviet School']. (1935, March 22). *TsDAHO Ukrainy – Central State Archive of public unions of Ukraine*. Fund 1. Description 20. Case 6646. P. 55 [in Ukrainian].

11. *Kniha i knizhnoe delo v Ukrainskoi SSR. Sb. dok. i mat. 1917-1941 hh. [Book and book business in the Ukrainian USSR. Proceeding of documents and materials of 1917-1941]*. (1985). Kiev: Naukova dumka [in Russian].

12. Popova P. M. (1965). *Knyha i drukarstvo na Ukraini [Book and publishing business in Ukraine]*. Kiev: Naukova dumka [in Ukrainian].

13. Molodchikov O. V. (1974). *Knyha radianskoi Ukraïny [Book of Soviet Ukraine]*. Kiev: Polityvydav [in Ukrainian].

14. Plan vykhodu zhurnaliv na 1937 r. po URSR [Journals issue plan for 1937 in USSR]. *TsDAHO Ukrainy – Central State Archive of public unions of Ukraine*. Fund. 1. Description 20. Case 7100. pp. 172-181 [in Ukrainian].

15. Postanova orhbiuro TsK KP(b)U pro likvidatsiiu DVOU i orhanizatsiiu okremykh typizovanykh vydavnytstv [Decree of organizational bureau of the Committee of the Communist Party of Ukraine about Children's Publishing house liquidation and organization of typical publishing houses]. *TsDAHO Ukrainy – Central State Archive of public unions of Ukraine*. Fund 1. Description 20, Case 6441. P. 15 [in Ukrainian].

16. Postanova pro tematychnyi plan Dytvydavu na 1934 r [Decree about thematic plan of Children's publishing house for 1934]. *TsDAHO Ukrainy – Central State Archive of public unions of Ukraine*. Fund 1. Description 20, Case 6441. pp. 49-59 [in Ukrainian].

17. Poiasniuvalna zapyska do tematychnoho planu Dytvydavu na 1934 r. [Explanatory note of thematic plan of Children's publishing house for 1934]. *TsDAHO Ukrainy – Central State Archive of public unions of Ukraine*. Fund 1. Description 20, Case 6441. pp. 42-47 [in Ukrainian].

18. Spysok knyh vydavnytstva «Dytvydav» do 20-richchchia Velykoi Zhovtnevoi revoliutsii [List of books of 'Dytvudav' publishing house dedicated to the 20th anniversary of the Great October Revolution]. *TsDAHO Ukrainy – Central State Archive of public unions of Ukraine*. Fund 1. Description 20. Case 7100. pp. 5-6 [in Ukrainian].

19. Taiemno do zav. viddilu kultury, propahandy leninizmu TsKKP(b)U. Ob'iednana taiemna chastyna vydavnytstv NKO USSR [Confidentially to the Head of Department of Culture, Leninism propaganda of the Committee of the Communist Party of Ukraine. Union of secret parts of publishing houses of People's Commissariat of USSR]. (1934, August 2). *TsDAHO Ukrainy – Central State Archive of public unions of Ukraine*. Fund 1. Description 20. Case 6442. pp.89-90 [in Ukrainian].

20. Fedotova O. O. (2009). *Politychna tsenzura drukovanykh vydan v USSR-URSR (1917-1990 rr.)* [Political censorship of printed edition in Ukrainian and Soviet Socialistic Republics (1917-1990)] NAN Ukrainy Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F. Kurbasa – The National Academy of Ukraine. I. F. Kurbas Institute of political and ethno national researches. Kiev: Parlam. v-vo [in Ukrainian].

Одержано 08.02.2019.

УДК 94 (=161.2) «1939/1945»:930.2

Юрій Михайло,

доктор історичних наук, професор кафедри
соціально-гуманітарних наук та права
filos@chtei-knteu.cv.ua
Чернівецький торгово-економічний
інститут Київського національного торгово-
економічного університету
Центральна площа, 7, м. Чернівці, Україна,
58002

DOI <https://doi.org/10.31470/2415-3567-2019-45-49-67>

Yurii Mykhaylo,

Doctor of Historical Sciences, Full Professor of
Department of Social and Humanitarian
Science and Law
filos@chtei-knteu.cv.ua
Chernivtsi National Institute of Trade and
Economics of Kyiv National University of
Trade and Economics
Central square, 7, Chernivtsi, Ukraine, 58002

Коцур Віктор,

доктор історичних наук, професор кафедри
історії та культури України, дійсний член
НАПН України
istorii222@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0003-4968-4813>
Державний вищий навчальний заклад
«Переяслав-Хмельницький державний
педагогічний університет імені Григорія
Сковороди», вул. Сухомлинського, 30,
м. Переяслав-Хмельницький, Київська обл.,
Україна, 08401

Kotsur Victor,

Doctor of Historical Sciences, Full Professor of
Department of History and Culture of Ukraine,
full member of NAPS of Ukraine
istorii222@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0003-4968-4813>
Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda
State Pedagogical University, 30,
Sukhomlynsky Str., Pereiaslav-Khmelnytskyi,
Kyiv region, Ukraine, 08401

УКРАЇНСЬКИЙ СОЦІУМ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ І ПОВОЄННИХ ЛИХОЛІТЬ: У ДІАЛОЗІ СУЧАСНИКА З ЛЮДЬМИ МИНУЛОГО – НАШЕ МАЙБУТНЄ

У статті розкриваються сутнісні ознаки нового напрямку в методології історії, що отримав назву «історія повсякденності, який пов'язує з діяльністю французьких істориків відомої історіографічної школи «Анналів» М. Блока, Ф. Броделя, Л. Февра та ін.

Історія повсякденності актуальна для сучасної історичної науки в Україні з огляду на її світоглядне значення. Водночас у сучасній соціогуманітаристиці немає єдиної концепції повсякденності.

У науковій літературі продовжують співіснувати два розуміння антропології повсякденності – і як реконструюючий ментальний макроконтекст історії, і як реалізація прийомів макроісторичного аналізу умов життя, побуту, харчування, особливостей сімейних відносин тощо.

Історія повсякденності поглибила дослідницький інтерес до пересічної людини як об'єкта вивчення, посилила антропологізацію історико-наукових досліджень.

Саме в такому ракурсі розглядається повсякденне життя української людини в роки Другої світової війни та повоєнних лихоліть.

Чільне місце відводиться життю і побуту українців на тимчасово окупованій нацистами території. На основі спогадів пересічних українців розкриваються способи їх виживання в умовах голоду, епідемій, нацистських облав, гендерного насильства.

Автори виокремлюють видатну роль української жінки в роки війни, яка потрапила в такі умови, в яких вона не була раніше і які щохвилини загрожували її життю. Вона взяла долю дітей і старих у свої руки, замінила дітям батька, узяла на себе турботи по будинку і господарству, по справах, якими раніше опікувалися чоловіки.

Водночас, факти і документи, які є в розпорядженні науковців, дають змогу стверджувати, що владний погляд на жінку був «ресурсним» як з боку радянської влади, так і окупантів.

Розкриваються форми пограбування населення окупантами, приниження зумовлені політикою сегрегації, фізичні покарання за неякісну чи невчасно виконану роботу на виробництві і сільському господарстві.

Висвітлено важкі умови життя і праці тих українців, які евакуювалися в східні райони СРСР. Їм доводилося працювати за верстатами просто неба в умовах спорудження заводських приміщень. Мізерне карткове продуктове забезпечення і побут в переобладнаних господарських приміщеннях – такими були реалії життя евакуйованих на схід СРСР.

Окремі сторінки присвячені відбудові зруйнованого нацистами народного господарства на звільненій землі. Відбудовувалися лікарні, школи, вищі навчальні заклади. Життєвий рівень населення погіршував уповільнений розвиток легкої та харчової промисловості, нерівноцінний обмін між містом і селом.

Найбільшим лихом, яке випало на долю українців у післявоєнний час, став голод 1946-1947 рр. Автори наводять свідчення людей, які перенесли голодне лихоліття. У 1947 р. смертність в Україні перевищувала народжуваність.

Голод 1946-1947 рр. забрав майже мільйон життів на теренах України.

Автори дійшли висновку, що усе це є ще одним підтвердженням злочинної сутності тоталітарного режиму, вся історія якого – зневага до людини праці. Вивчення життя і побуту українців у період війни та повоєнного лихоліття поглиблює розуміння стратегії виживання в епоху повного ігнорування сталінським режимом людської етики і моралі, що в багатьох вимірах зближало націонал-соціалізм і більшовизм.

Ключові слова: життя і побут, повсякдення, окупація, повоєнне лихоліття, евакуація, голод, епідемії, облави, відбудова господарства.

UKRAINIAN SOCIETY IN THE YEARS OF THE SECOND WORLD WAR AND AFTER WAR YEARS: IN THE CONTEMPORARY'S DIALOGUE WITH THE PEOPLE OF THE PAST IS OUR FUTURE

The article reveals vital clues in new methodological direction in history that received the name «daily history», which is connected to the activity of French historians from famous historiographical school «Annalives» such as M. Block, F. Brodel, L. Fevr and others.

The history of every day is actual for modern historical science in Ukraine from the point of its world-view meaning. At the same time there is no united conception of «daily history».

The scientific literature gives two interpretations of daily history anthropology as reconstructing mental macro-context of history and as realization of macro-historical approaches of living conditions, mode of life, nourishment, peculiarities of family life and so on.

The daily history extended the research process to average person as an object of study, strengthened anthropolisation of historic and scientific researches.

Exactly from this point of view the usual way of life in the years of the Second World War and the years after the war have been viewed.

The main part is dedicated to the life and the mode of life of Ukrainians on the temporally occupied areas by Nazis. On the bases of the memories of average Ukrainians ways of survival under the conditions of famine, epidemics, Nazis' raids, gender violence have been revealed.

The authors distinguish an important role of Ukrainian woman in the war years, who was trapped in conditions she had never been before and which threatened her to the death. But she took her destiny and those of her children and elderly people in her hands, overtook all household troubles about the house and economy, business and of those things that earlier men had looked after.

At the same time facts and documents that were given to the scientists hands, give possibility to suggest that the authorities' view to the woman was a kind of «recourse like» either from the Soviet authorities' view, or from the point of view of the invaders.

The forms of inhabitants' properties robberies by invaders, abasements caused by the policy of segregation, physical punishment for unqualified work at the production and agriculture have been revealed.

Some important living and working conditions of those Ukrainians, who evacuated to eastern parts of the UDSSR, have been lightened. They had to work at the machines under the open air under the factory building conditions. Miserable food supplements with cards and manner of life in redone economical venues were the realities of life of those, who were evacuated to the east of the UDSSR.

Separate pages are dedicated to the rebuilding of damaged by Nazis folk economics on the liberated land. Hospitals, schools, higher educational institutions were rebuild. Living conditions of population were worsen by slow development of light and food industry, unequal exchange between cities and villages.

The worst disaster Ukrainians had in the after war time was famine in the years 1946-1947. Authors provide the article with witnesses's evidences, who viewed it. The death rate in Ukraine at that time exceled the birth rate.

Famine of the 1946-1947 took lives of almost million people in Ukraine. The authors came to conclusion that all these factors confirm criminal essence of totalitarian regime the whole history of which is utter disrespect to the people and their work.

Studying life and mode of life of Ukrainians in the war period and after the war time deepens understanding of survival strategy in the epoch of whole ignorance by Stalin regime of human ethic and moral that in many dimensions was connected to national socialism and Bolshevism.

Key words: *life und mode of life, everyday life, invasion, after war time, evacuation, famine, epidemic, raid, economics rebuilding.*

Новий напрям у методології історії, що отримав назву «історія повсякденності», пов'язують з діяльністю французьких істориків широковідомої історіографічної школи «Анналів» М. Блока, Ф. Броделя, Л. Февра. Сутність «нової історичної науки», а відтак світогляду школи «Анналів» А. Гуревич визначив як «антропологічно орієнтовану історію, у центрі уваги якої перебуває людина в усіх своїх життєвих проявах – від виробничої діяльності до родинних стосунків і від техніки до релігійного й інтелектуального життя» [11, с. 194-198]. Саме діячі школи «Анналів» твердо обстоювали

людинознавчу, народознавчу концепцію історії. Відмовившись відтворювати на папері історичний процес на основі державних документів, французькі історики цієї школи створили фундаментальні праці, що відобразили матеріальні цивілізації людства з найдавніших часів до наших днів. Із їхніх творів перед читачами постала динаміка процесу життя звичайних людей: як вони працювали, забезпечували себе харчами, одягом тощо; що їли й пили (з наведенням кулінарних рецептів, описами сервіровки столу, цінами на продукти й товари повсякденного вжитку); в яких помешканнях жили багаті й бідні; який вигляд мали будинки й вулиці міст та сіл; як здійснювалася торгівля (з конкретним описом ринків і ярмарків); як розважалися люди, як змінювалась мода в одязі; якими були заводи і фабрики, транспорт, банки, торговельні товариства і компанії та як все це функціонувало; який вигляд мала соціальна та національна структура населення; як діяли механізми взаємин держави і її громадян та механізми ринкової економіки (аж ніяк, до речі, не тотожний капіталізму) тощо.

Такі особливості методологічної бази школи «Анналів» акцентував В. Сарбей і висловив мрію-побажання: «Ось якби вдалося, незважаючи на вкрай несприятливу нині загальну обстановку для наукової роботи, написати й видати таку ж за змістом і формою (з додатком також розкриття духовного світу наших предків) фундаментальну працю з історії українського народу, її творці могли б сподіватися на заслужену подяку не лише сучасників, а й нащадків. Заради ж лише хоч би одного цього варто жити й працювати професійним історикам, пройнятим почуттям патріотичного громадського обов'язку перед своїм народом і Батьківщиною» [25, с. 336].

Історія повсякдення є тим напрямом дослідження історії сьогодні, який увів у великий світ науки маленьку людину в її буденності [17, с. 21.]. Це нове розуміння минулого як «історії знизу» або «зсередини», яке дало голос «маленькій людині» [17, с. 25].

Історія повсякденності виросла із протесту. Це протест проти «професорської» історії, проти глобальних теорій, проти розгляду історії в абстрактних категоріях – тільки як розвиток економічних і соціальних процесів. У нашій вітчизняній історіографії – це, насамперед, протест проти непомірної політизації всього суспільного життя, ідеологізації і партизації історичної науки [29, с. 20-28].

Разом з тим, на сьогодні в гуманітаристиці не існує єдиної концепції повсякденності, а саме поняття не набуло чіткої наукової визначеності. Категоріальне оформлення повсякденності у науковому середовищі не є завершеним і однозначним. У науковій літературі продовжують безконфліктно співіснувати два розуміння антропології повсякденності – і як реконструюючий ментальний макроконтекст історії, і як реалізація прийомів макроісторичного аналізу умов життя, побуту, структури харчування, особливостей сімейних відносин тощо [31, с. 79-80]. М. Бойченко, автор тлумачної статті «Повсякденність історична», у спеціальному термінологічно-понятійному довіднику «Історична наука» наголошує, що «це соціально-філософський термін, що означає певний зріз взаємодії соціального простору й часу, сферу людської життєдіяльності, у процесі якої здійснюється безпосереднє і опосередковане (через предмети культури) спілкування людей. Повсякденність – царина дійсності, соціокультурна реальність, у якій людина може зрозуміти інших людей і спільно з ними діяти: тут виникає їх спільний, комунікативний світ, а сама повсякденність постає як специфічна форма соціалізації людини» [13, с.76].

Сучасна українська дослідниця О. Колястрок визначила поняття повсякденності як цілісний соціокультурний життєвий світ, безпосереднє і опосередковане (через предмети культури) спілкування людей, виникає їх спільний, комунікативний світ, що уможливорює наріжну історико-культурну форму соціалізації людини. У спілкуванні, у постійно відновлюваному контакті, зв'язках людей виникає і формується дійсність, повсякденність, її провідні складові, не предмети і процеси самі по собі, а людський зміст. Надані речам і стосункам значення складають цілісне полотно буденної дійсності. Соціальні ж предмети

та їх значення залежать від сприйняття і розуміння їх суспільством, окремими соціальними спільнотами верствами, прошарками, індивідами [12, с. 55].

Таким чином, історія повсякденності поглибила дослідницький інтерес до пересічної людини як об'єкта вивчення, посилила, власне, антропологізацію історико-наукових досліджень. Це широкий комплекс проблем, розв'язання яких вимагає міждисциплінарних підходів, надзвичайно уважного ставлення до людини з її думками, переживаннями, мріями, оцінками оточуючої дійсності [31, с. 80].

Саме в такому ракурсі розглядається повсякденне життя української людини в роки Другої світової війни та повоєнних лихоліть.

Як відомо, війна принесла кардинальні зміни звичному способу життя всіх категорій населення, навіть у районах, найбільш віддалених від фронту. Була встановлена комендантська година, періодично здійснювались перевірки документів, зокрема у формі облав. На початку війни встановлювались обмеження на пересування громадян країною, вводився суворий порядок відряджень. Щоправда, реалізувати на практиці ці заборони в ситуації літа 1941 року було неможливо, а на завершальному етапі війни – проблематично.

Відступ Червоної армії з території України супроводжувався евакуацією важливих для оборони підприємств і руйнацією тих, що залишалися. Вперше «створений радянським ладом новий вид людини – Homo soveticus, який беззаперечно вірив комуністичній брехні, засумнівався в тому, що його країна не така вже й велична, як була вигадана більшовицькою пропагандою [23, с. 23]. З початком гітлерівської окупації в містах і колишніх промислових центрах спостерігалось масове безробіття. Проте окупаційний режим, потребує якнайшвидшого відновлення підприємств і шляхів, запровадив трудову повинність для всього населення. За допомогою допоміжних управ і поліції була організована обов'язкова реєстрація працездатних. Їм видавали робочу книжку чи картки, які щотижня підписувалися роботодавцями. Лише за наявності таких документів можна було отримати продукти харчування. Норми їх видачі були вкрай низькими. Харчів не вистачало навіть для відновлення сил самого робітника, а тим більше членів його родини. Так, наприклад, у Горлівці, Сумах у квітні 1942 р. працівник отримував на день 100 г хліба, у Києві – 67 г, у Луцьку та Рівному по 214 г на дорослу людину та 170 г на дитину.

Масове голодування стало ознакою міського життя вже в першу воєнну зиму. За статистикою окупаційних властей, 60 % смертей у Харкові протягом перших трьох місяців 1942 р. були спричинені голодом.

У своїх спогадах «Гірко й боляче» «дитина війни» Надія Могильова пише: «Влітку ми їли практично все, що росло: кропиву, кінський щавель, лободу, окугу, щирицю, плоди лоху. На околиці міста був сад, ми ходили туди рвали яблука, біля саду зростало багато маслини (лоху), і ми її їли. Свято було, коли мама могла виміняти макуху. Тоді ми змішували макуху з лободою і щирицею, щирицю прагнули брати вже з «колосками», мололи все це, змішували і пекли прямо на печі макорженики. Запікали і їли буряк. Їли кукурудзу» [2, с. 192].

У пошуках продуктів міські жителі йшли зі своїм жалюгідним майном у села, часто помираючи в дорозі. Тих, кому пощастило виміняти продукти, при поверненні до міста затримували патрулі польової жандармерії. Керуючись принципом «продукти харчування належать німецькому народові», а не мешканцям окупованих територій, вони відбирали всі надлишки понад норму, установлену місцевою владою.

Водночас торгувати товарами, продуктами харчування могли лише ті, хто виробляв, а всі інші оголошувалися спекулянтами [16, с. 384].

Ознакою повсякдення стали такі хвороби, як черевний і висипний тиф, дизентерія, туберкульоз. При цьому нацисти за час окупації зруйнували понад 500 лікарень, майже 1 тис. поліклінік і амбулаторій, 800 аптек. У тих закладах, що збереглися, медичні послуги

надавали лише за плату. Значно подорожчали ліки (у 2-20 разів) порівняно з доокупаційним часом [27, с. 29-41].

Водночас під окупацією залишилися окремі інституції і досить численний загін учених, які не були евакуйовані на схід і продовжували вести науково-дослідну роботу. Не запропонувала, наприклад, радянська влада евакуйовуватись Олександрю Оглоблину, Наталії Полонській-Василенко та ін. У 1942 р. О. Оглоблін очолив Музей-архів переходової доби історії м. Києва. Було зібрано і взято під охорону цінні архівні документи, фотографії, мистецькі твори, розпочато збирання матеріалів про злочини більшовицького режиму проти українського народу. О. Оглоблін підготував історичну довідку «Герб міста Києва», написав кілька розвідок з української генеології та біографістики, досліджував «Історію Русів».

Усвідомивши, що радянська влада не простить О. Оглоблину «співпрацю» з окупантами, він переїхав до Львова, працював у Церковно-археографічній комісії, створеній А. Шептицьким, а згодом перебрався до Праги [9, с. 41-42].

Невід'ємною складовою війни і окупації було гендерне насильство. Заходи з підтримання дисципліни і покарання солдатів, запроваджені Вермахтом, виконували вкрай рідко. Їх невиконання відкривало «простір можливостей» (нім. *Gelegenheitsraume*), де гендерне насильство ставало «прийнятною» і «нормальною» частиною повсякденних ситуацій...

Гендерна політика Вермахту на окупованій території зводилася до регулювання, створення «санітарних будинків» (нім. *Sanierungshäuser*) для гігієнічної дезінфекції та організації військових борделів [3, с. 303]. Водночас вербувалися жінки для роботи на німецьких господарів (*Grossbauer*). Зокрема, в Переяславі нацисти проводили облави під час сеансів кіно, вистав у театрі, на вулиці, горищах, в господарствах, льохах і насильно відправляли молодь у Німеччину. В окупаційний період було відправлено до Німеччини 600 осіб з міста та понад 5000 – району [6, с. 121].

Щоб уникнути відправки в Німеччину місцеві мешканці вдавалися до найрізноманітніших хитрощів. А.Є. Недавні (с. Козлів Переяслав-Хмельницького району Київської області, 1926 р.н.) пригадує, що під час поліцейської облави її сестра переховувалася у схованці, замаскованій під купу гною, а сама Анастасія Євдокимівна у порожній труні на горищі хати [1, с. 232.].

Саме тому «жінкам на окупованих німцями теренах радили завагітніти аби уникнути депортації. Вагітність та «чоловік на час війни» стали найкращими стратегіями порятунку від примусової праці» [21, с. 276-277]. Наталія Квач обрала своїм чоловіком на час війни іншого українця – охоронця-колаборанта Миколу Дерев'янка, котрий як виявилось, очолював радянську шпигунську мережу всередині табору. 1 листопада 1943 року вона народила дитину і в такий спосіб змогла уникнути депортації на весь час війни [2, с. 276-277].

Після звільнення території України від нацистів жінки, які працювали в німецьких борделях, зазнавали ритуальних викривальних нападів: зазвичай їм голили голову, а голу шкіру намазували гарячою смолою, щоб на їхніх тілах довіку залишилися шрами, як знак співпраці з ворогом під час війни [3, с. 303].

Якщо коріння німецького гендерного насильства крилося у расових упередженнях щодо єврейських та слов'янських «Untermenschen», то радянське насильство схоже, базувалося на ненависті, прагненні помститися німцям за їхні звірства [3, с. 290].

У відомій і часто цитованій статті доби війни «Убий» радянський журналіст Ілля Еренбург висловив характерні тому часу почуття помсти: «Ми зрозуміли, німці не люди. Віднині слово «німець» для нас найстрашніше прокляття. Віднині слово «німець» розряджує рушницю...» [3, с. 292]. Такий відкритий заклик нещадно покарати всіх німців – військових і цивільних, чоловіків та жінок, – на думку Джеффрі Бурдс, – вочевидь дав поштовх справжній хвилі каральної жорстокості щодо невійськового німецького населення та мешканців країн-союзниць [3, с. 292].

І хоча «війна й моральність – непокєднувані речі, відзначав Вінстон Черчилль, але в жодному разі не можна цілковито втрачати останню». Сила духу, на жаль, не замінить силу зброї, – підкреслював він, – але це добре підкріплення...» [26, с. 95].

Традиційно вітчизняні дослідники пояснювали масові гендерні надуживання браком дисципліни в Червоній Армії та жагою помсти.

Проте і в жорстоких умовах війни, на наш погляд, слід насамперед виокремити видатну роль української жінки, яку майстерно у спогадах охарактеризував Ф. Моргун: «Я українець, і моє життя в дитячі, молоді й воєнні роки проходило в Україні. Не з розповідей, а на власні очі бачив, як працювали, як жили й поводитися дорослі, молоді й ще зовсім юні мої незвичайні землячки. Війна ввірвалася в особисте життя всіх наших людей – в одних раніше, в інших пізніше. Незачепило це горе небагатьох. Замість хвастовито обіцяних нам перемог на території агресора у перші ж години й дні війни повітряні нальоти німецьких літаків перетворили на ділянку фронту кожне село, кожне місто.

Жінка зі своїми дітьми потрапляла в такі умови, у яких вона не була раніше і які щохвилини загрожували їй загибеллю. А поруч ні батька, ні чоловіка, ні дорослого брата, вони вже на війні або на призовному пункті. Незабаром у село, у селище, у місто вриваються ворожі танки, сіючи смерть і руйнування. Війна відірвала від українки чоловіка і сина, забрала брата і друга, залишила їй попелища знищених ворогом міст і сіл, малих голодних дітей і змучених працею й горем старих батьків.

Пересилуючи небачені злигодні, українка не падає духом, збирає останні сили – і бере долю дітей і старих у свої руки. Проявляючи завзятість, мужність і терпіння, вона займає місце чоловіка, який пішов на війну, знаходить сили замінити дітям батька, узяти на себе турботи про будинок і господарство, про справи, якими раніше займалися чоловіки. Затамувавши подих, слухають українки звістки з фронту. Нові й нові напрями, усе далі й далі на схід від кордону. Відступи й відступи наших військ, здача все нових і нових міст. Спочатку незрозумілі по своїй суті слова: окупанти й окупація, незабаром для багатьох мільйонів українок стали дійсністю.

І от ворог – у її селі, її місті, чужий солдат з автоматом у руках уже в її хатині, а фашистський танк із чорним хрестом на боці – у дворі. Трагічна, безжальна доля занесла руку загарбника над сімейним вогнищем українки. За сталінськими голодоморами й репресіями йшли фашистські. Ніякого перепочинку, жодної хвилини надії на швидкий порятунок, на повернення своїх і визволення. Тепер, опинившись на окупованій території, вона позбулася останньої можливості отримати звісточку від чоловіка, сина й батька.

Усе це жінка переносить із глибокою скорботою, властивою доброму й люблячому серцю, і, вибиваючись з останніх сил, шукає порятунку дітям. Цілі роки, тисячі днів і ночей, українка страждає в глибині душі, руки її дерев'яніють від пекельної праці, але серце не перестає битися, пройняте добротою до осиротілих дітей, які біля неї, і до чоловіків, які десь на страшній війні...» [20, с. 190-191].

Змальовуючи воєнне і повоєнне життя сільської жінки, Федір Моргун оповідає: «Більшість наших бабусь і матерів були вдовами-солдатками. Щоб виконувати виробничі плани й годувати дітей, вони ходили за плугом, доставляли на елеватори мішки із зерном, добували вугілля, залізну руду, будували дороги, вручну пололи поля, вантажили й розвантажували буряк, труїлися дустом на бурякових плантаціях.

Усі найважчі роботи, які раніше виконував чоловік, тепер, надриваючись, несла на своїх плечах осиротіла українка, одержуючи за це трудовень-паличку, не оплачувану грошима й не отоварювану натурпродуктом. Післявоєнна влада аж до смерті тирана в 1953 році позбавляла українку хліба, і вона, рятуючи дітей від голодної смерті, змушена була красти зерно, картоплю й навіть соломку, щоб трохи обігріти холодну й сиру, поспішно збудовану після війни хатину, бо ту, що зводив до війни дід або чоловік, знищили фашисти або свої, виконуючи вимогу Сталіна спалювати все до тла в містах і селах, яким загрожувала окупація» [20, с. 198].

Факти і документи, які є в розпорядженні науковців, дають змогу стверджувати, що владний погляд на жінку був «ресурсним» як із боку радянської влади, так і окупантів. Радянські настанови пропонували жінкам «стати замість чоловіків» і тим сприяли певній інверсії гендерних порядків. Для підрадянської України надзвичайно важливими були навички виживання за умов «внутрішньої колонізації», що їх упродовж 1920-1930-х рр. створювала влада та котрі в майже незмінному вигляді було застосовано як механізми виживання за окупації: переписування біографії, маніфестована бідність, досвід у стосунках із бюрократією тощо.

Способи виживання жінок в умовах окупації були різними, однак загальною тенденцією ставало створення певної ієрархії цінностей, найголовнішими серед яких були вижити та вберегтися. Цим прагматичним завданням зумовлювалися різні практики – від свідомого подвигу до пасивного чекання; від ситуативного спротиву до визнання «чужих» силою та владою; від егоїстичної насолоди життям до щирого співчуття «нешасним загарбникам»; від готовності померти за чужих і своїх дітей до згоди працювати в публічному домі; від ситуативної зрадницької поведінки до втіленого бажання «стати до боротьби» [28, с. 65-66].

В умовах нацистської окупації однією з форм пограбування населення стали різні державні податки. Мешканці міст сплачували податок на заробітну плату й потреби житлового будівництва, на благодійну справу, худобу та ін. Крім того, діяли місцеві податки. У Кам'янці-Подільському був запроваджений подушний податок, який принижував людську гідність: глава сім'ї мав сплачувати однаковий податок за себе і за собаку, а податок за жінку був такий самий, як за кішку. За ухиляння від сплати податків передбачалися різні форми покарання, у тому числі й смертна кара.

Пограбування й приниження зумовлювалися політикою сегрегації. У містах при входах до магазинів, перукарень та інших громадських закладів вивішували оголошення: «Тільки для німців», «Українцям вхід заборонений». У багатьох місцевостях корінним мешканцям заборонялося користуватися залізницею, трамваем, електрострумом, телеграфом, поштою. На окупованій території, в Райхскомісаріаті «Україна» виходили періодичні видання, які поєднували фронтову та міжнародну інформацію з місцевими новинами. Йдеться насамперед про газети «Листок розпоряджень рейхскомісара України», «Інформаційна служба для краюного управління в Генеральній окрузі Волинь і Поділля», «Відомості Київської міської управи»; культурного спрямування – «Література і мистецтво»; дитячі видання – «Школяр», «Орленя», «Українська дитина», «Школяр». Окрім цього, «Німецьким видавничо-друкарським товариством в Україні» видавалась німецькомовна періодика. З січня 1942 р. стала виходити в світ щоденна газета «Deutsche Ukraine-Zeitung» («Німецько-українська газета»). У липні 1942 р. окупаційна влада видає тижневик «Ukraine-Post» («українські повідомлення»), призначений для фольксдойчів – людей німецького походження [18, с. 208-209]. Періодичні видання в окупованій Україні виступали засобом пропагандистського впливу нацистів на український соціум.

За умов воєнного часу головним економічним завданням, яке покладалося на окупаційні власті в Україні, було безперервне забезпечення продовольством вермахту та Німеччини. Тому вони зосередилися насамперед на експлуатації сільського населення. З цією метою окупанти зберегли громадські форми господарювання, трансформували колгоспи в «громадські господарства», а радгоспи – у «державні маєтки».

На полях застосовувалася переважно ручна праця, оскільки техніка була евакуйована або знищена. У цьому зв'язку до сезонних робіт залучали всіх працездатних без винятку. Робочий день тривав від сходу до заходу сонця. Дозволялися перерви: на сніданок – 30 хв, на обід – 1 год, на підвечірок – 15 хв.

Постійним явищем стали фізичні покарання за зволікання на роботі чи її припинення, за зупинку чи пошкодження механізмів. За неякісну чи невчасно виконану роботу селян штрафували, відбирали в них городи, брали заручників, яких страчували за незадовільну роботу всієї громади [8, с. 419-430]. Д.Г. Чабан, 1923 р.н. (с. Сомкова Долина

Переяслав-Хмельницького району Київської області) розповідала про жорстокість коменданта с. Помоклі, який за спізнення на польові роботи карав юнаків «пльоткою». «Німець карає хлопця за спізнення на роботу, а той відповідає, що переїжджав із поля на поле, там закінчив, а сюди приїхав. Тоді комендант перестав бити» [7, с. 229].

Складовою масового знищення населення України стало цілеспрямоване винищення євреїв, циган і психічно хворих людей. З початком окупації Західної та Правобережної України нацисти створили у великих містах 50 гето, до яких силоміць зганяли всіх євреїв. Це були огорожені колючим дротом міські квартали, де вони жили в найзлидніших умовах. Ізолювавши євреїв, гітлерівці або розстрілювали їх окремими групами за межами гето або відправляли на знищення в табори смерті, побудовані в Німеччині й Польщі.

Найбільшим в Україні було Львівське гето (існувало з листопада 1941 р. по червень 1943 р.). У ньому утримували 409 тис. євреїв. З подальшим просуванням на схід їх знищували відразу на місці. Ці винищувальні акції виконували спеціальні групи, сформовані з нацистів і місцевих жителів, які співпрацювали з окупантами. В Одеській області євреїв знищували румунські війська. Мирне населення України шокували масові розстріли євреїв у Бердичеві, Браїлові, Дніпропетровську, Житомирі, багатьох інших містах і містечках. У Києві місцем винищення євреїв став Бабин Яр. Протягом 28 вересня – 3 жовтня 1941 р. тут було розстріляно майже 40 тис. євреїв. У Бабиному Яру розстрілювали також радянських партизанів, членів ОУН, військовополонених і заручників, психічно хворих людей. Усього там загинуло понад 195 тис. мешканців України.

Загалом гітлерівський окупаційний режим відповідальний за загибель 1,5 млн євреїв. Ті, хто залишилися живими в Україні, врятувалися насамперед завдяки місцевим жителям-неєвреям. Незважаючи на смертельну небезпеку, вони мали мужність здійснити моральний подвиг. Цих людей назвали «справедниками світу», серед них і 1755 українців. Рятівниками євреїв визнано митрополита Андрея Шептицького й греко-католицького священика Омеляна Ковча [27, с. 29-41].

Надзвичайно важкими були умови тих українців, які евакуювалися в східні райони СРСР. Разом із підприємствами з України до східних районів Російської Федерації, Казахстану, Туркменистану, Узбекистану, Киргизії, Таджикистану виїхало 3,5 млн працівників. Евакуйоване устаткування через брак вільних виробничих площ розміщувалося в приміщеннях універмагів, кінотеатрів і навіть шкіл. Траплялося, що верстати ставили під відкритим небом, підводили до них струм і розпочинали роботу. Одночасно навколо такого майданчика починали будувати стіни. Поряд ставили намети, у яких жили робітники.

Війна стрімко погіршила умови життя мешканців східних районів СРСР. Нестача продовольства спричинила його жорстке нормування. Влада запровадила картки на хліб і цукор практично в усіх містах, куди евакуювали підприємства з України. Лише за картковою системою можна було отримати м'ясо, рибу, жири, макаронні вироби, крупи. Однак регулярно видавався лише хліб, а постачання інших продуктів харчування здійснювалося з перебоями.

За зразком системи постачання, що діяла в першій половині 1930-х років, було встановлено чотири категорії забезпечення продуктами. До першої категорії належали працівники оборонної промисловості, другої – працівники інших галузей, третьої – службовці, четвертої – діти, особи на утриманні. До робітників були прирівняні лікарі, учителі, літератори, працівники культури і мистецтва. З осені 1943 р. за першою категорією видавалося 700 г хліба на день, за другою – 500, за третьою – 400 г, діти отримували по 300 г.

Через погане постачання отоварення продовольчих карток перетворювалося на складну проблему. У чергу до магазину люди ставали з ночі. Іноді одночасно з хлібом можна було одержати трохи масла, маргарину, комбіжиру. Однак у магазинах не завжди

вистачало навіть хліба. Продуктові картки видавалися на місяць і на випадок утрати не поновлювалися, що означало голодну смерть.

Евакуйованих працівників поселяли в громадських будівлях, переобладнаних господарських приміщеннях. Однак більшість підселяли в будинки і квартири місцевих мешканців за розпорядженням органів влади.

Водночас із місцевими мешканцями евакуйовані надавали шефську допомогу фронту, відсилаючи на передові позиції продукти, теплі речі, віддавали частину заробітної плати у Фонд оборони, масового характеру набуло донорство. Незважаючи на всі труднощі, евакуйовані на схід працівники та їхні родини жили прагненням повернутися до мирної праці в рідні краї. Історична картина життя в радянському тилу була б неповною, якщо не згадати про підневільну працю мільйонів в'язнів ГУЛАГу. Вони працювали переважно у видобувній промисловості, яка забезпечувала рудою оборонні підприємства. Ці люди перебували на становищі рабів, гинули від хвороб та виснаження. Багато з них прагнули піти на фронт, однак значні сили військ НКВС утримували їх за колючим дротом як «ворогів народу» [27, с. 29-41].

Трагічною була доля української молоді на щойно визволеній від окупантів землі. Без військового вишколу, обмундирування, голодних, учора мобілізованих юнаків радянські командири кидали на штурм безіменних, укріплених дотами, висот. «Для взяття висоти на Полтавщині, радянські командири пістолетами, стусанами і триповерховими матюками раз у раз піднімали в атаку сільських 17 літніх хлопчиків... а німець їх відразу клав у покоси... Згодом, вирівнюючи лінію фронту, німець вночі залишав це місце, переходив на нові обранні рубежі. І все повторювалося знову...» [22, с. 130].

Поступове відновлення життя почалося з перших днів визволення. Війна практично зруйнувала систему медичного забезпечення населення. Більшість лікарень і поліклінік була зруйнована, обладнання знищене чи розграбоване. Незадовільний санітарний стан населених пунктів, погіршення загального стану здоров'я громадян усіх вікових категорій зумовили поширення епідемічних захворювань.

Водночас відновлення системи охорони здоров'я відбувалося дуже повільно. Фонди, які виділялися централізовано, були мізерними, а місцеві ресурси, на першочергове використання яких орієнтувала влада, не відповідали масштабам руйнувань. Не вистачало лікарів, медикаментів, незадовільним був стан лікувальних закладів. Сільське населення доступу до медичної допомоги практично не мало. Хоча, за статистикою, на середину 1945 року за багатьма показниками у сфері охорони здоров'я вдалося вийти на передвоєнний рівень, але реалії не зовсім відповідали статистиці. Епідемічну кризу в республіці так і не вдалося подолати до кінця війни. Спалахи тифу, кору, сифілісу, туляремії в 1943-1945 році фіксувалися в різних регіонах УРСР.

Не менших руйнувань зазнали культурні і освітні заклади України. За роки війни було зруйновано понад 8 тис. шкіл, 151 музей, близько 10 тис. кінотеатрів і клубів, 110 навчальних корпусів вищій навчальних закладів. Було вивезено з України або знищено десятки мільйонів примірників книг, тисячі експонатів музеїв. Тільки своєчасна евакуація врятувала від розграбування фонди провідних наукових бібліотек, документи архівів [24, с. 539-540].

В 1944/1945 навчальному році в Україні розпочали роботу вже майже 26 тис. загальноосвітніх шкіл, де навчалося 4,5 млн учнів. Однак через матеріальну скруту старші діти часто змушені були залишати навчання і йти працювати вже після 7-8 класу навчання. Частина дітей шкільного віку залишалася поза школою через поганий матеріальний стан сім'ї, зокрема, і через відсутність одягу та взуття [24, с. 541].

Спогадами про сільську школу 1945 року в оповіданні «Перша повоєнна ялинка» ділиться П.М. Коцур: «... От і школа. Вірніше, двоє уцілілих приміщень – один клас і зала. Тут холодно і морозно. Хоча техпрацівниці й топили груби, але все даремно. Посередині зали стояла лісова красуня-ялинка. Ще вчора її прикрасили вчителі й учні «цукерками» з червоного буряка, паличок, обмотаних папером. Висіло декілька яблук,

морковок, горіхів та шишок. У важких батьківських чоботях та піджаках діти співали й водили хоровод. Дід Мороз був у білому кожусі і просторій шапці, а Снігуронька – у ватянці. Обличчя підфарбували червоним квасом, сажею. Пізнати учнів-старшокласників було важко.

Та ось затишеся веселий гамір. Затихли пісні. Настала урочиста хвилина. Наша незабутня і шанована Прися Митрофанівна привітала всіх присутніх з Новим роком. Сказала, що це буде перший Новий рік на визволеній, мирній землі.

Наступав 1946 рік. Що він принесе згорьованому народу? Кругом руїни, холод, незорані поля, босі й голі люди. Все це видно по дітях. А поки що... Директор вручає нагороди учням-відмінникам, називає імена другокласників: «Дужак Галина, Никоненко Василь, Коцур Петро». Я добре завчив слова, що належало казати в знак подяки за високу нагороду. Пробившись через густу стіну учнів, підійшов до директора.

Жінка похвалила мене, провела теплою рукою по голівці і вручила мені два зошити по 12 аркушів і два коржиків – маленькі, рум'яні.

Тоді я сказав:

– Одержуючи ось цю премію, я й надалі обіцяю вчитися на «5» (Я чомусь подарунок назвав премією). Пролунали оплески. Яюсь особливо усміхнулась Прися Митрофанівна. Її очі стали вологими. Прокотилися сльозинки. Вона прекрасно розуміла, яка тяжка повоєнна ноша лягла на дітей, вчителів, батьків. Вона керувала школою, що була в 5 пристосованих приміщеннях в різних кінцях села. Під її рукою було 256 учнів. Діти були сироти, напівсироти. В школі не було ні зошитів, ні підручників. Чорнило замерзло на партах. До того ж, сама горювала з двома дітками. Чоловік з першого дня війни був на передовій» [14, с. 237-238].

У роки війни були запроваджені певні новації в освіті. Дітей до школи почали приймати з 7-річного віку, поверталися традиції дореволюційної російської школи – були введені випускні іспити, золоті та срібні відзнаки, вводилися нові типи навчальних закладів: за аналогією з дореволюційними кадетськими корпусами – суворовські та нахімовські училища, а також школи робітничої і селянської молоді. У 1943 році на хвилі повернення до російських імперських традицій у школах запровадили роздільне навчання хлопчиків і дівчаток [14, с. 541].

Мобілізація на виробництво всіх жінок працездатного віку, продовження тривалості робочого дня та праця без вихідних вимагали якнайшвидшого поновлення мережі дитячих дошкільних установ. Уже до кінця 1943 року у 8 лівобережних областях України відновили роботу 255 дитячих садків, які відвідували понад 15 тис. дітей. У подальшому мережа дошкільних дитячих установ продовжувала зростати і в основному забезпечувала найнагальніші потреби в таких закладах. Певні кошти витрачалися також на організацію відпочинку і поліпшення здоров'я дітей у піонерських таборах, оздоровчих майданчиках і спеціальних лікувальних санаторіях. Хоча умови утримання в них були далекими від ідеальних, але для багатьох дітей такий відпочинок став щасливою можливістю хоча б на певний час вирватися із ще більших злиднів [14, с. 541].

Війна надзвичайно загострила проблему забезпечення населення харчами та промисловими товарами широкого вжитку. Нестача продовольства та інших споживчих товарів на тлі ажіотажного попиту, який виник у перші дні війни, зумовила запровадження нормованого постачання товарами. Спочатку, з 18 липня 1941 року, продаж товарів за картками з диференційованими нормами й умовами продажу різним групам населення було запроваджено в Москві і Ленінграді. Наприкінці жовтня 1941 року карткова система продажу хліба, цукру, кондвиробів була розповсюджена на всі міста і робітничі селища СРСР. З 1 лютого 1942 року спочатку в 43 найбільших містах і промислових центрах країни, а протягом 1942 року в усіх містах і робітничих селищах СРСР було запроваджено карткову систему продажу промислових товарів. Після звільнення України централізоване нормоване постачання поновлювалося. Відповідно до просування фронту на захід кількість людей, яких необхідно було забезпечити

нормованим постачання, росло дуже швидко. За рік з 1 січня 1944 року до 1 січня 1945 року чисельність осіб, охоплених цією системою, зросла з 4,8 до 10,5 млн [30, с. 283-318, 339-354].

На тлі таких труднощів різуче виділялося матеріальне забезпечення радянської партійно-державної еліти, яка користувалася цілою системою пільг і привілеїв. Представники правлячого класу СРСР забезпечувалися спецпайками, спеціальними, закритими магазинами і базами для розподілу продовольчих і промислових товарів. Навіть під час розподілу американської гуманітарної допомоги членам родин військовослужбовців, які мали переважне право на її отримання, діставалися, як правило, поношені речі, а нові опинялися у партійних працівників і функціонерів органів влади.

Персональні оклади і різні грошові виплати «відповідальних працівників» також значно перевищували середню зарплату по країні. Радянська номенклатура забезпечувалась лімітними книжками для обслуговування у магазинах і ресторанах, закритих розподільниках продовольчих і промислових товарів – «особторгах» [15, с. 141-177].

Одним із найтяжчих наслідків війни стало масове сирітство, дитяча бездоглядність і безпритульність. Невлаштованість побуту, морально-психологічні травми, завдані сирітством, зумовлювали відставання багатьох дітей у розвитку, поширення хвороб. Соціально-психологічні та матеріально-побутові особливості життя в умовах війни створювали також сприятливий ґрунт для поширення різних проявів девіантної поведінки, зокрема дитячої злочинності.

У дитбудинках формувався специфічний мікроклімат, особлива система цінностей, нерідко принесена з «вулиці». Життя в умовах війни, без батьківського піклування змушувало швидко дорослішати, привчало розраховувати лише на власні сили. Життєві перспективи більшості вихованців радянських дитбудинків були загалом подібними. Більшість з них здобували робітничі професії і поповнювали лави робітників. Лише незначній частині щастило здобути середню освіту з подальшою перспективою навчання.

Загальне зuboжіння населення, криза суспільної моралі, відносна слабкість державного апарату, зосередженого на військових потребах призвели до стрибкоподібного зростання злочинності. Воєнні роки стали одним з найбільш криміналізованих періодів у житті радянського суспільства. Досить поширеним явищем у той час було мародерство, значно активізувався кримінальний світ, який активно поповнювався за рахунок дезертирів, колишніх колабораціоністів та інших людей, що перебували в конфлікті з державою. Почастішали грабунки, розбійні напади, вбивства, з'явився бандитизм. Особливо розповсюдженими стали збройні напади. Якщо в довоєнний час вилучення зброї при арештах кримінальних злочинців було одиничним явищем, то з початком війни ситуація докорінно змінилася. Органи внутрішніх справ вилучали десятки тисяч одиниць зброї, включно з автоматами і гранатами. Дуже частим явищем став збройний опір при арештах [24, с. 549-550].

Щодо життя і побуту населення України в повоєнні роки, то воно визначалося «совєтським» керівництвом, яке було вкрай непослідовним у своїй соціальній політиці. У республіці було відновлено восьмигодинний робочий день, чергові та додаткові відпустки, скасовано обов'язкові понаднормові роботи.

Водночас у 1946 р. було необґрунтовано збільшені норми виробітку, прийнято постанови, які прикріплювали робітника до підприємства. Саме в 1946 р. влада розпочала наступ на присадибні господарства селян.

Відповідно до всесоюзної постанови «Про заходи щодо ліквідації порушень статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах», в Україні перемиряли розміри присадибних ділянок, з яких харчувалися селяни. На надлишкових сотках суворо заборонялося господарювати, навіть якщо їх не можна було приєднати до колгоспних земель.

Одночасно влада наполегливо рекомендувала селянам продати державі дрібну худобу, обкладала індивідуальні селянські господарства високими грошовими та

натуральними податками. Позбавляючи селян стимулів до трудової діяльності, вона намагалася спонукати їх до праці репресивними заходами. Так, 21 лютого 1948 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла таємний указ «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя». На підставі цього документа упродовж 1948-1950 рр. колгоспні збори оголосили 12 тис. «громадських вироків», за якими селянам загрожувало виселення в Сибір чи інші віддалені місця СРСР.

Наприкінці 1947 р. у великих містах прилавки магазинів спокушали широким вибором товарів, проте купівельна спроможність населення була вкрай низькою, оскільки заробітна плата працівників зросла лише наполовину, а ціни втричі перевищили довоєнні. Тому повоєнні магазини були переповнені делікатесами (ікра, краби, ковбаса, сири тощо), однак лише поодинокі покупці могли дозволити собі купувати ці товари.

Надзвичайно складною в містах була проблема житла. Війна знищила 40 млн м² житла, тобто 50 % довоєнного житлового фонду. Тому мільйони сімей жили в напівзруйнованих будинках, бараках, напівпідвалах, землянках.

Життєвий рівень населення погіршували уповільнений розвиток легкої та харчової промисловості, нерівноцінний обмін між містом і селом. Головною ж причиною низького життєвого рівня українців була непропорційно низька частка заробітної плати порівняно з національним доходом – тим багатством, яке працівники створювали своїми руками та розумом.

Негативно позначилася на житті та побуті українців грошова реформа 1947 р. Вона була проведена конфіскаційними методами, застосування яких обґрунтовувалося необхідністю обмежити «спекулятивні грошові надходження». Старі гроші, що перебували в обігу, обмінювалися на нові в співвідношенні 10:1. Вклади в ощадних касах до 3000 крб переоцінювалися як карбованець за карбованець, від 3000 до 10 000 крб у розрахунку 3:2, а понад 10 000 крб зменшувалися наполовину. Однак грошові вклади були рідкісним явищем. Важкого фінансового удару населення зазнало внаслідок обміну облігацій довоєнних державних позик па облігації позики 1948 р. в співвідношенні 3:1. За рахунок зниження рівня добробуту народу влада подолала післявоєнну інфляцію та забезпечила карбованець власним золотим запасом. Водночас зменшення внаслідок реформи грошової маси створило умови для поступового зниження цін на товари. Так, у 1948-1949 рр. роздрібні ціни знизилися на 29 % порівняно з цінами напередодні реформи. Зниження цін сприяло розширенню товарообігу. Наприкінці четвертої п'ятирічки (1946-1950) роздрібний товарообіг в Україні майже зрівнявся з довоєнним.

Найбільшим лихом, яке випало на долю українців у післявоєнний час, став голод 1946-1947 рр. Як і голод 1932-1933 рр., він мав штучне походження і ніколи не визнавався радянською владою. Його зумовили як складні погодні умови, так і політика комуністичної партії. Зима 1945/1946 рр. була малосніжною, а місяці квітень-червень – найпосушливішими за останні 50 років. Через це урожай зернових у 1946 р. в Україні був надзвичайно низьким. Середня урожайність по республіці становила 3,8 ц/га. Колгоспи в південних і південно-східних областях зібрали зерна навіть менше, аніж посіяли навесні. Тому валовий збір зерна був у 2,5 раза меншим, аніж у довоєнному 1940 р. [32, с. 141-177].

На основі оприлюднених документів, наукових розвідок вчених відомо, що серйозні продовольчі труднощі стали відчутними у республіці вже навесні 1946 р. А в другій половині 1946–1947 рр. значні райони Центральної, Східної та Південної України охопив справжній голод. За офіційними даними, голодувало близько 3 млн. осіб колгоспного населення республіки [4, с. 109]. Але, враховуючи той факт, що влада на місцях у багатьох випадках намагалася применшити розміри лиха і подавала республіканському та союзному керівництву занижені дані про голодуючих, яких в офіційній статистиці називали «потерпілими від дистрофії», можна вважати цю цифру значно заниженою. Приховані за радянської доби і недавно розсекречені документи розповідають про ті

жахливі страждання, які довелося терпіти голодуючому населенню багатьох областей Української РСР [5, с. 28-30. 54-55, 133-134, 159]. Люди йшли на крайні заходи, вдаючись навіть до канібалізму.

27 вересня 1946 р. Рада Міністрів СРСР і ЦК ВКП (б) ухвалили постанову «Про економію витрачання хліба в країні», за якою було визнано за необхідне зменшити витрати державних хлібних ресурсів, звужити контингент сільських мешканців, які користувалися державною допомогою, зняти з пайкового забезпечення хлібом у містах і робітничих селищах частину непрацюючих дорослих утриманців та урізати іншим утриманцям норми видачі хліба за картками, зокрема, під таку «економію» лише у сільській місцевості підпадали 2892100 осіб, котрих позбавили хлібних карток. 5 жовтня 1946 р. М. Хрущов отримав телеграму від Й. Сталіна, у якій настійливо-суворо наголошувалося на необхідності «...ліквідації відставання з хлібозаготівель, затвердити п'ятиденні завдання зі здачі хліба державі для кожного колгоспу й радгоспу». Згідно з постановою Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 18 жовтня 1946 р. «Про здійснення додаткових заходів щодо економії та витрачання хліба» були вжиті відповідні заходи, спрямовані, зокрема, на зменшення постачання хлібом населення. Починаючи з 1 листопада 1946 р., при випіканні хліба в Україні до житнього або пшеничного борошна домішували 40% вівсяного, ячного та кукурудзяного [19, с. 85-86].

Посилювало драматизм й трагізм ситуації те, що забираючи хліб у населення своєї країни, вилучаючи останні «колоски» й крихти в українських родин, сталінське керівництво збільшувало поставки зерна закордон до європейських країн, де також була посуха, передовсім до країн «народної демократії». Майже 2,5 млн тонн зерна упродовж 1946–1947 рр. було вивезено до Албанії, Болгарії, Польщі, Румунії, Чехословаччини, Угорщини, а також у Фінляндію та Францію, переважно у вигляді безкоштовної допомоги, ставлячи понад усе «ідеологічні» принципи [4, с. 109].

У 1947 р. смертність почала переважати народжуваність. Старожили й архівні документи свідчать, що навесні 1947 р. люди харчувалися листям, квітами білої акації, мерзлою картоплею, половою, споживали трупи тварин [19, с. 87].

Найбільш вражає інтерв'юерів, які досліджують голод – раціон. Під час інтерв'ю на запитання «що було їсти?» респонденти відповідали по-різному. Куровський Вячеслав Серверович, житель Хмельниччини, зазначив, що «...їсти хотів, бараболі гнилі збирали, бур'ян їли, лободу, пиріг з лободи пекли» [19, с. 87].

Ганна Гнатівна Лопато згадує: «Голод пам'ятаю: одна дочка була з 1947 року, спасалися тим, що було, але дуже допомагало те, що чоловік був рибак та мисливець, то був такий період, що ворон стріляли, багато було мисливців, тай все повибивали. Трави всілякі, які були с'єдобні, листя з липи».

На те саме запитання Геросія Іванівна Стоянська відповіла: «Голод пам'ятаю. Прийшли Великодні свята, курка знесла одне яйце, тай зварила синові його, тай все, а так щіпали лободу. Бурачки появилися молоді – бурячиння, чого нащипав з того і суп варили» [19, с. 87].

У одного з авторів даної монографії М.Ф. Юрія, що народився в с. Шишківці Новоселицького району Чрнівецької області, від голоду померла старша сестра – Євдокія, якій виповнився один рік. Зі спогадів матері М.Ф. Юрія, їли лободу, кору дерев, гнилі буряки.

Кількість голодуючих приховували, обліковуючи їх як хворих на дистрофію. Таких в Україні на 20 червня 1947 р. налічувалося понад 1 млн 150 тис. У березні-червні в республіці було зафіксовано 764 випадки канібалізму. Лише навесні 1947 р. Україні було надано продовольчу та насіннєву позики. Окремо було надано 140 млн крб. на безоплатне харчування голодуючих. Це дещо полегшило становище населення України.

Голод 1946-1947 рр. забрав майже мільйон життів населення України. Чи можна було його уникнути? Учені та господарники стверджують, що можна. Адже СРСР, незважаючи на неврожай, загалом виростив у 1946 р. зернових навіть на 8 % більше, ніж

у 1945 р. Запасів зерна, які мала держава, було цілком достатньо, щоб не допустити голоду й забезпечити населення харчуванням ще до того, як смертність набула масового характеру.

Отже, повсякденне життя українців воєнного і повоєнного часу підтверджує злочинну сутність тоталітарних режимів, вся історія яких – зневага до людини, переслідування «критично мислячих», «ресурсне» використання як радянською владою, так і окупантами. Життя і побут українців у період війни та повоєнний час через дослідницькі практики істориків доносять сучаснику стратегії виживання в епоху повного ігнорування сталінським і гітлерівським режимами людської етики і моралі, що в багатьох вимірах уподібнювало націонал-соціалізм та більшовизм.

Наукове осмислення повсякдення української людини в роки Другої світової війни і повоєнний час спростовує совєтські стереотипи і міфи, руйнує «синдром комунізації історії та істориків», викорінює ностальгію за «совєтським проектом», який в умовах гібридної війни Російської Федерації проти України всіляко підживлюють ідеологи «руського міра» [9, с. 75-76].

Всебічне вивчення суспільства і людини в соціумі воєнного та повоєнного часу формує діалог сучасника з минулим без чого неможливе наше успішне майбутнє.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Анастасія Євдокимівна (Савчук) Недавня 1926 р.н. // Джерела пам'яті. Історико-краєзнавчий альманах навчально-наукового центру усної історії ПХДПУ імені Григорія Сковороди. Переяслав-Хмельницький, 2007. Вип. 1. С. 232.
2. Білашов Б., Загребельний В., Вінтоняк М. Це ми – діти війни. Донецьк: Видавництво «Донбас», 2012. С. 192.
3. Бурдс Джеффрі. Сексуальне насильство в Європі під час Другої світової війни (1939 – 1945) // Жінки Центральної та Східної Європи в Другій світовій війні. С. 303.
4. Веселова О. Післявоєнна трагедія: голод 1946-1947 рр. в Україні // Український історичний журнал. 2006. №6. С. 109.
5. Голод в Україні 1946–1947: Документи і матеріали / НАН України; Інститут історії України / В.А. Смолій (ред.), О.М. Веселова (упоряд.). Київ: Видавництво М.П. Коць, 1996. 375 с.
6. Документи виконачого комітету Переяслав-Хмельницької міської ради депутатів трудящих м. Переяслав-Хмельницький Київської області. Акт 27 вересня 1943 р. // Джерела пам'яті. Історико-краєзнавчий альманах навчально-наукового центру усної історії ПХДПУ імені Григорія Сковороди. Переяслав-Хмельницький, 2014. Вип. 3. С. 121.
7. Домаха Григорівна Чабан, 1923 р.н. (с. Сомкова Долина Переяслав-Хмельницького району Київської області) // Джерела пам'яті. Історико-краєзнавчий альманах навчально-наукового центру усної історії ПХДПУ імені Григорія Сковороди. Переяслав-Хмельницький, 2007. Вип. 1. С. 229.
8. Іванченко Р. Історія без міфів. Київ: МАУП, 2006. 624 с.
9. Калакура Я. «Синдром комунізації» істориків і його живучість у пострадянській українській історіографії // Історик і Влада. Колективна монографія / Відповід. ред. В. Смолій; Творчий керівник проекту І. Колесник. Київ: Інститут історії України, 2016. С. 75-76.
10. Калакура Я. Українська історіографія; Курс лекцій. Київ: Генеза, 2012. 496 с.
11. Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 254 с.
12. Коляструк О. Поняття повсякденності в сучасній науковій гуманітаристиці // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. статей. 2009. Вип. 15: На пошану доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України Віктора Михайловича Даниленка з нагоди 60-річчя від дня народження та 35-річчя наукової праці. С. 55.

13. Коляструк О.А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці // Український історичний журнал. 2007. №1. С.76.

14. Коцур П.М. Перша повоєнна ялинка // Не міліють пам'яті джерела. Переяслав-Хмельницький-Чернівці: Книги XXI, 2008. С. 237-238.

15. Крупина В. Партійно-державна номенклатура повоєнної України // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). У 2-х книгах, 3-х частинах. Кн.1. Ч.1-2./ Відп. ред. В. М. Даниленко. С. 141-177.

16. Куницький М.П. Соціально-правовий статус місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» (1941 – 1944 рр.): монографія. Київ: ПП «НВУ «Профі», 2014. 564 с.

17. Куновська О. QuoVadis «Історія повсякдення»? // Історіографічні дослідження в Україні. Київ, 2008. Вип. 18. С. 21.

18. Левченко Ю.І. Особливості реалізації окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941 – 1944 рр.: монографія. Київ: Видавництво НПУ імені М.П. Драгоманова, 2017. 404 с.

19. Марцінішин А. Повсякденне життя під час голоду 1946-1947 рр. на Хмельниччині вустами очевидців // Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини. 2015. Вип. 16 (1). С. 85-86.

20. Моргун Ф.Т. Сталінсько-гітлерівський геноцид українського народу. Факти і наслідки. Полтава: Дивосвіт, 2008. 288 с.

21. Мюльхорзер Р. Незаперечний злочин. Сексуальне насильство німецьких вояків під час «війни на знищення» в Радянському Союзі у 1941 – 1945 рр. // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. праць. Київ: АРТ Книга, 2015. С. 276-277.

22. Нестеренко-Гоптивский. Анатомия правово-красного коммуно-фашизма или краткий курс истории ВКП(б) с основами антиутопии, контридеологии и антишовинизма. Докторская диссертация. Винница: ГП «Государственная картографическая фабрика». 2011. С. 130.

23. Панфілов О. Антирадянські історії. Тернопіль: Мандрівець, 2016. 768 с.

24. Патриляк І., Боровик М. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. Київ: Український інститут національної пам'яті, 2010. 590 с.

25. Сарбей В. Національне відродження України. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 336 с.

26. Сміт Д. Думати, як Вінстон Черчилль. Київ: Вид. група КМ-БУКС, 2018. 200 с.

27. Струкевич О., Романнюк І., Дровозюк С. Історія України. Київ: Грамота, 2011. 320 с.

28. Стяжкіна О. Жінки України в повсякденній окупації: відмінності сценаріїв, інтенції й ресурси виживання // Український історичний журнал. 2015. №2. С. 65-66.

29. Удод О. Історія повсякденності: питання історіографії // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.) у 2-х книгах, трьох частинах. Кн. 1, ч. 1-2. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 20-28.

30. Українське суспільство в умовах радянського ладу: повсякденний вимір. Навчальний посібник / В.П. Коцур (головн. ред.). Переяслав-Хмельницький: Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди, 2014. 574 с.

31. Філінюк В. Проблема повсякдення у фокусі історії // Науковий діалог «Схід-Захід»: матеріали всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю (м. Кам'янець-Подільський, 10 липня 2013 р.): У 4-х ч. Дніпропетровськ: ТОВ «Інновація», 2013. Ч.3. С. 79-80.

32. Янковська О. Соціальна політика держави очима робітників і селян // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). У 2-х книгах, 3 частинах. Кн.1. Ч.1-2. Відп. ред. В. М. Даниленко. С. 141-177.

REFERENCES

- 1.(2007). Anastasiia Yevdokymivna (Savchuk) Nedavnia 1926 r.n. [Anastasiya Evdokimivna (Savchuk)] // *Dzherela pam'iaty. Istoryko-kraieznavchyi almanakh navchalno-naukovoho tsentru usnoi istorii PKhDPU imeni Hryhoriia Skovorody*, 1, Pereiaslav-Khmelnyskyi, 232 [in Ukrainian].
- 2.Bilashov, B., Zahrebelnyi, V., Vintoniak, M. (2012). *Tse my – dity viiny [We are children of war]*. Donetsk: Vydavnytstvo «Donbas» [in Ukrainian].
- 3.Burds, Dzheffri. Seksualne nasylstvo v Yevropi pid chas Druhoi svitovoi viiny (1939 – 1945) [Sexual violence in Europe during the Second World War] // *Zhinky Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy v Druhii svitovii viini*, 303 [in Ukrainian].
4. Veselova, O. (2006). Pisliavoienna trahediia: holod 1946-1947 rr. v Ukraini [The post-war tragedy: the famine of 1946-1947 in Ukraine] // *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 6, 109 [in Ukrainian].
5. (1996) *Holod v Ukraini 1946–1947: Dokumenty i materialy [Hunger in Ukraine 1946-1947: Documents and materials]* / NAN Ukrainy; Instytut istorii Ukrainy / V.A. Smolii (red.), O.M. Veselova (uporiad.). Kyiv: Vydavnytstvo M.P. Kots [in Ukrainian].
6. (2014) Dokumenty vykonachoho komitetu Pereiaslav-Khmelnyskoi miskoi rady deputativ trudiashchykh m. Pereiaslav-Khmelnyskyi Kyivskoi oblasti. Akt 27 veresnia 1943 r. [Documents of the Executive Committee of the Pereiaslav-Khmelnitsky City Council of Working People's Deputies of Pereiaslav-Khmelnitsky, Kyiv region. Act of September 27, 1943] // *Dzherela pam'iaty. Istoryko-kraieznavchyi almanakh navchalno-naukovoho tsentru usnoi istorii PKhDPU imeni Hryhoriia Skovorody*, 3, Pereiaslav-Khmelnyskyi, 121 [in Ukrainian].
7. (2007) Domakha Hryhorivna Chaban, 1923 r.n. (s. Somkova Dolyna Pereiaslav-Khmelnyskoho raionu Kyivskoi oblasti) [Domakha Grigoriivna Chaban] // *Dzherela pam'iaty. Istoryko-kraieznavchyi almanakh navchalno-naukovoho tsentru usnoi istorii PKhDPU imeni Hryhoriia Skovorody*, 1, Pereiaslav-Khmelnyskyi, 229 [in Ukrainian].
8. Ivanchenko, R. (2006). Istorii bez mifiv [History without myths]. Kyiv: MAUP [in Ukrainian].
9. Kalakura, Ya. (2016). «Syndrom komunikatsii» istorykiv i yoho zhyvuchist u postradianskii ukrainskii istoriografii ["Syndrome of communication" of historians and his persistence in post-Soviet Ukrainian historiography] // *Istoryk i Vlada. Kolektyvna monografiia / Vidpovid. red. V. Smolii; Tvorchyi kerivnyk proektu I. Kolesnyk*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 75-76 [in Ukrainian].
10. Kalakura, Ya. (2012). *Ukrainska istoriografiia; Kurs leksii [Ukrainian historiography; Course of lectures]*. Kyiv: Heneza [in Ukrainian].
11. Kolesnyk, I. (2013). *Ukrainska istoriografiia: kontseptualna istoriia [Ukrainian historiography: conceptual history]*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
12. Koliastruk, O. (2009). Poniattia povsiakdennosti v suchasni naukovi humanitarystytsi [The concept of everyday life in modern scientific humanities // *Ukraine of the twentieth century: culture, ideology, politics*] // *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka. Zb. statei. 15: Na poshanu doktora istorychnykh nauk, profesora, chlena-korespondenta NAN Ukrainy Viktora Mykhailovycha Danylenka z nahody 60-richchia vid dnia narodzhennia ta 35-richchia naukovoï pratsi*, 55 [in Ukrainian].
13. Koliastruk, O.A. (2007). Predmet istorii povsiakdennosti: istoriografichniy ohliad yoho stanovlennia u zarubizhnii ta vitchyzniani istorichnii nautsi [The subject of the history of everyday life: historiographical review of its formation in foreign and domestic historical science] // *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 76 [in Ukrainian].
14. Kotsur, P.M. (2008). Persha povoienna yalynka [The first postwar Christmas tree] // *Ne miliut pamiati dzherela*. Pereiaslav-Khmelnyskyi-Chernivtsi: Knyhy XXI, 237-238 [in Ukrainian].

15. Krupyna, V. Partiino-derzhavna nomenklatura povoiennoi Ukrainy [*Party-state nomenclature of post-war Ukraine // Sovereign Ukraine: essays of social history*] // *Povoienna Ukraina: narysy sotsialnoi istorii (druha polovyna 1940-kh – seredyna 1950-kh rr.)*. U 2-kh knykh, 3-kh chastynakh. Kn.1.Ch.1-2, 141-177 [in Ukrainian].
16. Kynytskyi, M.P. (2014). *Sotsialno-pravovyi status mistsevoho naselennia Raikhskomisariatu «Ukraina» (1941 – 1944 rr.): monohrafiia* [*Socio-legal status of the local population of the Reichskommissariat "Ukraine" (1941 - 1944): monograph*]. Kyiv: PP «NVU «Profi» [in Ukrainian].
17. Kunovska, O. (2008). QuoVadis «Istoriia povsiakdennia»? [QuoVadis "The History of Everyday Life"?] // *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*, 18, Kyiv, 21 [in Ukrainian].
18. Levchenko, Yu.I. (2017). *Osoblyvosti realizatsii okupatsiinoi vlady v administratyvno-terytorialnykh odynytsiakh Ukrainy 1941 – 1944 rr.: monohrafiia* [*Features of realization of occupation authority in administrative-territorial units of Ukraine 1941 - 1944 years: monograph*]. Kyiv: Vydavnytstvo NPU imeni M.P. Drahomanova [in Ukrainian].
19. Martsynshyn, A. (2015). Povsiakdenne zhyttia pid chas holodu 1946-1947 rr. na Khmelnychchyni vustamy ochevydtsiv [Everyday life during the 1946-1947 famine in Khmelnytsky by the eyes of eyewitnesses] // *Ukraina – Yevropa – Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Seriia: istoriia, mizhnarodni vidnosyny*, 16 (1), 85-86 [in Ukrainian].
20. Morhun, F.T. (2008). *Stalinsko-hitlerivskyi henotsyd ukrainskoho narodu. Fakty i naslidky* [Stalin-Hitler genocide of the Ukrainian people. Facts and Consequences]. Poltava: Dyvosvit [in Ukrainian].
21. Miulchorzer, R. (2015). Nezaperechnyi zlochin. Seksualne nasylstvo nimetskykh voiakiv pid chas «viiny na znyshchennia» v Radianskomu Soiuzi u 1941 – 1945 rr. [An indisputable crime. Sexual violence of German soldiers during the "war on destruction" in the Soviet Union in 1941 - 1945] // *Zhinky Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy u Druhii svitovii viini: henderna spetsyfika dosvidu v chasy ekstremalnoho nasylstva: zb. nauk. prats.* Kyiv: ART Knyha, 276-277 [in Ukrainian].
22. Nesterenko-Goptivskiy (2011). *Anatomiya pravovo-krasnogo kommuno-fashizma ili kratkiy kurs istorii VKP(b) s osnovami antiutopii, kontrideologii i antishovinizma* [*The anatomy of the law-red communist fascism or the short course of the history of the CPSU (b) with the basics of anti-utopia, counter-ideology and anti-chauvinism*]. Doktorskaya dissertatsiya. Vinnitsa: GP «Gossudarstvennaya kartograficheskaya fabrika», 130 [in Ukrainian].
23. Panfilov, O. (2016). *Antyradianski istorii* [Anti-Soviet stories]. Ternopil: Mandrivets [in Ukrainian].
24. Patryliak, I., Borovyk, M. (2010). *Ukraina v roky Druhoi svitovoi viiny: sprobа novoho kontseptualnoho pohliadu* [*Ukraine during the Second World War: an attempt at a new conceptual view*]. Kyiv: Ukrainskyi instytut natsionalnoi pam'iaty [in Ukrainian].
25. Sarbei, V. (1999). *Natsionalne vidrozhennia Ukrainy* [*National Revival of Ukraine*]. Kyiv: Vydavnychiy dim «Alternatyvy» [in Ukrainian].
26. Smit, D. (2018). *Dumaty, yak Winston Cherchyll* [*Think of Winston Churchill*]. Kyiv: Vyd. hrupa KM-BUKS [in Ukrainian].
27. Strukevych, O., Romanniuk, I., Drovoziuk, S. (2011). *Istoriia Ukrainy* [*History of Ukraine*]. Kyiv: Hramota [in Ukrainian].
28. Stiazhkina, O. (2015). Zhinky Ukrainy v povsiakdennii okupatsii: vidminnosti stsenariiv, intentsii y resursy vyzyvannia [Women in everyday occupation: differences in scenarios, intentions and survival resources] // *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 65-66 [in Ukrainian].
29. Udod, O. (2010). *Istoriia povsiakdennosti: pytannia istoriografii* [History of everyday life: historiography] // *Povoienna Ukraina: narysy sotsialnoi istorii (druha polovyna 1940-kh – seredyna 1950-kh rr.)* u 2-kh knykh, trokh chastynakh. Kn. 1, ch. 1-2. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 20-28 [in Ukrainian].

30. (2014) *Ukrainske suspilstvo v umovakh radianskoho ladu: povsiakdennnyi vymir. Navchalnyi posibnyk* [Ukrainian society in the conditions of the Soviet system: the daily dimension. Tutorial] / V.P. Kotsur (holovn. red.). Pereiaslav-Khmelnytskyi: Pereiaslav-Khmelnytskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet im. H. Skovorody [in Ukrainian].

31. Filiniuk, V. (2013). Problema povsiakdennia u fokusi istorii [The problem of everyday life in the focus of history] // *Naukovyi dialoh «Skhid-Zakhid»: materialy vseukrainskoi naukovoï konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu* (m. Kam'ianets-Podilskyi, 10 lypnia 2013 r.): U 4-kh ch. Dnipropetrovsk: TOV «Innovatsiia», 3, 79-80 [in Ukrainian].

32. Yankovska, O. Sotsialna polityka derzhavy ochyma robitnykiv i selian [Social policy of the state through the eyes of the workers and peasants] // *Povoienna Ukraina: narysy sotsialnoi istorii (druga polovyna 1940-kh – seredyna 1950-kh rr.)*. U 2-kh knyakh, 3 chastynakh. Kn.1. Ch.1-2, 141-177 [in Ukrainian].

Одержано 24.09.2018.

УДК 070 (091)(477) «197/198»

DOI <https://doi.org/10.31470/2415-3567-2019-45-67-75>

Новородовська Наталія,

аспірантка кафедри історії та культури України

nataliatolochko1995@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0002-7369-4344>

Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», вул. Сухомлинського, 30, м. Переяслав-Хмельницький, Київська обл., Україна, 08401

Novorodovska Natalia,

a postgraduate student of Department of History and Culture of Ukraine

nataliatolochko1995@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0002-7369-4344>

Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University, 30, Sukhomlynsky Str., Pereiaslav-Khmelnytskyi, Kyiv region, Ukraine, 08401

ПРЕСА ТА ЖУРНАЛЬНА ПЕРІОДИКА НА ТЕРИТОРІЇ УРСР У 1970-Х НА ПОЧАТКУ 1980-Х РР.: СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ АНАЛІЗ

У статті розглядається становище преси та журнальної періодики на території УРСР у 1970-х на початку 1980-х рр. Деталізовано кількість україномовної періодичної продукції у період «застою». Проаналізовано передумови та причини переходу до російськомовного друку. Вказано перелік україномовних та російськомовних назв газет та журналів. Охарактеризовано становище фондів паперу та україномовного друку на території УРСР. Досліджено видавництво літератури спрямованої на критику міжнародного сіонізму та буржуазного націоналізму на прикладі журнальних видань та періодичної преси. Розглянуто проблему двомовності на прикладі рішення ректорату Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка, що надавало першорядну роль російськомовному друку студентської періодики. Надано перелік газетної продукції періоду «застою», зокрема: «Известия», «Робітнича газета», «Ленінський шлях», «Трибуна лектора» та «Вечірній Київ». Детально розглянуто наступні журнальні видання: «Минералогический журнал», «Сверхтвердые материалы», «Химия и технология воды», «Экспериментальная онкология», «Электронное моделирование»,

«Геофизический журнал», «Металлофизика», «Промышленная теплотехника», «Техническая электродинамика», «Вестник древней истории», «Вестник Ленинградского университета», «Вестник Московского университета» та «Український історичний журнал». Деталізовано перелік літератури спрямованої на критику міжнародного сіонізму, зокрема: «Чотні сотні сіонізму», «Сіонізм як різновид расизму», «Сіонізм – лютий ворог інтернаціонального єднання трудящих», «Реакційна войовничість сіонізму», «Сіонізм і апартеїд», «Сіонізм зняряддя реакції», «Мораль талмуда і сіонізм», «Сіонізм – зняряддя антикомунізму», «Сіоністська пастка», «Міжнародний сіонізм на службі імперіалізму» та «Класова суть сіонізму».

У результаті проведеного дослідження констатовано, що використання української мови у наукових колах відходило на другий план, партійна номенклатура та провідні видавництва УРСР надавали першорядну роль для російської мови поширення інформації наукового та публіцистичного характеру. Як наслідок на території СРСР, та УРСР зокрема, поширилася нова хвиля русифікації, спрямована на знищення української самобутності, мовно-культурної ідентичності та духу української нації.

Ключові слова: газети, журнали, книги, застій, білігвінізм, русифікація, двомовність, міжнародний сіонізм, буржуазний націоналізм.

PRESS AND JOURNAL PERIODICALS ON TERRITORY OF USSR IN 1970'S AND EARLY 1980'S: SOCIOCULTURAL ANALYSIS

Situation of Press and Journal periodicals on territory of USSR in 1970's and early 1980's is theme of the article. Quantity of Ukrainian-language periodic products in the period of «stagnation» is detailed. Analyzed the background and reasons of transition to Russian-language press. List of Ukrainian and Russian-language titles of newspapers and magazines is specified. Situation of the funds of paper and Ukrainian-language printing on the territory of Ukrainian SSR is described. Publication of literature aimed at criticizing international Zionism and bourgeois nationalism was studied on an example of journal publications and periodicals. Bilingual problem is considered on the example of the decision of rectorate of the Kyiv State University named after T. H. Shevchenko, which gave a primary role to the Russian-language press of student periodicals. List of newspaper products of the «stagnation» period is provided, in particular: «Izvestia», «Newspaper of workers», «Lenin's path», «Tribune of lecturer» and «Evening Kyiv». Following magazine editions were considered in detail: «Mineralogical Journal», «Superhard materials», «Chemistry and water technology», «Experimental Oncology», «Electronic modeling», «Geophysical Journal», «Metallophysics», «Industrial heat engineering», «Technical electrodynamics», «Herald of ancient history», «Bulletin of the Leningrad University», «Bulletin of the Moscow University» and «Ukrainian Historical Magazine». List of literature aimed at criticizing international Zionism is detailed, in particular: «Black hundreds of Zionism», «Zionism as a kind of racism», «Zionism – fierce enemy of the international unity of working people», «Reaction militancy of Zionism», «Zionism and apartheid», «Zionism is an instrument of reaction», «The morality of the Talmud and Zionism», «Zionism – an instrument of anti-communism», «Zionist trap», «International Zionism in the service of imperialism» and «Class essence of Zionism».

As a result of research, it was stated that use of Ukrainian language in scientific circles was moved back into the background; party nomenclature and leading publishers of the Ukrainian SSR gave primary role to the Russian language in dissemination of scientific and journalistic information. As a consequence, a new wave of Russification, aimed at destroying Ukrainian identity, language and cultural identity and spirit of Ukrainian nation, spread in USSR and Ukrainian SSR in particular.

Key words: newspapers, magazines, books, stagnation, Russification, bilingualism, international Zionism, bourgeois nationalism.

На сучасному етапі розбудови незалежної Української держави досить актуальним, дискусійним та проблемним залишається мовне питання. Незважаючи на велику кількість наукових публікацій мовна політика періоду «застою» залишається не достатньо висвітленою та потребує подальшого наукового обґрунтування у соціокультурному вимірі. Деталізація даної проблематики надасть змогу науковцям більш ґрунтовно прослідкувати парадигму мовних трансформацій через аналіз становища преси та журнальної періодики означеного періоду, прослідкувати етапи скорочення україномовного друку та паперового фонду. Зважаючи на той факт, що українська мова століттями зазнавала лексикологічної трансформації, утисків та обмежень у побутовому вжитку, дана стаття є актуальним продовженням висвітлення становища мовного питання у Радянській Україні 1970-1980 рр. та поширення проблеми білінгвізму на території СРСР.

Метою даної статті є огляд періодичних видань на території УРСР у 1970-х на початку 1980-х рр. у контексті соціокультурного аналізу даної проблематики.

Історіографія даної проблематики представлена працями Ж.А. Шевчук, М. Ярмоленко та Ю.О. Каганова. Так, дослідниця М. Ярмоленко, вивчаючи особливості мовної політики партійної номенклатури у період «застою» виокремлювала закономірності впливу радянської влади на розвиток української мови [14]. Дослідження Ж.А. Шевчук розкривають процес русифікації української мови у контексті гуманітарної політики, що в свою чергу, позитивно вплинуло на аналіз преси та журнальної періодики означеного періоду [13]. Наукові публікації Ю.О. Каганова висвітлюють становище радянської преси та її вплив на масову свідомість жителів УРСР у 1950-1980-х рр. [1].

Упродовж 1970-1980-х рр. партійна номенклатура активно поширювала тезу про російську мову, як другу рідну, для народів Радянського Союзу. Прийняті 1970-1980-ті роки нормативні акти вищого політичного і державного керівництва СРСР та УРСР повною мірою віддавали пріоритет російській мові. Партійні з'їзди, пленуми та сесії Рад проводилися виключно російською. Радянське керівництво докладало значних зусиль для того, щоб частка українською мови у суспільному житті населення УРСР була мінімальною. Упродовж 1969-1980-х рр. частка журналів, які виходили українською мовою знизилася з 46 до 19 %, а відсоток україномовних книжок, що публікували у 1959-1980-х рр., впав з 60 до 24 %. Серед наукових журналів, які видавалися в УРСР у 1970-х рр., 11 було надруковано російською мовою, 2 – російською та українською, і лише один журнал українською мовою. До кінця 1980-х рр. російською мовою видавалися майже всі журнали з природничих та точних наук [14, с.370-371].

За свідченнями архівних матеріалів, політика русифікації охопила всі сфери мовно-культурного, національно-історичного, наукового та духовного життя українського народу. Зокрема, русифікаційні процеси значно поширилися у видавничій сфері 1970-1980-х рр. на території УРСР.

Слід зазначити, що в 1960-1980-х рр. відбулося різке зменшення обсягу україномовних видань та їх тиражу на території УРСР. Якщо у 1960-х р. українською мовою видавалося 3852 назви книг і брошур тиражем 80-500 тис. примірників, то у 1970 р – 3112 та 92800 тис., у 1980 р. – 2167 та 92200 тис., 1985 р. – 1893 та 77846 тис. Кількість україномовних видань на території СРСР теж мала від'ємні показники, так у 1970 р. на території радянської республіки було видано 8133 друковані одиниці, в тому числі українською мовою – 3105; у 1980 р. – 9061 тис., українською мовою – 2164; у 1985 р. – 8362, українською – 1890. До російськомовного друку перейшли такі київські видавництва, як: «Техніка», «Урожай», «Будівельник» [13, с. 52].

Про поширення русифікаційних процесів на території УРСР свідчить засідання Президії Академії наук Української РСР від 18 січня 1979 р. у результаті діяльності якого було видано постанову «Про створення нових журналів Академії наук Української РСР», які планувалося друкувати саме російською мовою.

Президія Академії наук УРСР постановила розпочати з другої половини 1979 р. випуск дев'яти нових журналів: «Минералогический журнал», «Сверхтвердые материалы», «Химия и технология воды», «Экспериментальная онкология», «Электронное моделирование», «Геофизический журнал», «Металлофизика», «Промышленная теплотехника», «Техническая электродинамика» [6, арк. 4-5]. Мовою публікацій для вище перелічених журналів була обрана російська. Періодичність видання становила 6 разів на рік. Журнальні видання орієнтувалися переважно на наукових працівників, що досліджували такі галузі науки, як: геологія, геофізика, геохімія, науки про Землю, хімію, онкологію, фізіологію, біохімію, теоретичну медицину, енергетику, електроніку та моделювання, електродинаміку, фізику, металофізику та теплофізику.

Друк та поширення вищезазначених журналів покладался на видавництво «Наукова думка» під керівництвом Храмова Ю.О., засноване у 1922 р., яке спеціалізується на випуску наукової літератури і по сьогоднішній день. Постановою Президії Академії наук УРСР було затверджено головними редакторами республіканських журналів: Чекунова А.В., члена-кореспондента АН УРСР («Геофизический журнал»); Гріднева В.Н., академіка АН УРСР («Металлофизика»); Геращенко О.А., члена-кореспондента АН УРСР («Промышленная теплотехника»); Шидловського А.К., члена-кореспондента АН УРСР («Техническая электродинамика») [6, арк. 6]. На посади головних редакторів центральних журналів було обрано: Щербака М.П., члена-кореспондента АН УРСР («Минералогический журнал»); Новикова М.В., доктора технічних наук («Сверхтвердые материалы»); Пилишенка А.Т., академіка АН УРСР («Химия и технология воды»); Пінчука В.Г., члена-кореспондента АН УРСР («Экспериментальная онкология»); Пухова Г.Є., академіка АН УРСР («Электронное моделирование») [6, арк. 6-7].

Постанова Президії зазначала, що починаючи з 1979 р. припинялося видавництво таких міжвідомчих збірників, як «Металлофизика», «Региональная и генетическая минералогия», «Конституция и свойства минералов», «Теплофизика и теплотехника», «Онкология», «Математическое моделирование» [6, арк. 7].

Паралельно у 1970-1980-х рр. видавалися журнали на історичну тематику, зокрема: «Вестник древней истории», «Вестник Ленинградского университета», «Вестник Московского университета» та «Український історичний журнал» [12, с.89-90]. Проте, незважаючи на значні тиражі та популярність серед наукових кіл республіки, мова публікації у наукових журналах гуманітарного спрямування все ж залишалася російською. Українська мова втрачала статус наукової мови, що в подальшому призвело до її знецінення та нівелювання науковців УРСР під час вибору мови дослідження.

На противагу журналам природничо-технологічного та історично-філологічного спрямування у період «застою» розпочалося активне видавництво літератури, спрямованої на критику міжнародного сіонізму, у тому числі журнальних видань та періодичної преси. Особливістю даного виду літератури є чітко спрямована пропаганда українською та російською мовами.

У 1975-1978 рр. на підтримку критики міжнародного сіонізму було видано 27 назв тиражем 671,8 тис. екземплярів. У 1979-1980-ті рр. 18 назв тиражем 464 тис. екземплярів [11, арк. 21]. Радянське керівництво поширювало популістські настрої серед населення республіки з метою підвищення ідейно-політичного рівня громадян СРСР та виховання людини «нового» типу, надійного гвинтика тоталітарної системи управління державою.

До літератури, випущеної видавництвами СРСР та безпосередньо спрямованої на критику міжнародного сіонізму, всіх його течій та проявів у період 1975-1978 рр. варто віднести статті, видані українською мовою: «Чорні сотні сіонізму», «У змові з катями», «Народом осуджені», «Тризуб і зірка Давида», «Сіонізм і расизм» [10, арк. 22], «Розкажи правду людям», «На крові і золоті зрощений», «Наша Батьківщина – Радянський Союз» [10, арк. 23], «Сіонізм як різновид расизму», «Сіонізм – лютий ворог інтернаціонального єднання трудящих», «Реакційна войовничість сіонізму», «В одній запроданській упряжці», «Генеалогія запроданства» [10, арк. 24] та російською мовою: «Сіонізм і

апартеїд», «У капкані», «З чужого голосу» [10, арк. 23], «Сіонізм знаряддя реакції», «Мораль талмуда і сіонізм», «Наша відповідь наклепникам», «Сіонізм – знаряддя антикомунізму», «Сіоністська пастка» [9, арк. 24], «Отравленные стрелы», «Іудаїзм: минуле без майбутнього», «Піски говорять», «Міжнародний сіонізм на службі імперіалізму» [10, арк. 24].

У 1979-1980-х рр. до видань, спрямованих на викриття реакційної суті міжнародного сіонізму та антирадянської сіоністської пропаганди варто віднести україномовні публікації: «Краплені карти. Збірка статей радянських громадян, в яких викривається брехливість ізраїльської пропаганди, реакційність ідеології і політики сіонізму» [9, арк. 25], «Пост імені Ярослава Галана, вип. 6. Збірка памфлетів, статей, нарисів, спрямованих проти українського бурж. націоналізму і сіонізму», «Втрачений горизонт. П'єса про трагедію тих, хто під впливом буржуазної пропаганди втратив Батьківщину» [9, арк. 26], «Клерикали без масок. У брошурі показано як модернізована іудаїстська догматика служить агресивним цілям міжнародного сіонізму» [9, арк. 27] та російськомовні брошури: «Брудні справи мовчазних служб», «Антикомуністичний альянс» [9, арк. 25], «Класова суть сіонізму», «Приреченість політики і практики сіонізму», «Почім честь, панове?», «Міфи і реальність», «Їх ремесла – зрада» [9, арк. 27]; книги: «Сіонізм без маски» [9, арк. 25], «Непрошені візитери», «Потойбічні «місіонери» [9, арк. 26], «Крах сіоністських теорій» [9, арк. 28]; романи: «Місто біля річки» [9, арк. 26], «Вибір» [9, арк. 28].

Більшість книг і брошур, виданих у 1975-1980-х рр., є масово-політичними. Основним завданням літератури, спрямованої на критику міжнародного сіонізму та українського буржуазного націоналізму, є всебічний аналіз їх тогочасної революційної діяльності, у тому числі критика з боку радянської влади. Набував популярності друк даного виду літератури іноземними мовами, з метою «просвітлення» іноземних читачів. Для прикладу брошура Л.Ю. Беренштейна «Сіонізм як різновид расизму» була перекладена з української на англійську мову. У 1979 р. брошуру було перевидано французькою мовою [7, арк. 30]. Прояви русифікації україномовного населення УРСР простежуються під час аналізу літератури, спрямованої на боротьбу з українським буржуазним націоналізмом. Про це свідчить постанова № 3-113-17 «Про випуск видавництвами республіки літератури з питань критики міжнародного сіонізму і українського буржуазного націоналізму» від 6 березня 1979 р. [7, арк. 29].

Всього за 1975 р. було видано 8 назв тиражем 174,3 тис. примірників, у 1976 р. 8 назв тиражем 205 тис. примірників, 1977 р. – 6 назв тиражем 186 тис. примірників, 1978 р. – 5 назв тиражем 106,5 тис. примірників, 1979 р. – 10 назв тиражем 252 тис. примірників, 1980 р. – 8 назв тиражем 242 тис. примірників. Станом на 1975-1980 рр. українською мовою було видано 18 публікацій популістського спрямування, в той час як російською – 25 відповідного ідеологічного змісту. Вказані статистичні дані засвідчують початок формування білігвінізму як на території УРСР, так і СРСР загалом.

Про другорядну роль, яка була відведена для української мови, свідчить рішення ректорату Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка та партійного комітету вузу «Про внесення поправок щодо видавництва додатку до газети «Київський університет». Пропонувалося розпочати видавництво додатку російською мовою зі значним розширенням формату газети та збільшенням періодичності виходу до 6 разів на рік [3, арк. 42]. Ректорат університету обґрунтовував своє прохання тим, що в університеті навчається близько 1500 іноземних студентів та аспірантів із 73 країн світу, які не володіють українською мовою. Для більш ефективного проведення соціалістичної пропаганди та агітації радянського способу життя необхідно видавати газетні публікації саме російською мовою, інакше вони втратять свою ефективність, як основного важеля ідейно-політичного впливу на цей контингент студентства [2, арк. 44].

Дане рішення свідчить про дискримінацію української мови, пропагує поширення російської серед студентської молоді та іноземців, що навчаються у вище вказаному вузі.

Перехід до російськомовного друкованого слова можна розцінювати також як прояв русифікації україномовного студентства вузу, що позбавлялося можливості дізнаватися новини рідною мовою.

На противагу журнальним виданням, у період існування СРСР, періодична преса набула широкого поширення. Цьому сприяло декілька ключових факторів: розповсюдження загальносоюзної інформації за допомогою періодичних видань, ідеологізація змісту друкованого слова, цілковитий контроль партії над роботою ЗМІ, низька вартість газет та брошур, примусова підписка та передплата друкованих видань для членів комуністичної партії, робітників підприємств, заводів, фабрик, працівників закладів освіти та науки. Слід також враховувати поширення загальносоюзної (центральної) преси, передплата на яку була необмеженою, тоді як на республіканські видання на адміністративному рівні існувало обмеження передплатних тиражів [1, с. 214].

До періодичних видань періоду «застою» варто віднести газети: «Известия» (заснована у 1917 р. під назвою «Известия Петроградского совета рабочих и солдатских депутатов», виходить по сьогоднішній день на території Російської Федерації, основна мета діяльності полягає у популяризації екстремізму, розпалюванні ворожнечі між країнами, пропаганді політики Кремля та публікації матеріалів на замовлення, мова публікацій - російська); «Робітнича газета» (видається в Києві з 1957 р. російською та українською мовами. У 1965 р. наклад друкованих примірників українською мовою сягав – 78 000, російською – 121 000); «Ленінський шлях» (виходила українською мовою, 1945-1991 р.); «Трибуна лектора» (мова – українська, виходить з 1965 р. в Києві) [1, с. 214].

Важливого всесоюзного значення набула газета «Вечірній Київ», заснована ще у 1906 році під назвою «Вечерняя газета». Перший номер україномовної газети «Вечірній Київ» було видано 1 червня 1951 р., проте ЦК КП(б) У не влаштував україномовний статус провідної газети республіки. З метою русифікації газети ЦК КП(б) У звернувся до ЦК КПРС з проханням дублювання газети «Вечірній Київ» російською мовою, аргументуючи дане прохання тим, що значна частка населення Києва є російськомовною та не володіє у повному обсязі українською мовою, великою кількістю звернень читачів газети з даного питання та національним складом жителів столиці УРСР. Згідно з переписом населення 1979 р. близько 42,7 % жителів столиці визнали рідною мовою російську, що дає підстави для переходу до російськомовного друку. Крім цього у Києві навчається багато студентів з інших країн Радянського Союзу, які не можуть повною мірою сприймати інформацію українською мовою. Дублювання газети пропонувалося почати з 1 січня 1983 р., з наступним тиражем друкованих екземплярів: українською мовою – 80 тис., російською – 120 тис. примірників. Постановою ЦК КП(б) У від 16 липня 1973 р. «О заработной плате работников районных, городских, областных, краевых газет и некоторых других категорий работников печати» передбачено при дубляжі обласних газет збільшення посад тільки технічних працівників, що не враховує специфіки вечірньої газети. Тому для забезпечення якісного друку газети пропонувалося запровадити додаткові посади: замісника редактора по дубляжу; замісника відповідального секретаря, що повинен готувати макети газети на російській мові; трьох кореспондентів – для компенсації робочого часу рядових творчих працівників, які зайняті перекладом газети на російську мову; перекладача літературного редактора. Кадрові зміни мали призвести до зростання місячного фонду заробітної плати редакції на 2505 рублів. Зазначалося, що поліграфічний комбінат видавництва «Київська правда» в змозі забезпечити видавництво газети «Вечірній Київ» на двох мовах. Планувалося, що випуск газети українською та російською мовою буде сприяти поширенню її пропагандистської, організаторської та інформаційної ролі у руслі патріотичного та інтернаціонального виховання трудових мас [4, арк. 1-2]. Постановою ЦК комуністичної партії України №135/121 від 26 березня 1981 р. було підтримано пропозицію Київського міського компартії УРСР щодо дублювання газети «Вечірній Київ» російською мовою [8, арк. 50].

Свідченням процесу русифікації на українському мовно-культурному просторі, є факт того, що для видавництва вище зазначених газет та журналів планувалося використати фонди паперу, які звільнялися внаслідок припинення видання міжвідомчих збірників, а також через припинення видання журнальної періодики українською мовою, зокрема: «Українського математичного журналу», «Українського фізичного журналу», «Українського хімічного журналу» та «Геологічного журналу» [6, арк. 7]. Ліквідація журналів супроводжувалася скороченням штатних редакційних працівників, особливо тих, які писали українською мовою, що водночас, надавало можливість збільшити кількість працівників «нових» російськомовних журналів.

Зокрема, держплан СРСР планував виділити в 1970-х рр. для УРСР 119 тис. тон паперу на потреби видавництва газет, журналів та книг [5, арк. 2]. Попри це, надані сировинні ресурси були не в змозі задовольнити потреби населення у друкованій продукції, що призвело до значного скорочення газет та журналів у роздрібній торгівлі та зменшення кількості працівників типографії.

Для безперебійного видавництва у 1970-х рр. газет, журналів та книг ЦК КП(б) України надіслав звернення до ЦК КПРС з метою одержання додаткових фондів паперу для УРСР та можливості додаткового виділення: газетного паперу – 2650 тон, типографічного – 3900 тон, офсетного – 850 тон, паперу для глибокого друку – 400 тон, крейдованого паперу – 300 тон, літографського – 220 тон, картографічного – 130 тон. ЦК КП(б) України робив акцент на низькосортності виділеного паперу для Радянської України (в основному третього сорту). Так у 1965 р. для України було виділено 46,1%, у 1969 р. – 58%, а в 1970 р. – 65% третьосортних номерів типографічного паперу [5, арк. 3]. Вище наведені дані свідчать про відведення другорядної ролі для україномовної продукції, у тому числі фахового та популістського спрямування, що призвело до значного зменшення відсотка україномовної масової літератури.

Таким чином, значного поширення набула журнальна періодика наукового змісту спрямована на боротьбу з проявами міжнародного сіонізму та антирадянськими настроями серед населення УРСР. Основним знаряддям поширення вище зазначеної інформації, серед широкого загалу, слугували статті, брошури, книги та романи. Наукові журнали 1979 р. відмовлялися від української мови, що в результаті призвело до скорочення штату україномовних працівників та нової хвилі русифікації україномовної інтелігенції. Ці та інші негативні тенденції, які активно поширювалися на українському мовно-культурному просторі, стимулювали поширення білінгвізму на території УРСР. Українська мова втрачала свій багатовіковий статус та значення у державному житті. Нову хвилю русифікаційних процесів та території України стимулював перехід преси та журнальної періодики наукового спрямування до російської мови викладу матеріалу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Каганов Ю.О. Радянська преса та конструювання масової суспільної свідомості в Україні (1950-ті – 1985 рр.) // Наукові записки історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2014. Вип. XXXVIII. С. 213-225.
2. Лист секретарю Центрального комітету Комуністичної партії України тов. Маленчуку В.Є. ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1883. Арк. 44.
3. Лист ЦК Комуністичної партії України про видавництво російською мовою додатку до газети «Київський університет». ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1883. Арк. 42
4. Лист ЦК КПРС про дублювання газети «Вечірній Київ» російською мовою. ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2401. Арк. 1-2.
5. Лист ЦК КПРС про обсяги паперу для друку газет, журналів та книг. ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 361. Арк. 2-3.
6. Постанова № 41 Президії АН УРСР «Про створення нових журналів Академії наук УРСР» від 18 січня 1979 р. ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1883. Арк. 4-7.

7. Про випуск видавництвами республіки літератури з питань критики міжнародного сіонізму і українського буржуазного націоналізму. ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1883. Арк. 29-32.
8. Проект постановлення ЦК Компартії України «О дублировании газеты «Вечірній Київ» на русский язык» от 26.03.81. ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2222. Арк. 50.
9. Список видань, спрямованих на викриття реакційної суті міжнародного сіонізму та антирадянської сіоністської пропаганди. ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1883. Арк. 25-28.
10. Список літератури, спрямованої проти сіонізму, випущеної видавництвами республіки протягом 1975-1978 років. ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1883. Арк. 22-24.
11. Справка об издании литературы по вопросам критики международного сионизма. ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1883. Арк. 21.
12. Фонди наукової бібліотеки Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Періодичні видання, 1812–2012 рр. URL: <http://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/1395> (дата звернення: 02.02.2019).
13. Шевчук Ж.А. Мовна політика в Україні (кінець 50-х – початок 90-х рр. XX ст.). Дис. на здобут. наук. ступеня канд. іст. наук за спец.: 07.00.01. – «Історія України». Київ, 2001. 178 с.
14. Ярмоленко М. Мовна політика в УРСР у 40-80-х роках XX століття // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. Київ: ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. Вип. 3 (65). С. 365-377.

REFERENCES

1. Kahanov, Yu.O. (2014). Radianska presa ta konstruiuvannia masovoi suspilnoi svidomosti v Ukraini (1950-ti – 1985 rr.) [Soviet press and construction of mass social consciousness in Ukraine (1950s – 1985)]. *Naukovi zapysky istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, XXXVIII, 213-225
2. *Lyst sekretariu Tsentralnoho komitetu Komunistychnoi partii Ukrainy tov. Malenchuku V.Ye* [Letter to the Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine, Malenchuku V.E.]. TsDAHO. F. 1. Op. 25. Spr. 1883. Ark. 44.
3. *Lyst TsK Komunistychnoi partii Ukrainy pro vydavnytstvo rosiiskoiu movoiu dodatku do hazety «Kyivskiy universytet»* [Letter from the Central Committee of the Communist Party of Ukraine on the publication in Russian of the annex to the newspaper «Kyiv University»]. TsDAHO. F. 1. Op. 25. Spr. 1883. Ark. 42
4. *Lyst TsK KPRS pro dubliuvannia hazety «Vechirniy Kyiv» rosiiskoiu movoiu* [Letter from the Central Committee of the CPSU on the dubbing of the newspaper «Evening Kiev» in Russian]. TsDAHO. F. 1. Op. 25. Spr. 2401. Ark. 1-2.
5. *Lyst TsK KPRS pro obsiahy paperu dlia druku hazet, zhurnaliv ta knyh* [Letter from the Central Committee of the CPSU about the oath of the father for a friend of newspapers, magazines and books]. TsDAHO. F. 1. Op. 25. Spr. 361. Ark. 2-3.
6. *Postanova № 41 Prezhydii AN URSS «Pro stvorennia novykh zhurnaliv Akademii nauk URSS» vid 18 sichnia 1979 r.* [Resolution No. 41 of the Presidium of the Academy of Sciences of the USSR «On the Creation of New Log Books of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR» dated January 18, 1979]. TsDAHO. F. 1. Op. 25. Spr. 1883. Ark. 4-7.
7. *Pro vypusk vydavnytstvamy respubliky literatury z pytan krytyky mizhnarodnoho sionizmu i ukrainskoho burzhuaiznoho natsionalizmu* [About the issue of publishing houses of the republic of literature on issues of criticism of international Zionism and Ukrainian bourgeois nationalism]. TsDAHO. F. 1. Op. 25. Spr. 1883. Ark. 29-32.
8. *Proekt postanovleniya TsK Kompartii Ukrainy «O dublirovanii gazety «Vechirniy Kyiv» na russkiy yazyk» ot 26.03.81* [Draft Resolution of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine «On the duplication of the newspaper «Evening Kiev» into Russian» from 03.26.81]. TsDAGO. F. 1. Op. 25. Spr. 2222. Ark. 50

9. *Spysok vydan, spriamovanykh na vykryttia reaktsiinoi suti mizhnarodnoho sionizmu ta antyradianskoi sionistskoi propahandy [List of publications aimed at exposing the reactionary nature of international Zionism and anti-Soviet Zionist propaganda]*. TsDAHO. F. 1. Op. 25. Spr. 1883. Ark. 25-28.

10. *Spysok literatury, spriamovanoi proty sionizmu, vypushchenoi vydavnytstvamy respubliki protiahom 1975-1978 rokiv [References of literature directed against Zionism, published by the publishers of the republic during 1975-1978]*. TsDAHO. F. 1. Op. 25. Spr. 1883. Ark. 22-24.

11. *Spravka ob izdani literatury po voprosam kritiki mezhdunarodnogo sionizma [Help on the publication of literature on the criticism of international Zionism]*. TsDAGO. F. 1. Op. 25. Spr. 1883. Ark. 21.

12. *Fondy naukovoï biblioteki Natsionalnoho universytetu «Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho». Periodychni vydannia, 1812–2012 rr. [Funds of the National University Library of Law «The Legal Academy of Ukraine named after Yaroslav the Wise». Periodical vision, 1812–2012 pp.]*. URL: <http://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/1395>

13. Shevchuk, Zh.A. (2001). *Movna polityka v Ukraini (kinets 50-kh – pochatok 90-kh rr. KhKh st.) [Language policy in Ukraine (late 50's - early 90's of the twentieth century)]*. Dys. na здобut. nauk. stupenia kand. ist. nauk za spets.: 07.00.01. – «Istoriia Ukrainy». Kyiv

14. Yarmolenko, M. (2012). *Movna polityka v URSS u 40-80-kh rokakh XX stolittia [Language policy in the Ukrainian Soviet Socialist Republic in the 40-80 years of the XX century]*. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy*, 3 (65), 365-377.

Одержано 02.04.2019.

УДК 94 (477)
«1985/1991»:378.015.31:316.64

DOI <https://doi.org/10.31470/2415-3567-2019-45-75-80>

Міранович Владислав,
аспірант I року навчання кафедри історії та
культури України
miranovich_vlad@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-3704-1637>
Державний вищий навчальний заклад
«Переяслав-Хмельницький державний
педагогічний університет імені Григорія
Сковороди», вул. Сухомлинського, 30,
м. Переяслав-Хмельницький, Київська обл.,
Україна, 08401

Miranovich Vladyslav,
Graduate Student of the 1st year of studying
the Department of History and Culture of
Ukraine
miranovich_vlad@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-3704-1637>
Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda
State Pedagogical University, 30,
Sukhomlynsky Str.,
Pereiaslav-Khmelnytskyi, Kyiv region,
Ukraine, 08401

ФОРМУВАННЯ СВІДОМОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У ПЕРІОД ПЕРЕБУДОВИ (1985-1991 РР.)

У статті відображено вплив радянської ідеології на студентську молодь, передумови і тенденції формування громадянської активності студентства України в період перебудови, а також створення і діяльність студентських об'єднань.

Проаналізовано підходи партійно-комсомольських структур до молодіжних ініціатив та наслідки їх реалізації.

У період перебудови почалося відродження суспільства, піднесення національної свідомості, що мало суттєвий вплив на студентську молодь. З одного боку, вищі начальні заклади все ще перебували під тиском комсомолу та радянської влади. З другого, – в умовах «гласності» та «демократизації» неформальні молодіжні організації почали брати ініціативу, що фактично зумовило занепад комсомольських спілок. Суспільно-політична активність студентства була спрямована на докорінне оновлення радянського суспільства.

Ключові слова: студентство, молодь, комсомол, молодіжні об'єднання, перебудова.

FORMATION OF STUDENT YOUTH' CONSCIOUSNESS OF UKRAINIAN SSR IN THE PERIOD OF PERESTROIKA (1985-1991)

The article illustrates the influence of Soviet ideology on student youth, the preconditions and trends of forming the civic activity of Ukrainian students during the period of Perestroika, as well as the creation and activities of student associations. The approaches of the Komsomol-party structures to the youth initiatives and the consequences of their implementation were analyzed.

The significant impact on student youth had the revival of society and the rise of national consciousness which has begun in the period of Perestroika. On the one hand, Higher Education Institutions were still under pressure of the Komsomol and Soviet authorities. On the other hand, in the conditions of «publicity» and «democratization», informal youth organizations began to take the initiative, which in fact led to the decline of the Komsomol unions. Socio-political activity of students was aimed at radical renewal of Soviet society.

Key words: students, youth, Komsomol, youth associations, Perestroika.

Студентство – рушійна сила держави, адже завжди є попереду всіх суспільно-політичних процесів. Підтвердженням цього слугує ряд протестів в Україні у різні роки (Революція на граніті, Помаранчева революція, Революція гідності), коли саме молодь першою активно виступала проти заскорузлості, прагнучи змін та кращого життя у державі. Ситуація періоду перебудови зі змінами підходів державних структур до молодіжних ініціатив, відходом від репресивних методів на користь діалогу з молоддю нагадує події сьогодення, коли свідоме активне студентство включається у політику, а влада проголошує новітні погляди, цікавиться молодіжним баченням проблем. І сьогодні студенти навчаються в умовах змін і державних перетворень, перебувають в епіцентрі суспільних процесів, є поколінням, що визначає долю держави. Тому важливо вивчати досвід минулого, аналізувати тенденції розвитку, взаємодію держави і студентства, коло проблем, вирішення яких домоглася молодь.

Дослідженням молодіжного руху присвячені роботи М. Головатого, О. Бойка, О. Корнієвського. Спроби проаналізувати причини появи неформальних об'єднань, їх значення в умовах перебудови здійснено у дослідженнях О. Стояна, І. Колядки. Студентство радянської України у різні роки було предметом вивчення Н. Хоменко, А. Ебель та О. Панчук. Проте, соціокультурне становище студентів Української РСР в період 1985-1991 рр. не стало предметом окремих досліджень і наукових студій.

У період перебудови відроджується духовність суспільства, відбувається піднесення національної свідомості. Громадськість все частіше піднімає питання української мови та культури, поживається релігійність, що впливало на студентство та молодь загалом.

У 1980-х рр. серед суспільно-політичних рухів радянської України особливо розвивався молодіжний рух як соціальна організація, що може об'єднувати людей різних спрямувань для досягнення певної мети [9, с. 312]. Громадянська активність української

молоді другої половини 1980-х рр. передбачала вирішення не лише молодіжних питань, а й проблем загальнодержавного значення.

На початку перебудови молодь все більше віддалялася від політики та різних громадських організацій, погіршувався економічний стан молоді, поширювалися пияцтво та злочинність. Власне тому терміново треба було внести зміни у принципи державної молодіжної політики та переглянути шляхи вирішення проблем молоді.

Громадська активність зазнала змін завдяки визнанню проблем в організації діяльності громадських угруповань. Комсомол не витримував конкуренції неформальних товариств молоді, а політика «гласності» та «демократизації» сприяла занепаду комсомолу. На VIII пленумі Ленінської комуністичної спілки молоді України зазначалося: «Проблема в тому, що комсомол безнадійно відстає від політичних запитів студентів. Питання мови, символіки, виборів попервах вирішуються неформалами, а вже потім – комсомольцями. А в результаті – зниження кількісного і якісного складу вузівського комсомолу» [10, с. 2].

На XXVII з'їзді КРПС у 1986 р. було висловлено думку, що в державі недостатньо реалізовується самодіяльність і творчість громадських об'єднань [6, с. 57–58]. У травні 1986 р. затверджують «Положення про любительське об'єднання, клуб за інтересом», метою якого було розширення правової бази для громадських ініціатив. Це положення прискорило заснування комсомолом спеціальних структур для ширшої реалізації молодіжних запитів у межах офіційних об'єднань. Метою цих структур, що у 1986–1987 рр. вже діяли в усіх містах УРСР, були організація відпочинку, підтримка і контроль ініціатив молоді [2].

На XX з'їзді Ленінської комуністичної спілки молоді у 1987 р. проголошено демократизацію у діяльності комсомолу та розширення творчості. Згідно рішень з'їзду, комсомол мав посилити ідеологічний та організаційний вплив на молодіжні самодіяльні об'єднання та боротися з будь-якими проявами, що суперечать соціалістичному способу життя [14, с. 139]. У той час вирізняли три типи молодіжних угруповань: позитивні (ті, що дотримувалися офіційної ідеологічної доктрини), нейтральні (переважно субкультурні об'єднання, що не мали певного соціально-політичного напрямку), негативні (ті, що зачіпали «заборонені» теми та орієнтовані на неофіційні ідейно-світоглядні бачення) [8, с. 31].

З 1986 р. комсомол почав сприяти діяльності рок-клубів, клубів футбольних фанатів, співпрацювати з «воїнами-інтернаціоналістами». С. Червонописький вважає, що причиною створення об'єднань «воїнів-інтернаціоналістів» стало те, що замовчування подій в Афганістані спонукало «афганців» до захисту своїх прав, прав сімей воїнів, що не повернулися з війни, ушанування пам'яті загиблих [13, с. 67].

Криза у сфері освіти спонукала студентство влаштовувати різні акції і домагатися вирішення проблем. Постанова №328 Ради Міністрів СРСР від 13 березня 1987 р. «Про заходи щодо покращення матеріальних і житлових умов аспірантів, студентів і тих, хто навчається в середніх спеціальних навчальних закладах» практично не реалізовувалась. З 1950 р. видатки із держбюджету СРСР на освіту не зростали і сягали всього 6,2 %, тоді як у США та Японії за цей період збільшились втричі, і становили 12% і 10% відповідно [1, с. 3]. На підготовку одного студента в Радянському Союзі використовувалося коштів майже у 5 разів менше, ніж у Японії, та майже у 6 разів менше, ніж у Великій Британії [12, с. 4].

Невдоволення політикою влади взагалі та станом освіти, зокрема, було причиною неформальної активності студентства. Також не влаштовували студентів якості викладання, питання побуту. Серед студентів були популярними вислови про створення альтернативних партій, спілок. З усіх студентів, що навчалися в Україні на стаціонарі, близько 10% брали участь у неформальних групах [2].

Восени 1987 р. на базі Львівського лісотехнічного інституту створено молодіжну організацію – «Товариство Лева», що займалася культурологічною роботою: відбудовою і

збереженням пам'яток культури, проведенням екологічних експедицій, популяризацією українського фольклору тощо. А навесні 1988 р. студенти Київського державного університету утворили опозиційну до влади організацію «Громада», яка була однією з перших на теренах всього Радянського Союзу. Її члени вимагали економічного суверенітету України, усунення В. Щербицького з посади першого секретаря ЦК КПУ тощо. Через тиск адміністрації закладу, вже 1989 р. «Громада» припинила свою діяльність.

Політика перебудови активізувала студентську ініціативу і в напрямку госпрозрахункових молодіжних організацій. На початку 1988 р. в Україні нараховувалось 105 госпрозрахункових молодіжних центрів, 450 молодіжних кафе [2].

На кінець 1980-х рр. активізувалася громадська діяльність студентської молоді. У тому ж 1988 р. в Українській республіці існувало більше 30 студентських дружин охорони природи, діяльність яких обмежувалась місцевими органами влади та викликала недовіру Державного комітету УСРС з охорони природи [2]. У травні 1989 р. відбулася конференція Львівського Студентського Братства, де було прийнято статут, програму товариства. Метою організації було «забезпечення активної участі студентів в докорінному оновленні суспільства, відстоюванні їхніх конституційних прав і інтересів, формуванні демократичної народної інтелігенції». У вересні 1989 р. в Києві було створено ініціативну групу Української Студентської Спілки [11, с. 1]. Такі ж групи потім виникли у Дніпрі, Одесі, Тернополі та інших містах.

Державно-партійні структури, намагаючись реагувати на процеси поширення неформальних студентських товариств, у серпні 1989 р. видали постанову «Про протидію негативним процесам у середовищі студентської та учнівської молоді», у якій стверджувалося про посилене намагання різних політизованих груп використовувати активність студентства в антисоціалістичних цілях. Студенти Києва, Львова, Одеси, Харкова, Сімферополя намагалися силовими методами (бойкотами, мітингами, страйками) вирішити свої проблеми.

Очевидним було, що на студентське середовище партійні і комсомольські структури вже не мають впливу. Восени збори комсомольських організацій у ВНЗ та звітно-виборчі конференції пройшли не успішно. Згідно з опитуванням серед студентів Львова, проведеного наприкінці 1980-х рр., більшість негативно оцінила діяльність комсомольських організацій, більше 60% опитаних дали високу оцінку роботі Студентського Братства [4, с. 21].

Співпраця офіційних структур і неформальних молодіжних об'єднань викликала неоднозначну реакцію. Реалізація інтересів молоді у різних товариствах підвищувала рівень молодіжної ініціативи, знімала напругу у стосунках «неформальної» молоді і офіційних структур, але, з іншого боку, партійні та комсомольські структури суворо контролювали молодіжні об'єднання, не завжди надавали матеріальну та організаційну допомогу товариствам.

Свого апогею політична свідомість і активність студентства досягла наприкінці 1990 р., коли Студентське Братство та Українська студентська спілка організували мирну акцію протесту, яка пізніше отримала назву «Революція на граніті». 2 жовтня 1990 р. на площі Жовтневої революції (нині – Майдан Незалежності) студенти практично з усієї України почали політичне голодування. Вимогами протестуючих студентів були: припинення повноважень Верховної Ради УРСР і призначення нових виборів; прийняття закону про націоналізацію майна КПУ та ЛКСМУ; не допустити підписання нового союзного договору; проходження військової служби юнаками тільки в межах УРСР; відставка Голови Ради Міністрів УРСР В. Масола. За даними Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, з 510 тис. студентів стаціонару вузів України в акції взяло участь у різних містах країни майже 100 тис. осіб [2].

Один з організаторів протесту О. Доній казав: «У 1990 р. стала відчутна відмінність у сприйнятті ситуації між молоддю та поколінням старшої формації. Посівши

кільканадцять місць у парламенті, демократи помітно заспокоїлись на лаврах хиткого виграшу. Молодь романтизована і піднесена, позбавлена традицій постійного пошуку компромісів з номенклатурою, була налаштована максималістськи» [3, с. 10].

Верховна Рада створила тимчасову комісію по розгляду вимог протестуючих студентів. Документ, з урахуванням всіх вимог студентства, що розробила комісія 17 жовтня, було схвалено, наступного дня студенти припинили протест, не підозрюючи, що буде виконана лише одна вимога – відставка Голови Ради Міністрів.

Радикальні вчинки студентів спонукали опозиційні сили до активніших дій. Згадуючи події Студентської революції, Л. Кравчук зазначив: «Мешканці України ще восени 1990 р. досить голосно заявили про своє небажання у великій родині жебраків» [5, с. 230].

Отже, період перебудови для студентства і молоді загалом, як активної частини суспільства, яка прагне до позитивних змін у державі, з одного боку, і яка все ж таки перебуває під тиском комсомолу та ідеології радянської влади, з іншого, має двоякий вплив. Завдяки політиці «гласності» та «демократизації», розумінні потреб молоді, неформальні угруповання беруть ініціативу на себе, фактично зумовивши занепад комсомольських спілок. Найбільшої суспільно-політичної активності студентство досягло у 1990 р., коли своїми силами молодь намагалася докорінно оновити радянське суспільство. Після проголошення незалежності України студентство і досі активно включається у політичні процеси, прагне кращого демократичного життя не лише молоді, а й всього суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ахметов Р. Новая программа развития высшего образования в стране // Львовская правда. 1989. 16 сентября.
2. Багмет М., Сорока С. Комсомол та неформальні об'єднання України в період «перебудови» // Політичний менеджмент. 2006. № 5. С. 164-181. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ПоМе_2006_5_18 (дата звернення: 02.02.2019).
3. Бойко О. Предтеча Руху: неформальні організації як фактор громадсько-політичного життя України у період перебудови // Людина і політика. 2001. № 1. С. 10-57.
4. Вентка Р. А. Современные студенческие организации в вузах Украины // Молодежная политика: опыт, проблемы, перспективы. Материалы международной научно-практической конференции. Ч. 2. Київ, 1992. С. 19-23.
5. Кравчук Л. Маємо те, що маємо. Спогади і роздуми. Київ, 2002. 392 с.
6. Материалы XXVII съезда Коммунистической партии Советского Союза. Москва: Политиздат, 1989. 352 с.
7. Муравський О. Молодіжний рух в Україні на зламі 80-х – 90-х років XX ст.: політологічний аспект // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: [збірник наукових праць]. Львів, 2006. URL: <http://ena.lp.edu.ua:8080/handle/ntb/11741> (дата звернення: 05.02.2019).
8. Левичева В. Неформальные самодеятельные объединения. Социологический очерк. Москва: Изд-во «Знание», 1989. 63 с.
9. Політологія: Навч. посібник / За ред. О.І. Семківа. Львів, 1993.
10. Соціально-економічні та громадсько-політичні проблеми студентства і завдання комітетів комсомолу для їхнього вирішення // Молодь України. 1990. 21 лютого.
11. Студенти створюють спілку // Вибір. 1989. №9.
12. Унгурян О. Студенти, об'єднуйтеся! // Комсомольское знамя. 1989. 10 декабря.
13. Червонопиский С. Становлення «афганського руху» в УРСР (1980 - 1991 рр.) // Політичний менеджмент. 2005. № 6. С. 66-81.
14. XX съезд Всесоюзного Ленинского Коммунистического Союза Молодежи, 15 - 18 апреля 1987 г.: Стенографический отчет. Т. 2. Москва: Мол. Гвардия, 1987. 415 с.

REFERENCES

1. Akhmetov, P. (1989). Novaya programma razvitiya vysshego obrazovaniya v strane [New program of the development of higher education in the country]. *L'vovskaya pravda – Lvov Truth* [in Russian].
2. Bahmet, M. & Soroka, S. (2006). Komsomol ta neformalni ob'iednannia Ukrainy v period "perebudovy" [Komsomol and Informal association of Ukraine in the period of Perestroika]. // *Politychnyi menedzhment – Political management*. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PoMe_2006_5_18 [in Ukrainian].
3. Boiko, O. (2001). Predtecha Rukhu: neformalni orhanizatsii yak faktor hromadsko-politychnoho zhyttia Ukrainy u period perebudovy [Former Rukh: informal organizations as a factor of public-political life of Ukraine during the period of perestroika]. *Liudyna i polityka – Man and politics*, 1, 10 – 57 [in Ukrainian].
4. Ventka, R. A. (1992). Sovremennye studencheskie organizatsii v vuzakh Ukrainy [Modern student organizations in universities of Ukraine]. // *Molodezhnaya politika: opyt, problemy, perspektivy – Youth policy: experience, problems, prospects. Proceedings of the international scientific-practical conference, part 2*, 19 – 23 [in Russian].
5. Kravchuk, L. (2002). *Maiemo te, shcho maiemo. Spohady i rozdumy* [We have what we have. Memories and meditations]. Kyiv [in Ukrainian].
6. Materialy XXVII s'ezda Kommunisticheskoy partii Sovetskogo Soyuza [Proceedings of the XXVII Congress of the Communist Party of the Soviet Union] // *Politizdat* (1989) [in Russian].
7. Muravs'kyi, O. (2006) Molodizhnyy rukh v Ukrayini na zlami 80-kh – 90-kh rokiv XX st.: politolohichnyy aspekt [Youth movement in Ukraine at the turn of the 80's and 90's of the XX century: the political aspect] // *Ukrayins'ka natsional'na ideya: realiyi ta perspektyvy rozvytku – Ukrainian national idea: realities and prospects of development*. Retrieved from: <http://ena.lp.edu.ua:8080/handle/ntb/11741> [in Ukrainian].
8. Levicheva, V. (1989). *Neformal'nye samodeyatel'nye ob"edineniya. Sotsiologicheskii ocherk* [Informal amateur associations. Sociological essay]. Moscow: Znanie [in Russian].
9. Semkiv, O. I. (Eds.). (1993). *Politolohiya: Navch. Posibnyk* [Politics: Teaching. Manual]. L'viv [in Ukrainian].
10. (1990) Sotsial'no-ekonomichni ta hromads'ko-politychni problemy studentstva i zavdannya komitetiv komsomolu dlya yikhnoho vyrishennya [Socio-economic, socio-political problems of students and the task of the committees of the Komsomol to solve them] // *Molod' Ukrayiny – Youth of Ukraine* [in Ukrainian].
11. (1989) Studenty stvoryuyut' spilku [Students create a union] // *Vybir – Choice* [in Ukrainian].
12. Unguryan, O. (1989) Studenti, ob"edinyaytes'! [Students, unite!]/// *Komsomol'skoe znamya – Komsomol banner* [in Russian].
13. Chervonopys'kyi, S. (2005) Stanovlennya «afhans'koho rukhu» v URSR (1980 - 1991 rr.) [Formation of the "Afghan Movement" in the USSR (1980 – 1991)] // *Politychnyy menedzhment - Political management*, 6, 66 – 81 [in Ukrainian].
14. XX s'ezd Vsesoyuznogo Leninskogo Kommunisticheskogo Soyuza Molodezhi: [XX Congress of the All-Union Lenin Communist Union of Youth] // *Stenograficheskiy otchet – Verbatim Report*, (Vol. 2), 415. Moscow: Mol. Gvardiya [in Ukrainian].

Одержано 01.03.2019.

УДК94:[391.984:747:677.074]:069.4/51(477.41-21)НІЕЗ

DOI <https://doi.org/10.31470/2415-3567-2019-45-81-91>

Тетеря Дмитро,
завідувач науково-дослідного відділу археології
teteria-18@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-6741-3107>
Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»,
вул. Шевченка, 8, м. Переяслав-Хмельницький, Київська обл., Україна, 08400

Teterya Dmytro,
Head of the Research Department of Archeology
teteria-18@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-6741-3107>
National Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav»,
8, Shevchenko Str.,
Pereiaslav-Khmelnytskyi, Kyiv region, Ukraine, 08400

Білоусько Валентина,
молодший науковий співробітник науково-дослідного відділу археології
v_bilousko@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-9930-8034>
Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»,
вул. Шевченка, 8, м. Переяслав-Хмельницький, Київська обл., Україна, 08400

Bilousko Valentyna,
junior Researcher of the Research Department of Archeology
v_bilousko@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-9930-8034>
National Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav»,
8, Shevchenko Str.,
Pereiaslav-Khmelnytskyi, Kyiv region, Ukraine, 08400

ПИСАНКИ ЗА МОТИВАМИ ОРНАМЕНТІВ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ: НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО ЗІБРАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ»

Введення до наукового обігу музейних предметів є одним із важливих напрямків сучасних досліджень. Одним із найбільших музейних зібрань в Україні на сьогодні є фондова збірка Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», яка на даний час нараховує понад 180 тисяч музейних предметів. Однією із її складових є група «Мистецтво», до якої входить і невелика колекція писанок, що постійно поповнюється роботами нинішніх майстрів-писанкарів.

У статті публікуються нові надходження до фондового зібрання Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» писанок, виготовлених сучасними майстрами з використанням орнаментальних мотивів ранніх землеробів-трипільців. Орнаменти, що зображені на них мають давню історичну підоснову і несуть глибоке змістове підґрунтя. Основні символи, які ми бачимо на цих писанках, виникли і сформувались у часи існування найдавніших землеробських суспільств. До яких, в першу чергу, на нашій території належить трипільська культура, що побутувала на теренах південно-східної Європи з кінця VI до початку III тис. до н.е. Ці давні племена заклали підвалини європейської цивілізації та взяли участь у формуванні індоєвропейської спільноти, до якої належать і українці. Завдяки своїй праці, розуму та ресурсам земель, де сьогодні розміщується Україна, трипільці створили високорозвинуте суспільство та досягли гармонії з природним середовищем. Саме вони утвердили на наших землях розвинуту систему землеробства, а нам у спадок залишили особливу мистецьку спадщину. Яскравим її проявом, насамперед, є загадкові мальовані орнаментальні композиції на трипільських старожитностях та глиняна скульптура.

Декоративні новачії трипільських майстрів мальованої кераміки пережили тисячоліття. Ці культурні надбання і сьогодні яскраво представлені в культурі українців, а їх здобутки, надбання, філософія життя надихають сучасних майстрів на відтворення давнього мистецтва. Широко представлені давні орнаментальні символи Трипілля і в оздоблені писанок. Знаки, які наносили на писанку, не випадкові, кожен з них має своє значення. Орнаменти, кольорова гамма передавались із покоління у покоління. У кожному регіоні України впродовж тривалого часу склались свої особливості у композиційному вирішенні, техніках та розкольорванні.

Нині поглиблюється інтерес до давніх ремесел, у тому числі і до писанкарства. Майстри старшого покоління, зберігаючи традиції, орнаментику давніх узорів, передають непересічне мистецтво (унікальний вид прикладного мистецтва) сучасникам. Зразком цього може слугувати й збірка писанок, що аналізуються в статті.

Ключові слова: писанка, писанкарство, орнамент, трипільська культура, фондове зібрання.

WRITES ACCOMPANIED BY THE TRIPPLE CULTURE ORIENTATIONS: NEW RECEIPTS FOR THE COLLECTION OF THE NATIONAL HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC RESERVE «PEREYASLAV»

Introduction to the scientific circulation of museum objects is one of the important directions of modern research. Today, one of the largest museum collections in Ukraine is the collection of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav», which now has more than 180 thousand museum items. One of its components is the «Art» group, which includes a small collection of Easter eggs, which is constantly replenished by the works of the current masters of Easter eggs.

The article publishes new receipts to the stock collection of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav» Easter eggs or “pysankas” made by modern masters using ornamental motifs of early Trypillian people. The ornaments depicted on them have a long historical background and have a profound substantive background. The main symbols that we see on these Easter eggs emerged and formed at the time of the existence of the most ancient agricultural societies. To which, first of all, our territory belongs to the Trypillian culture, which existed in the territories of south-eastern Europe from the end of VI to the beginning of the third millennium BC.

These ancient tribes laid the foundations of European civilization and participated in the formation of the Indo-European community, which also includes Ukrainians. Thanks to its work, mind and resources of the land, which today are located Ukraine, the Trypillians have created a highly developed society and reached harmony with the natural environment. It is them who have established on our lands a developed system of agriculture, and we have inherited a special artistic heritage. First of all, its striking manifestation is the mysterious ornamental compositions on Trypillian antiquities and clay sculpture.

The decorative innovations of Trypillian masters of ceramic art survived the millennium. This cultural heritage is also clearly represented today in the culture of Ukrainians, and their achievements, heritage, philosophy of life inspire contemporary masters to recreate ancient art. Widely represented ancient ornamental characters of Trypillia and decorated Easter eggs. The signs put on the pysanka are not accidental, each of them has its own meaning. Ornaments, color gamut were transmitted from generation to generation. In each region of Ukraine, for a long time, their peculiarities in compositional decision-making, techniques and split-making have developed.

At present, interest in ancient crafts, including pyschercraft, is deepening. Masters of the older generation, preserving the traditions, ornamentation of ancient patterns, convey outstanding art (a unique form of applied art) to contemporaries. An example of this can serve as a collection of pysankas, which are analyzed in the article.

Key words: *pysanka, Easter egg, Ornament, Trypillian culture, stock collection.*

Писанки із загадовими символами-узорами, що несуть у собі в першу чергу сакральне значення, в той же час є унікальним шедевром народного мистецтва. Орнаменти, що зображені на цих виробах, мають глибоке історичне підґрунтя. Основні символи-узори, які ми спостерігаємо на поверхні писанок, виникли і сформувалися у часи існування найдавніших землеробських суспільств, до яких на території України належить трипільська археологічна культура. Вона входить до кола найяскравіших культур історії первісності. Трипільське суспільство існувало на теренах південно-східної Європи з кінця VI до початку III тис. до н. е. Ці давні племена заклали підвалини європейської цивілізації та взяли участь у формуванні індоєвропейської спільноти, до якої належать і українці. Завдяки своїй праці, розуму та ресурсам земель, де сьогодні розміщується Україна, трипільці створили високорозвинуте суспільство та досягли гармонії з природним середовищем. Саме вони утвердили на наших землях розвинуту систему землеробства, а нам у спадок залишили особливу мистецьку спадщину. Яскравим її проявом, у першу чергу, є загадкові мальовані орнаментальні композиції на трипільських старожитностях та глиняна скульптура.

Особливу увагу привертає посуд трипільців-землеробів, що прикрашений фарбовим та різьбленим орнаментом. У ньому зашифровані магічні обряди трипільців аграрного та мисливського характеру, їхні космічні уявлення, розуміння Всесвіту. У цих «картинах» давніх трипільців передано найдавніші тексти. В орнаментах, нанесених на керамічні вироби трипільськими майстрами, ми можемо прослідкувати весь світ ранніх землеробів: світ небесний, наземний та підземний: небо, сонце, зорі, рослини, тварини, люди, посіяне зерно. Довершеність витворів тогочасних митців вражає сучасників своєю майстерністю виконання та глибинним змістом.

Декоративні новації трипільських майстрів мальованої кераміки пережили тисячоліття. Ці культурні надбання і сьогодні яскраво представлені в нашій культурі, а їх здобутки та філософія життя надихають сучасних майстрів на відтворення давнього мистецтва.

Широко представлені давні орнаментальні символи Трипільля і в оздобленні писанок. Знаки, які наносили на писанку, не випадкові, кожен з них має своє значення. Орнаменти, кольорова гамма передавалися з покоління у покоління. У кожному регіоні України впродовж тривалого часу склалися свої особливості у композиційному вирішенні, техніках та розкольоровуванні.

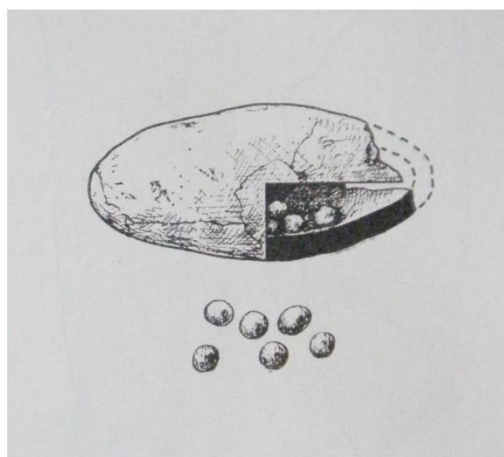
Одними з перших, хто детально зайнявся вивченням історії писанки та писанкарства на землях сучасної України, як одного із видів декоративно-ужиткового мистецтва, стали відомі дослідники Хв. Вовк, М. Сумцов та С. Кульжинський. Першим, хто привернув увагу міжнародної спільноти до українського мистецтва і, зокрема, писанкових узорів, був Хв. Вовк, який виступив із цим питанням на III Археологічному з'їзді у Києві 1874 р. [5]. Професор Харківського університету М. Сумцов започаткував збирання та публікацію зразків писанок [15]. Особливо вагомим є видання С. Кульжинського, який працював упорядником колекції старожитностей К.М. Скаржинської у Лубнах. Дослідник опублікував каталог, у якому замальовував найбільшу кількість писанок, зібраних у різних регіонах тогочасної України, описав їх назви, колористику та, навіть, імена писанкарок. Альбом містить понад дві тисячі замальовок писанок, чотириста із яких кольорові [9]. Серед найбільш важливих робіт по писанкарству періоду кінця XIX – початку XX ст. слід також відмітити праці О. Пчілки [8], К. Кордуби [7] та В. Шухевича [21], які опублікували відповідно зразки волинських та гуцульських писанок.

У радянські часи писанкарство, як і його вивчення, зазнало значних утисків. Тож для цього періоду ми маємо незначну кількість досліджень, найбільш відоме з них – Е. Біняшевського, що вийшло у 1968 р. [3]. Та найбільш важливим у цей період став вихід за кордоном у 1925 р. книги В. Щербаківського «Основні елементи орнаментації українських

писанок і їхнє походження», яка містить важливу інформацію про походження писанки, її сакральне значення та основні елементи орнаменталістики [20].

За часів Незалежності з відродженням писанкарства поглибилися і його дослідження. З'явився цілий ряд історичних розвідок та публікацій у цій галузі. Так, зокрема, історіографія, регіональні особливості та основні осередки писанкарства розглянуті у роботах В. Скуратівського [14], В. Манько [10], Р. Михайлишина [11] та ін. Найбільш детально та повно ці питання висвітлено в монографічних виданнях та наукових статтях В. М. Ткаченка [17; 18; 19].

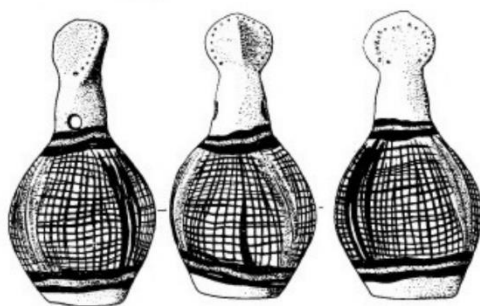
Як показують дослідження, культова роль яйця своїми витокami сягає далекого минулого. За археологічними матеріалами її можна прослідкувати ще з енеолітичної доби. Зокрема, під час археологічних розкопок на трипільських поселеннях дослідники знаходять вироби, що за формою наближені до яйця, а також мініатюрні посудини, антропоморфні і зооморфні фігурки, частини яких схематизовано наближені до нього. Всередині таких виробів містилися камінчики або глиняні кульки, за якими їх називають брязкальцями. Одне з них у формі, наближеній до яйця, виявлено в ході розкопок решток житла на поселенні Лука Врублівецька на Хмельниччині (рис. 1, 1) [2, с. 61]. Подібні невеликі брязкальця, що мають овально-яйцевидну форму, виявлено також при розкопках трипільських поселень поблизу с. Бодаки на Волині та Солончени I у Молдавії [12, с. 93]. Артефакти у вигляді брязкалець відомі й з інших пам'яток давніх землеробів. Так, п'ять таких знахідок виявлено на поселенні Кліщів на Вінничині. За формою вони імітують столову кераміку – кубки або біконічні посудини. Два брязкальця збереглися повністю, інші у фрагментах. Одна із уцілілих посудинок має по сторонам дві невеликі ручки-вухка з наскрізним проколом (рис. 1, 2). Поверхня її детально заглажена та підлощена. Всередині в ній знаходилися дрібні камінці. Подібне до першого й друге вціліле брязкальце. Але за розмірами воно більше від першого, а його поверхня орнаментована врізним орнаментом. Його складають смуги із трьох-чотирьох вузьких ліній, заповнених білою пастою. У верхній частині виробу вони створюють горизонтально розміщений зигзаг, а в нижній – два з'єднаних фестони. Як і перше, друге брязкальце також має дві ручки-вухка з наскрізними горизонтальними проколами та ретельно заглажену поверхню із слідами лощення. Всередині, на відміну від першого виробу, знаходилися не дрібні камінці, а глиняні кульки [6, с. 137]. Особливу увагу привертають знахідки брязкалець із досліджень дитячих поховань Вихватинського могильника у Молдавії. Одна з них поєднує у собі антропоморфне зображення й брязкальце. Верхня частина знахідки містить схематизоване зображення голови на масивній шийі. Навколо голови німб позначений дрібними наскрізними отворами. На шийі – горизонтальний отвір, можливо, для підвішування. Нижня частина виробу змодельована у вигляді округлобокої посудини з плоским дном, в середині якої знаходяться кульки. Поверхня нижньої частини брязкальця вкрита орнаментом у вигляді сітки, яку утворюють горизонтальні та вертикальні лінії, нанесені червоною фарбою (рис. 1, 3) [12, с. 93–94]. На цьому ж могильнику виявлено ще одне брязкальце, що імітує за формою керамічну посудину. Всередині нього знаходилося п'ять глиняних кульок (рис. 1, 4). Т.С. Пассек вважала, що ці вироби клали у поховання з сакральною метою, як обереги для дитини від злих духів у потойбічному світі [12, с. 94–95].

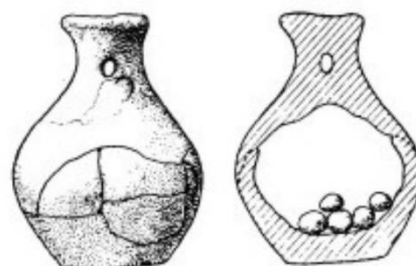
1

2

3

4

Рис. 1. Брязкальця. Трипільська культура. (1 – Лука Врублівецька (за Бібіковим С.М.); 2 – Кліщів (за Зайцем І.І. та Рижовим С.М.); 3-4 – Вихватинці (за Пассек Т.С.)

Культова роль яйця за даними археологічних досліджень, відстежується і в наступні періоди. Для епохи бронзи характерні знахідки культових кам'яних та глиняних яєць, окремі з яких декоровані орнаментом у вигляді «ялинки». У похованнях могильника висоцької культури VIII–V ст. до н. е. виявлено брязкальця у вигляді мініатюрних глиняних посудин і зооморфних фігурок [1, с. 31]. За часів Київської Русі широкого розповсюдження набули керамічні писанки. Щодо їх інтерпретації існує декілька думок, одні дослідники визначають їх як речі культового призначення, інші – що це іграшки-брязкальця, а також, що вони мали поліфункціональне призначення [16, с. 51].

Найдавніша писанка, знайдена археологами на території сучасної України, відноситься до XVI ст. Її виявили у центральній частині Львова під час розкопок на вулиці Шевській 2012 р. [4]. Вік знахідки сягає півтисячі років. Писанка знаходилася у старовинному водозбірнику на глибині 5,5 метрів, який датують XV–XVI ст. За словами автора знахідки Остапа Лазурка писанка збереглася майже на дев'яносто відсотків і, ймовірно, виготовлена на гусячому яйці [13].

Сьогодні писанкарство набуває ознак мистецтва, а кожний майстер прагне вкласти у писанку власні творчі смаки та світобачення з використанням давніх орнаментальних мотивів. Представлені такі вироби і у фондовому зібранні Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Однією з найбільших серед колекцій

Заповідника є група «Мистецтво». Невелику частину її складає й колекція писанок, формування якої у Заповіднику розпочалося із другої половини ХХ ст. і продовжується нині. Авторами робіт є сучасні майстри з різних регіонів України. Нещодавно колекція поповнилася новими надходженнями, виготовленими майстрами-писанкарями Зоєю Сташук та Ольгою Стрілець. Дані роботи було виконано для виставки «Українська писанка: джерела Трипілья», що демонструвалася у Музеї трипільської культури НІЕЗ «Переяслав» з 9 квітня по 30 травня 2015 р.

Відома писанкарка Зоя Сташук, член Національної спілки майстрів народного мистецтва України, заслужений майстер народної творчості України є автором більше шести тисяч писанок. Її роботи зберігаються у багатьох музеях України, демонструвалися на виставках, які проходили в Україні, Білорусі, Франції, Німеччині, Японії. Майстриня створила значну колекцію писанок із орнаментами за трипільськими мотивами. До останнього часу у фондовому зібранні НІЕЗ «Переяслав» перебувало двадцять її робіт. 2017 р. їх доповнили дев'ять нових виробів майстрині. Вони виконані на курячому яйці, восковим розписом, поверхня полакована. Нижче подаємо їх опис.

Писанка великодня (М-3467, КН-42845). Орнаментальна композиція на ній двома горизонтальними лініями розділена на три частини. Верхня та нижня – прикрашені сваргою, між відростками якої зображено чотири кола з хрестом. Його рамена зображені трьома паралельними лініями, а центр заповнений квадратами. Центральний орнамент складають навкісні паралельні лінії, краї яких закінчуються пелюсткоподібними відростками (8 шт.). Простір між ними заповнений вертикальними та навкісними лініями. Тло писанки натурального бежевого кольору. Орнамент нанесено чорною та світло-коричневою фарбою. Розмір – 6х4,6 см (Рис. 2, 1).

Писанка великодня (М-3466, КН-42844). Композиційно розділена на три частини. Верхня та нижня частини декоровані сваргою, що обрамлена навкісними лініями та спіралями. Центральна частина розбита подвійними трикутниками на дві частини, в яких зображено по дві тварини-кози, між якими рослина-«ялинка». Тло писанки натурального бежевого кольору. Розписана темно-коричневою та чорною фарбою. Розмір – 5,7х4,5 см (Рис. 2, 2).

Писанка великодня (М-3465, КН-42843). Орнамент писанки паралельними лініями розбито на п'ять частин. На двох верхніх і нижніх частинах зображення ідентичні. На них намальовано хрест у колі, рамена якого у вигляді «драбинки». Коло обрамлене смугою орнаменту, що розділений на чотири метопи широкими вертикальними смугами у вигляді «решіток». У метопах зображено тварин-оленів. Центральну смугу орнаменту складають безкінечники у вигляді змій, голови яких мають цятки і обрамлюють небесне світило. Тло писанки натурального бежевого кольору. Орнамент нанесено темно-коричневою та чорною фарбою. Розмір – 6х4,5 см (Рис. 2, 3).

Писанка великодня (М-3464, КН-42842). Орнаментальна композиція двома горизонтальними смугами, у яких зображено лінію із крапок, розбита на три частини. Нижня і верхня – містять зображення S-подібної спіралі від якої відходять навкісні паралельні лінії. Центральну частину орнаментовано безкінечником у вигляді змій. Тло писанки натурального бежевого кольору. Орнамент нанесено темно-коричневою та чорною фарбою. Розмір – 5,5х4,5 см. (Рис. 2, 4).

Писанка великодня (М-3462, КН-42840). Композиція орнаменту горизонтальними паралельними смугами розбита на три частини. У верхній і нижній частинах зображення ідентичні. У них у колі зображено S-подібну спіраль, оточену навкісними паралельними лініями. Коло обрамлене смугами, у яких розміщені крапки та навкісні лінії. Центральна частина декорована S-подібними паралельними лініями-змійми. Тло писанки натурального бежевого кольору. Орнамент нанесено світло-коричневою та чорною фарбою. Розмір – 5,5х4,5 см (Рис. 2, 5).

Писанка великодня (М-3463, КН-42841). Композиція орнаменту горизонтальними смугами розбита на три частини. Верхня та нижня частини симетричні – на них зображено

коло у вигляді навкісних смужок, у центрі якого – чотирипелюсткова розетка. Центральну смугу орнаменту утворюють подвійні спіралі у вигляді змій. Тло писанки натурального бежевого кольору. Орнамент нанесено чорною та світло-коричневою фарбою. Розмір – 5,8х4,6 см (Рис. 2, 6).

Писанка великодня (М-3461, КН-42839). Орнамент розділений горизонтальними паралельними смугами на три частини. Верхня та нижня частини містять ідентичні зображення. У них у колі зображено стилізовану сваргу, між відростками якої – чотири цятки-небесні світила. Центральну, домінуючу частину, декоровано чотирма сегментами, які обрамлюють дугоподібні пояски-«решітки». У центрі неї вертикальна смуга з зернівками. Тло писанки натурального бежевого кольору. Орнамент нанесено світло-коричневою та чорною фарбою. Розмір – 5,8х4,8 см (Рис. 2, 7).

Писанка великодня (М-3459, КН-42837). Меридіональною смугою, у якій зображено безкінечник, композиція орнаменту розбита на дві однакові частини. На них у центрі зображено спіраль, а довкола неї п'ять оленів, між якими зображення – рослин. Тло писанки натурального бежевого кольору. Орнаментована коричневою та чорною фарбою. Розмір – 5,6 х4,5 см (Рис. 2, 8).

Писанка великодня (М-3460, КН-42838). Навкісним подвійним безконечником композиція орнаменту розбита на дві подібні частини. У цих частинах зображена антропоморфна фігура, у якої на животі – ромб, розділений на чотири частини, в центрі кожної з яких крапка, а на грудях спіраль-змій. З обох боків фігура обрамлена рослинами – «сосонкою». Праворуч і ліворуч від голови фігури – дві цятки – небесні світила. Тло писанки натурального бежевого кольору. Орнаментування – темно-коричневого і бежевого кольору. Розмір – 5,5х4,5 см (Рис. 2, 9).

Рис. 2. Писанки за мотивами орнаментів трипільської культури. Автор Зоя Сташук

Ще п'ять робіт, що надійшли до зібрання писанок у НІЕЗ «Переяслав», виконала Ольга Стрілець – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри мистецьких дисциплін і методик навчання ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», художник-технолог, член Співки дизайнерів України. Власні художні роботи майстриня і педагог представляла на численних виставках у Львові, Києві та за кордоном.

Опис писанок, виконаних майстринею на гусячих яйцях аніліновою фарбою восковим розписом, подаємо нижче. Орнаменти виконані за мотивами знаків-символів трипільської культури.

Писанка великодня (М-3457, КН-42835). На ній зображено мотиви трипільської спіралі у вигляді змій, переданих широкими смугами. Довкола них спіралі з тонких ліній, крапки, обмежені навкісними паралельними лініями. Один із боків декорований концентричними колами, у центрі яких – хрест. На білому тлі розфарбування червоною фарбою. Розмір – 8х6 см (Рис. 3, 1).

Писанка великодня (М-3456, КН-42834). Орнаментальна композиція розділена навкісними лініями та смугами на кілька сегментів. Верхній сегмент декоровано хрестом у колі із подвійних паралельних ліній. Між раменами хреста чотири сонця у вигляді кола з цяткою у центрі, від якого відходять дугоподібні промені. Сегмент обрамлений півовалами. Домінуючою композицією є зображення двох собак. Біля них зображено подвійні рослини-ялинки та зорі у вигляді крапок. Нижня частина розбита на два сегменти, у яких відтворено напівовали, трикутники, навкісні паралельні лінії. Тло писанки темно-коричневого кольору, розкольорування біле й жовте. Розмір – 8,5х6 см (Рис. 3, 2).

Писанка великодня (М-3455, КН-42833). Меридіональними лініями розбита на чотири сегменти. У бокових сегментах зображено небесне світило із потрійними променями у вигляді паралельних ліній червоного кольору – 7 шт. З однієї сторони писанки зверху і знизу світила-сонця змальовано рослину у вигляді «ялинки». У одному з центральних сегментів відображено безкінечник, що вертикально обрамлює всю писанку. Паралельний до нього сегмент декоровано рослинами-«ялинками», які праворуч і ліворуч обрамлені потрійними паралельними навкісними лініями. Тло писанки темно-коричневого кольору, розкольорування біле та червоне. Розмір – 9х6 см (Рис. 3, 3).

Писанка великодня (М-3454, КН-42832). Основним елементом орнаменту є небесні світила, зображені колом червоного кольору з білою цяткою у центрі або ж хрестом у вигляді білих ліній (8 шт.). Кола оточені спіралями з широких смуг, у яких відтворені безкінечники, «змій» та паралельні навкісні смуги. Тло писанки темно-коричневого кольору, розкольорування біле та червоне. Розмір – 8,5х6 см (Рис. 3, 4).

Писанка великодня (М-3458, КН-42836). Розділена горизонтальними білими лініями на три композиційні частини. У верхній із них зображено червоною фарбою сваргу, між відростками та в центрі якої – білі кола – небесні світила. Обрамлена сварга горизонтальною «драбинкою», під якою у прямокутних сегментах подано спіралі білого та червоного кольору. Домінуюча композиція писанки міститься в центральній частині. На ній з однієї сторони писанки змальовано червоним кольором собаку і проростаючі рослини та небесне світило. На протилежній стороні зображено козу, оточену рослинами та двома світилами. Нижня частина писанки декорована чотирипелюстковою розеткою, між пелюстками якої S-подібні спіралі, обмежені трикутниками із вертикальними та навкісними лініями. Писанка виконана білими, червоними і темно-коричневими фарбами. Розмір – 8х5,5 см (Рис. 3, 5).

Рис. 3. Писанки за мотивами орнаментів трипільської культури. Автор Ольга Стрілець

Нині поглиблюється інтерес до давніх ремесел, у тому числі і до писанкарства. Майстри старшого покоління, зберігаючи традиції, орнаментику давніх узорів, передають унікальний вид прикладного мистецтва сучасникам. Прикладом цього слугують і нові роботи писанкарок Зої Сташук та Ольги Стрілець, що описані вище. У подальшому планується, що зібрання НІЕЗ «Переяслав» поповниться новими зразками писанок сучасних майстрів, у тому числі й виконаними за мотивами трипільської орнаментики.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Археологія Української РСР. Київ: Наукова думка, 1971. Т. II. 504 с.
2. Бибилов С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре: К истории ранних земледельческо-скотоводческих племен на юго-востоке Европы // Материалы и исследования по археологии СССР. №38. Москва, Ленинград, 1953. 460 с.
3. Біняшевський Е. В. Українські писанки: Альбом. Київ: Мистецтво, 1968. 96 с.
4. Войтович Н., Лазурко О. Звіт про результати пам'ятко-охоронних робіт (археологічного нагляду) на пл. Князя Ярослава Осмомисла, 3 – пл. Звенигородська, 4 у м. Львові у 2013 р. // НА НДЦ РАС ІА НАНУ. НД 2014: АР-4. 79 арк.: 28 іл. 24 фото.
5. Волков Ф.К. Отличительные черты южно-русской народной орнаментики // Труды Третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. Киев, 1878. Том II. С рисунками в тексте и с отдельным атласом, заключающим в себе 25 таблиц. С. 316-326.
6. Заец И.И., Рыжов С.Н. Поселение трипольской культуры Клищев на Южном Буге. Киев, 1992. 178 с.
7. Кордуба К. Матеріали етнографічної комісії. Писанки на Галицькій Волині. Львів, 1899. Т. I. С. 169-210.
8. Косачева Ольга. Украинский орнамент. Киев, 1876. 18 с.

9. Кулжинський С.К. Описание коллекции народных писанок. Москва, 1899. Вып. 1. 176 с.
10. Манько В. Українська народна писанка. Львів: Свічадо, 2006. 46 с.
11. Михайлишин Р. Р. Писанка – унікальний витвір українського народного мистецтва: історія, традиції, сучасність // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Педагогічні науки. Житомир, 2017. Випуск 2 (88). С. 191-196.
12. Пассек Т. С. Итоги работ в Молдавии в области первобытной археологии // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. Москва, 1954. Вып. 56. С. 76-97.
13. Писанка пролежала 500 років у водозбірнику і добре збереглася. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/pisanka-prolezhala-500-rokiv-u-vodozbirniku-i-dobre-zbereglasya-305821.html> (дата звернення: 08.08.2013)
14. Скуратівський В. Місяцелік. Київ: Мистецтво, 1993. 208 с.
15. Сумцов Н. Писанки. Київ: Изд. ред. журн. «Киевская старина», 1891. 49 с.
16. Сушко А.О. Давньоруські писанки // Археологія. 2011. № 2. С. 46-52.
17. Ткаченко В. Джерела вивчення українського писанкарства 90-х рр. XX ст. – початку XXI ст. // Переяславський літопис: зб. наук. ст. / [ред. колегія: Коцур В.П. (голов. ред.) та ін.]. Переяслав-Хмельницький, 2011. Вип. 2. С. 119-130.
18. Ткаченко В. Писанка у міжкультурному часопросторі: бібліографічний покажчик /уклад., ст. В. Ткаченко; ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав». Переяслав-Хмельницький: Лукашевич О.М., 2015. 230 с.
19. Ткаченко В. М. Українське писанкарство кінця XIX – XX ст. Київ: Міленіум, 2006. 77 с.
20. Щербаківський В. Основні елементи орнаментатії українських писанок і їхнє походження. Прага, 1925. 34 с.
21. Шухевич В. Писанки. Гуцульщина // Матеріали до українсько-руської етнології. Львів: Наукове товариство ім. Тараса Шевченка, 1904. Ч. 4. С. 216-228.

REFERENCES

1. (1971). *Arkheolohiia Ukrainskoi RSR [Archeology o f the Ukrainian SSR]*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
2. Bybykov, S.N. (1953). *Rannetrypolskoe poselenye Luka-Vrublevetskaia na Dnestre: K istoryy rannykh zemledelchesko-skotovodcheskykh plemen na yuho-vostoke Evropy [Rannetripolsky settlement Luka-Vrublevetskaya on the Dniester: On the history of the early agricultural and pastoral tribes in south-eastern Europe]: materyaly y yssledovanyia po arkheolohyy SSSR*. Moskva, Lenynhrad [in Russian].
3. Biniashkevskyi, E.V. (1968). *Ukrainski pysanky: Albom [Ukrainian Easter eggs: Album]*. Kyiv: Mystetstvo [in Ukrainian].
4. Voitovych, N. & Lazurko, O. (2014). *Zvit pro rezultaty pamiatko-okhoronnykh robit (arkheolohichnoho nahliadu) na pl. Kniazia Yaroslava Osmomysla, 3 – pl. Zvenyhorodska, 4 u m. Lvovi u 2013 r. [Report on the results of the memorial and guard work (archaeological supervision) on the square. Prince Yaroslav Osmomysl, 3 - Sq. Zvenigorodskaya, 4 in Lviv in 2013]: NA NDTs RAS IA NANU. ND* [in Ukrainian].
5. Volkov, F.K. (1878). *Otlychitelnye cherty yuzhno-russkoi narodnoi ornametyky [Distinctive features of South Russian folk ornaments]. Trudy Treteho arkheolohycheskoho siezda v Rossyy, byvsheho v Kyeve v avhuste 1874 hoda. Tom II. S rysunkamy v tekste y s otdelnym atlasom, zakliuchaiushchym v sebe 25 tablyts*. Kyev [in Ukrainian].
6. Zaets, Y.Y. & Ryzhov, S.N. (1992). *Poselenye trypolskoi kultury Klyshchev na Yuzhnom Buhe [Settlement Tripoli culture Klischev on the Southern Bug]*. Kyev [in Ukrainian].

7. Korduba, K. (1899). *Materialy etnografichnoi komisii. Pysanky na Halytskii Volyni* [Materials of the ethnographic commission. Priests in Galician Volhynia]. Lviv, (T. I.) [in Ukrainian].
8. Kosacheva, O. (1876). *Ukraynskyi ornament* [Ukrainian ornament]. Kyev [in Ukrainian].
9. Kulzhynsky, S.K. (1899). *Opysanye kollektsyy narodnykh pysanok* [Description of the collection of national Easter eggs]. Moskva, (Vyp. 1) [in Ukrainian].
10. Manko, V. (2009). *Ukrainska narodna pysanka* [Ukrainian folk Easter egg]. Lviv: Svichado [in Ukrainian].
11. Mykhailyshyn, R.R. (2017). Pysanka – unikalnyi vytvir ukrainskoho narodnoho mystetstva: istoriia, tradytsii, suchasnist [Pysanka is a unique piece of Ukrainian folk art: history, traditions, modernity]. *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka. Pedahohichni nauky*, 2 (88). Zhytomyr [in Ukrainian].
12. Passek, T.S. (1954). *Ytohy rabot v Moldavyy v oblasti pervobytnoi arkheolohyy* [Results of work in Moldova in the field of primitive archeology]. *Kratkye soobshcheniya Ynstytuta ystoryi materyalnoi kultury*, 56. Moskva [in Russian].
13. *Pysanka prolezhala 500 rokiv u vodozbirnyku i dobre zberehlasia* [The Pisanka spans 500 years in the water reservoir and is well preserved]. Retrieved from: <https://tsn.ua/ukrayina/pisanka-prolezhala-500-rokiv-u-vodozbirniku-i-dobre-zbereglasia-305821.html>.
14. Skurativskyi, V. (1993). *Misiatselik* [Moonlight]. Kyiv: Mystetstvo [in Ukrainian].
15. Sumtsov, N. (1891) *Pysanky* [Pysanka]. Kyiv: Yzd. red. zhurn. «Kyevskaia staryna» [in Ukrainian].
16. Sushko, A.O. (2011). *Davnoruski pysanky* [Old Russian Easter eggs]. *Arkheolohiia*, 2 [in Ukrainian].
17. Tkachenko, V. (2011). *Dzherela vyvchennia ukrainskoho pysankarstva 90-kh rr. XX st. – pochatku XXI st.* [Sources of the study of the Ukrainian Easter egg of the 90's of the twentieth century. - beginning of the XXI century]. *Pereiaslavskyi litopys: zb. nauk. st. / [red. kolehiia: Kotsur V.P. (holov. red.) ta in.], 2. Pereiaslav-Khmelnytskyi* [in Ukrainian].
18. Tkachenko, V. (2015). *Pysanka u mizhkulturnomu chasoprostori: bibliohrafichni pokazhchyk* [Pysanka in the intercultural time space: a bibliographic index] /uklad., st. V. Tkachenko; DVNZ «Pereiaslav-Khmelnytskyi derzhavnyi pedahohichni universytet imeni Hryhoriia Skovorody», *Natsionalnyi istoryko-etnografichni zapovidnyk «Pereiaslav»*. *Pereiaslav-Khmelnytskyi: Lukashevych O.M.* [in Ukrainian].
19. Tkachenko, V.M. (2006). *Ukrainske pysankarstvo kintsia XIX – XX st.* [The Ukrainian Easter egg of the late nineteenth and twentieth centuries]. Kyiv: Milenium [in Ukrainian].
20. Shcherbakivskyi, V. (1925). *Osnovni elementy ornamentatsii ukrainskykh pysanok i yikhnie pokhodzhennia* [The main elements of ornamentation of Ukrainian Easter eggs and their origin]. *Praha* [in Ukrainian].
21. Shukhevych, V. (1904). *Pysanky. Hutsulshchyna* [Pysanka Hutsulshchyn]. *Materialy do ukrainsko-ruskoj etnolohii*, 4. Lviv: Naukove tovarystvo im. Tarasa Shevchenka [in Ukrainian].

Одержано 23.01.2019.

УДК 323.1 (477) „20”

DOI <https://doi.org/10.31470/2415-3567-2019-45-92-103>

Коцур Віталій,

кандидат політичних наук, доцент,
старший науковий співробітник відділу
національних меншин

kotsurv@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-6647-7678>

Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України,
вул. Генерала Алмазова, 8. м. Київ, 01011

Kotsur Vitalii,

Ph.D. in Political Sciences, Assoc. Prof.,
Senior Research Scientist of the Department
of National Minorities

kotsurv@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-6647-7678>

I. F. Kuras Institute of Political and Ethno-
National Research of the National Academy
of Sciences of Ukraine

8, General Almazova St., Kyiv, Ukraine,
01011

ПРОЦЕСИ ПОЛІТИЗАЦІЇ ЕТНІЧНОСТІ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ЗОВНІШНЬОЇ АГРЕСІЇ

У даній статті розкриваються процеси політизації етнічності в Україні в умовах зовнішньої агресії, зокрема, формування і діяльність партій та об'єднань етнічного характеру. Серед них варто виділити Українську Національну консервативну партію, Конгрес Українських Націоналістів, Слов'янську партію, «КМКС «Партія угорців України», Демократичну партію угорців України, Політичну партію «Русичи», Політичну партію «Інтернаціональна», Політичну партію «Українська Галицька партія» тощо. Особливої уваги під кутом зору забезпечення суспільно-політичної стабільності на Закарпатті заслуговують русинські рухи. Чільне місце в державній політиці в етнонаціональній сфері відіграє моніторинг суспільно-політичної діяльності угорської національної меншини, особливо в умовах гібридної війни російської Федерації. Російська агресія проти України вплинула на політичну позицію угорських організацій на Закарпатті. В умовах «гібридної війни» мала місце антиукраїнська діяльність з використанням національних меншин. Зокрема, на півдні Одещини російські найманці закликали до національно-територіальної автономії та провокували силову реакцію України проти громад нацменшин. Водночас використовувалися методи розпалювання міжетнічної ворожнечі шляхом вчинення насильницьких акцій, а саме: актів вандалізму, погроз і нападів.

Водночас важливе значення в процесах політизації етнічності відіграє мовний чинник. Саме тому державна політика в сфері міжнаціональних відносин має враховувати регіональні особливості, передбачати заходи по консолідації і гармонізації українського соціуму з урахуванням зовнішніх і внутрішніх викликів XXI ст.

Ключові слова: політизація етнічності, національні меншини, зовнішні і внутрішні виклики, політичні партії, Україна, російська агресія.

THE PROCESSES OF POLITIZATION OF ETHNICITY IN UKRAINE IN THE CONDITIONS OF EXTERNAL AGGRESSION

This article reveals the processes of politicization of ethnicity in Ukraine in the conditions of external aggression, in particular, the formation and activity of the parties and associations of ethnic character. Among them it is worth underlining the Ukrainian National Conservative Party, the Congress of Ukrainian Nationalists, the Slavic Party, 'KMKS' the Party of Hungarians of Ukraine, the Democratic Party of Hungarians of Ukraine, the Political Party

'Rusychi', the Political Party 'International', the Political Party 'Ukrainian Galician Party' etc. From the angle of view of ensuring the social and political stability in Zakarpats'ka region, Rusyn movements deserve special attention. An important place in the state policy in the ethno-national sphere occupies monitoring of the socio-political activity of the Hungarian national minority, especially in the context of the hybrid war of the Russian Federation. Russian aggression against Ukraine influenced the political position of Hungarian organizations in Zakarpats'ka region. In the context of the 'hybrid war', anti-Ukrainian activities with the use of national minorities took place. In particular, in the south of Odes'ka region, Russian mercenaries called for the national-territorial autonomy and provoked Ukraine's power reaction against minority communities. At the same time, the methods of interethnic hostility incitement were used by committing violent actions, namely: acts of vandalism, threats and attacks.

At the same time, the language factor plays an important role in the processes of politicization of ethnicity. That's why the state policy in the field of interethnic relations should take into account the regional peculiarities, provide for measures for consolidation and harmonization of Ukrainian society taking into account the external and internal challenges of the XXI century.

Key words: *politicization of ethnicity, national minorities, external and internal challenges, political parties, Ukraine, Russian aggression.*

На сучасному стані суспільного розвитку наслідком і водночас проявом політизації етнічності є формування і діяльність партій та об'єднань етнічного характеру. На січень 2017 р., серед зареєстрованих у встановленому законом порядку політичних партій, які у своїх програмах і практичній роботі апелювали до інтересів конкретних національних меншин, можна віднести: Українську Національну консервативну партію, Конгрес Українських Націоналістів, Слов'янську партію, «КМКС «Партія угорців України», Демократичну партію угорців України, Політичну партію «Русичи», Політичну партію «Інтернаціональна», Політичну партію «Українська Галицька партія»; зареєстровані 2016 р. в Одеській обл. – Політичну партію «Циганська партія України» та Політичну партію «Грузинська партія України», а також Політичну партію «Партія поляків України» [8], зареєстровану в 2014 р. Переважно етнічні партії нечисельні, а їхня діяльність має регіональний вимір і залежить від компактного проживання етноспільноти.

Водночас, внаслідок анексії Криму, агресії Російської Федерації на Донбасі, загострення внутрішньополітичних протиріч, погіршення соціально-економічної ситуації в середині країни, зростає ймовірність того, що суспільні процеси трансформуватимуться в міжетнічну ворожнечу, сепаратистські рухи або терористичні дії. Саме тому органам державної влади важливо чітко розрізняти деструктивні прояви і конструктивні можливості етнополітичних процесів у країні та в окремих регіонах. За спостереженнями НІСД [13], станом на кінець 2016 р., регіонами, де могли актуалізуватися ризики пов'язані з процесами політизації етнічності, є Закарпатська та Одеська області.

У запропонованому огляді розглядаються складні і суперечливі процеси політизації етнічності в Україні на тлі «гібридної війни» Російської Федерації проти України, геополітичних впливів в царині національних відносин ХХІ ст. Враховуючи певні політичні чинники та історичні уроки окупації Росією українського Криму і Донбасу, особливої уваги під кутом зору забезпечення суспільно-політичної стабільності на Закарпатті заслуговує вивчення русинського руху та діяльності угорської громади.

Відомо, що русини, компактно проживають не лише на теренах Закарпатської обл., а й Румунії, Польщі, Угорщини, Словаччини, Хорватії та Сербії. Певний час політичної проблеми русинства на Закарпатті не існувало [18]. Водночас дослідники вже на ранньому етапі становлення Української незалежної держави звертали увагу на двоїстість українсько-русинської етнічної самосвідомості в значної частини громадян України – мешканців Закарпаття. У дослідженні Інституту соціальної та політичної психології НАПН України наголошувалося, що русинський чинник може політизуватися в разі

некоректних дій влади або активізації русинського громадсько-політичного руху. Русини Закарпаття не мають своєї політичної партії, але на території області діє мережа їхніх громадських організацій та спілок [10]. Самі лідери русинського руху, зокрема М. Бобинець, виділяють два окремих напрями «політичного русинства»: проросійський та проєвропейський [27].

Проросійський напрям «політичного русинства» є нечисельним і не має помітної підтримки на Закарпатті. До найвідоміших його лідерів належать: Д. Сидор та П. Гецько. Визначальною рисою цього напрямку є антиукраїнська сепаратистська спрямованість.

Представники проросійського напрямку орієнтуються на Росію та вимагають визнання окремої «русинської національності», надання автономії або навіть незалежності регіону Закарпаття. Особливо це простежується на діях П. Гецька, який у березні 2015 р. від «імені русинського населення та русинських організацій» закликав президента РФ, в разі відмови уряду України надати автономію, ввести на Закарпаття «миротворчі сили» [28].

Проєвропейський напрям «політичного русинства» чисельніший і саме з ним намагаються самоідентифікуватися лідери русинського руху. До найвпливовіших організацій русинів «проєвропейського спрямування» на Закарпатті належать: «Крайове Товариство Підкарпатських Русинів», «Русинський край», Закарпатське обласне культурологічне товариство ім. Духновича, «Сойм подкарпатських русинів» та інші. Визнаними лідерами русинського руху є М. Бобинець, Ю. Продан, Є. Жупан, М. Староста, М. Алмашій, С. Сікора та інші.

Метою проєвропейської течії русинського руху є визнання на законодавчому рівні окремого «русинського» етносу. Перші спроби законодавчого врегулювання цих питань (проекти Постанов Верховної Ради «Про русинів в Україні» та «Про визнання національності «русин» №8406 від 03.11.2005 та постанови «Про русинів в Україні» №7242 від 12.10.2010 р.) робилися представниками проросійської та нині забороненої КПУ без врахування тих чинників, що право на вільний вибір національності гарантоване законом про національні меншини.

На сучасному етапі представники русинського руху намагаються використати подібні законодавчі ініціативи, які порушують питання запровадження національно-територіальних автономій в Україні. Зокрема, 5 жовтня 2016 р. голова обласної спілки громадських організацій «Народна рада русинів Закарпаття» Євген Жупан наголосив, що формування територіальної автономії для кримськотатарської меншини та ігнорування таких ініціатив у Закарпатті щодо автономних прав закарпатських русинів, носитиме дискримінаційний характер.

Відтак, у 2015-2016 рр. активізувалися представники русинського руху щодо підведення наукоподібних аргументів на підтримку ідеї русинської відокремленості та автономії на Закарпатті. Дані питання порушувалися під час роботи круглого столу «Національно-культурна автономія Закарпаття як один із засобів збереження єдності в Україні» (20 липня 2016 р., м. Мукачево) та наукової конференції «Русини в Європі та Україні», ініційованої русинськими організаціями «Крайове Товариство Підкарпатських Русинів» та «Русинський край» (19 листопада 2016 р., м. Мукачево).

Отже, русинський рух за останні 20 років і, особливо, впродовж 2010-2016 рр. зміг розвинути організаційну структуру місцевого значення в низці районів Закарпаття, налагодив зв'язки із відомими політичними силами регіону та робив спробу вплинути на центральні органи влади. Водночас помітно, що цілі, які переслідують помірковані русинські організації, термінологічно перегукуються з інтересами відверто проросійських сепаратистських політичних сил.

Для Російської Федерації була б бажаною ситуація, коли б русини розглядали свої цілі як «природно притаманні», а українська влада – не помічала в русинському русі нагальних інтересів пересічних громадян із двоїстою етнічною самоідентифікацією. Саме в такому разі суперечності ставали б дедалі помітнішими і могли б призвести спочатку до

пасивного опору, а при певній підривної роботі з боку Росії – до гострого протистояння між органами влади та субетнічною громадою на Закарпатті.

Донедавна окремими соціологічними дослідженнями ситуації на Закарпатті (Інститут соціальної та політичної психології АПН України [20], грудень 1996 р.) підтверджувалося, що угорці демонструють лояльність до центральної влади та найменш схильні до участі у масових протестних виступах. З іншого боку, угорці відверто демонстрували своє прихильне ставлення до ідеї автономії Закарпаття у складі України. З певними застереженнями, ідею автономії можна розглядати як точку дотику угорської громади із русинським рухом та основою для ситуативної суспільно-політичної співпраці між ними. Поширені автономістські настрої угорців Закарпаття знаходять відгук з боку Угорщини як держави, що піклується про свою діаспору. Політична, матеріальна та інтелектуальна підтримка урядом Угорщини закарпатських угорців, яка після вступу Будапешту до ЄС і, особливо, після підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС спирається на принципи європейського права, не відкидає ідеї створення територіально-культурної автономії у Закарпатській обл. До проявів такої підтримки варто зарахувати фінансування соціально-економічних і політичних угорських організацій та рухів на Закарпатті [11]. На території Закарпатської обл. діють дві політичні партії етнічних угорців – Товариство угорської культури Закарпаття – Партія Угорців України (КМКС), а також Демократична партія угорців України (ДПУУ). Хоча обидві партії формально мають статус всеукраїнських, їхня діяльність та співпраця зосереджена винятково в місцях компактного проживання угорців в окремих районах Закарпаття. Скорочення чисельності депутатів місцевих рад та запровадження нової системи місцевих виборів у 2015 р. спонукали угорські політичні групи шукати порозуміння під час місцевих виборів цього ж року. Зокрема, на виборах до Закарпатської обласної ради угорські партії та організації створили спільний список КМКС та отримали 8 мандатів [25]. Всього за підсумками виборів 2015 р. угорські політичні сили здобули представництво в 4 районних радах (більшість у Берегівській райradі) та 4 міських радах.

Російська агресія проти України та негативна громадська думка щодо надання на вимогу Росії «особливий статус» для ОРДЛО помітно вплинули на політичну позицію угорських організацій на Закарпатті. Зокрема, після 2015 р. угорська громада та офіційний Будапешт знизили рівень публічної підтримки та вимог щодо створення Притисянського автономного району. Водночас значна увага місцевою владою приділялася превентивним заходам, що мали на меті спростувати прагнення угорської громади Закарпаття відокремитися від України заради приєднання до Угорщини. Місцеві угорські організації не висловлювалися на підтримку ідеї «подвійного громадянства», яку просували в Угорщині напередодні парламентських виборів правляча партія «Фідес» [26]. Основними напрямками діяльності угорських організацій залишилися просвітницькі та культурні заходи. До того ж на Закарпатті було створено винятково комфортні умови для задоволення мовних, освітніх і культурних потреб угорської громади [14].

З огляду на це представники угорської громади у Верховній Radі України висловлювали стурбованість з приводу можливих законодавчих змін, спрямованих на утвердження української мови як державної [23]. Зокрема, народний депутат Василь Брензович, голова Товариства угорської культури Закарпаття (КМКС), вважав, що законопроекти про державну мову поставлять під загрозу існуючу систему угорськомовної освіти в Україні, суперечать Конституції України та Декларації про принципи співробітництва між Україною та Угорщиною щодо забезпечення прав національних меншин 1991 р. Іншим приводом для стурбованості угорської громади стали прояви ворожнечі, які демонструвалися з боку радикально-націоналістичних сил на Закарпатті та провокації російських агентів впливу, спрямованих на поширення недовіри між українцями та угорцями [7].

Відповідно до Всеукраїнського перепису населення 2001 р. в Одеській обл. компактно проживало 74 % болгар України, зокрема, в Болградському районі – 60,8 %,

молдовська національна меншина чисельністю 123,8 тис. осіб, а також менші чисельні етнічні громади – румуни, роми, гагаузи, поляки, албанці. На території регіону діє більше 165 національно-культурних товариств [9].

При цьому дві найбільші національні меншини – болгари та молдавани компактно проживають на півдні області, що внаслідок географічного положення сприяє більшій відособленості їхніх громад. Ця особливість проживання громад болгар та молдаван використовується Росією, для інформаційного та громадсько-політичного впливу з території невизнаної Придністровської молдавської республіки та автономного регіону Гагаузії на півдні Молдови.

Серед найбільш небезпечних проявів антиукраїнської діяльності варто виокремити низку методів пропагандистської роботи. Це, насамперед, поширення на півдні Одещини закликів до національно-територіальної автономії та провокування силової реакції України проти громад нацменшин. Прикладом таких інформаційних спецоперацій було звернення до Президента України від «болгарської діаспори» від 27 червня 2016 р. із вимогою надати територіальну автономію болгарам в Одеській та Херсонській областях [5]. Також варто згадати підготовку та матеріально-організаційну підтримку сепаратистських екстремістських рухів, які копіювали методи заколотників «ДНР/ЛНР». До таких спроб можна віднести план із створення на півдні Одещини «Народної ради Бесарабії» [16]. Додатково безпековою загрозою в регіоні стає проникнення через кордон з Молдовою гагаузів та молдаван, які були рекрутовані російськими спецслужбами для участі в бойових діях на Донбасі на боці сепаратистів та пройшли спеціальну диверсійну підготовку в Росії [1]. Також часто використовувалися методи розпалювання міжетнічної ворожнечі шляхом вчинення насильницьких акцій «прямої дії» (вандалізм [24], погрози, напади [6]) від імені українських «націонал-радикалів» проти представників національних меншин.

Ситуація на Одещині ускладнювалася також внаслідок відкритої проросійської орієнтації представників «Опозиційного блоку», які вели активну агітацію проти реформи децентралізації та укрупнення громад. Наслідком таких дій стало поширення недостовірної інформації щодо підготовки ліквідації Болградського району та розділення болгарської громади між кількома новими адміністративно-територіальними одиницями. Це було зроблено з метою штучної антиукраїнської мобілізації меншин та винесення цього питання на розгляд обласної ради [19]. Водночас варто звернути увагу на брак комунікації Одеської ОДА з представниками громад національних меншин півдня області. Покращення інформаційно-комунікативної взаємодії з лідерами національних меншин могло б завадити штучному загостренню та політизації цього питання. Такі ж загрози мають місце і на Закарпатті. Існує ймовірність виступу громади болгар та молдаван з протестними акціями із закликом заблокувати ухвалення законів про державну мову.

Саме тому місцевим керівним органам важливо здійснювати постійний моніторинг вимог і потреб громад національних меншин на півдні Одеської обл., що дозволить як налагодити з ними діалог без політичних посередників проросійської орієнтації, так і попередити протестну активність у майбутньому. Водночас спеціальним службам України слід посилити протидію підливним акціям РФ у регіоні та забезпечити посилений прикордонний контроль на півдні області для попередження проникнення диверсійних груп з Придністров'я та Гагаузії.

Етнополітична ситуація на Закарпатті зумовлює потребу в проведенні фахового соціологічного дослідження в регіоні, яке мало б на меті виявити основні інтереси, побоювання та причини невдоволеності мешканців регіону, оцінити потенціал етнічної складової в протестних настроях, визначити шляхи і способи розв'язання суперечливих, конфліктних або наболілих питань суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку. Водночас органам державної влади на Закарпатті необхідно продовжувати обраний головою ОДА курс на підтримку постійного діалогу із громадами області та стримування окремих політичних, насамперед націонал-радикальних сил від акцій

«прямої дії». При ухваленні рішень щодо підтримки стабільної співпраці з угорською громадою необхідно розрізняти відмінності між інтересами угорців Закарпаття, внутрішньополітичними процесами в самій Угорщині та провокаціями, які здійснює Росія. У зв'язку з цим важливо забезпечити засадничі гарантії функціонування угорськомовної освіти на Закарпатті. Також, у рамках підготовки до реформування виборчого законодавства та переходу до пропорційної системи варто повернутися до ідеї єдиного виборчого округу для всієї угорської спільноти, який давав би їм право отримати не менше двох представників у Верховній Раді на чергових виборах 2019 р. Таким чином, Україні вдалося б створити додатковий механізм суспільно-політичної інтеграції угорської громади.

Враховуючи активні інформаційно-пропагандистські зусилля Росії всередині Угорщини [15], спрямовані на дискредитацію України, потрібно продовжувати роботу з блокування доступу на територію України осіб, організацій та політичних сил, які діють відповідно до настанов російських ЗМІ та спецслужб. Окрім того, варто в режимі діалогу пояснити уряду Угорщини позицію, згідно з якою такі особи чи організації будуть ставати об'єктами застосування закону «Про санкції».

Важливе значення в процесах політизації етнічності відіграє мовний чинник. Як показують соціологічні дослідження, існує кореляція між мовно-етнічною ідентичністю частини громадян та їх вразливістю від проросійської пропаганди. За даними опитування Київського міжнародного інституту соціології [17], російськомовні громадяни та представники російського етносу можуть бути більш схильними до сприйняття російської пропаганди. Водночас за даними соціологічних досліджень у 2015-2017 рр. Південь, Схід і частково Центр країни залишаються російськомовним середовищем [3]. Зокрема, упродовж 2015-2017 рр. зросла частка громадян, які вдома спілкуються винятково російською мовою в Дніпрі та Одесі. Така ж ситуація спостерігається і в Маріуполі, де частка україномовних стабільно дорівнює 1 %, а російськомовне населення впродовж 2016-2017 рр. збільшилося на 10 % за рахунок тих, хто спілкувався вдома як російською, так і українською. Це пояснюється й тим, що до регіонів переселилися громадяни з окупованих територій Донбасу та Криму. Тенденція зменшення україномовного населення простежується в Ужгороді. Там чисельність респондентів, які вдома говорять іншою мовою становить 14 %, що є найвищим показником серед міст країни. У зв'язку з цим влада має сприяти піднесенню престижу української мови не лише в системі освіти, а й в усіх закладах, які утримуються з державного бюджету в регіонах, де спостерігається русифікація. Соціологічні опитування вказують також на наявність протестного потенціалу, пов'язаного з незадовільною економічною ситуацією та погіршенням добробуту громадян [4, с.118]. Отже, з'ясування ризиків та можливостей, що впливають із етнічної структури зайнятості, дозволить попередити поглиблення відчуженості між громадянами різних етнічних спільнот і сприятиме економічній інтеграції національних меншин.

Згідно з концепцією М. Гехтера, етнічний поділ праці може створювати проблему у разі нерівномірного впливу процесу модернізації на різні етнічні громади та застосування домінуючим етносом економічної політики, що сприймається іншими як дискримінуюча чи несправедлива [21]. При цьому *соціальні диспропорції* найбільш виразно *проявляються в етнічних особливостях суспільного поділу праці за її характером – розумовим та фізичним* [12, с.83]. Пошук шляхів до відновлення «втраченого» балансу розподілу економічних ресурсів може призводити до етнополітичних конфліктів. Для виявлення етноконфліктного потенціалу варто провести порівняння двох умовних поліетнічних територій України: районів Закарпаття, де сконцентровано 97 % угорської національної меншини та Приазов'я Донецької та Запорізької областей, де проживає 95 % грецької національної меншини (за даними перепису 2001 р.). Так, на території компактних поселень греків частка зайнятих розумовою діяльністю найбільшою є саме серед представників грецького етносу. Водночас у компактних поселеннях болгар Приазов'я,

більше поширена зайнятість фізичною працею. На Закарпатті лідером розумової діяльності є представники російського етносу – 54 %, що на 24 % перевищує частку українців, на 32 % – угорців, на 40% – румунів. Роми становлять лише 3% представників цієї категорії. У територіальних громадах Закарпаття та Приазов'я проаналізовані показники засвідчують вищу «соціальну інтегрованість» представників національних меншин, порівняно з етноукраїнською більшістю (греків на Приазов'ї, росіян – на Закарпатті). Етнічні спільноти, які є менш представленими в категорії зайнятих розумовою діяльністю, відчують відокремленість, прагнуть відновити втрачений реальний, а подекуди й уявний баланс, та є більш відкритими до маніпуляцій та інформаційного впливу, як, наприклад, болгари та угорці. Водночас гострота ситуації на Закарпатті буде знижуватися з огляду на наявність у представників угорської громади паспортів Угорщини. Це надає їм можливість використання соціально-економічних преференцій держав-членів ЄС, не відмовляючись від громадянства України. З іншого боку, у середньостроковій перспективі це призведе до відтоку найбільш кваліфікованих угорців за кордон, а маргіналізована меншість може стати більш уразливою для антиукраїнської пропаганди та участі в екстремістських рухах.

Тоді як на Приазов'ї в умовах соціально-економічної кризи та наближеності до зони бойових дій з усіма супутніми проявами (розповсюдження зброї, поява контрабандних шляхів, диверсійно-підривна діяльність сил РФ та сепаратистів) зростає загроза залучення представників національних меншин, які займаються низько кваліфікованою та погано оплачуваною працею до незаконної діяльності.

Вироблення рекомендацій щодо впливу держави на етнічну структуру зайнятості потребує виявлення актуальної етнічної структури населення в цільових регіонах та інвентаризації можливостей щодо залучення державних та зовнішніх інвестицій у розвиток регіонів і поступового невілювання соціальних диспропорцій. Виглядає доцільним організувати статистичні дослідження в Одеській, Донецькій, Херсонській та Закарпатській областях напередодні запланованого проведення всеукраїнського перепису населення в 2020 р.

Отже, державна політика стосовно процесів політизації етнічності в окремих регіонах повинна передбачати консолідацію та розвиток української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також сприяння збереженню етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх національних меншин. Хоча в основі цієї політики лежать положення Конституції України, профільного законодавства та окремих міжнародно-правових актів, досягнення вказаних цілей вимагає постійного діалогу між органами влади та етнічними громадами України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Exclusive: Russian diplomats expelled from Moldova recruited fighters – sources. Reuters. URL: http://www.reuters.com/article/us-moldova-russia-expulsions-idUSKBN1941DA?feedType=RSS&feedName=topNews&utm_source=twitter&utm_medium=Social (дата звернення: 11.04.2019).
2. Ukrainian Municipal Survey, 20 January – 8 February 2016. International Republican Institute. URL: http://www.iri.org/sites/default/files/wysiwyg/municipal_poll_2016_-_public_release.pdf (дата звернення: 09.04.2019).
3. Ukrainian Municipal Survey, March 2 – 20 2015. International Republican Institute. URL: http://www.iri.org/sites/default/files/wysiwyg/2015-05-19_ukraine_national_municipal_survey_march_2-20_2015.pdf (дата звернення: 11.04.2019).
4. Балакірєва О. М., Дмитрук Д. М. Оцінка соціально-політичної ситуації наприкінці 2016 року // Український соціум. 2016. № 4 (59). С. 118. URL: <http://www.ukr-socium.org.ua/Arhiv/Stati/US-4-2016/101-133.pdf> (дата звернення: 10.04.2019).

5. Болгарська діаспора України вимагає від Порошенка територіальної автономії. ЗМІ. Обозреватель. URL: <http://oboz.ks.ua/politics/bolgarska-diaspora-ukrayini-vimagaye-vid-poroshenka-teritorialnoyi-avtonomiyi-zmi-070414602> (дата звернення: 11.04.2019).
6. В Одесі СБУ викрила організаторів провокаційного маршу, керованого російськими спецслужбами. Тиждень.ua. URL: <http://tyzhden.ua/News/190434>.
7. Виступ В.Брензовича на круглому столі «Угорський чинник у внутрішній політиці України. НІСД. URL : <http://www.niss.gov.ua/articles/2625/> (дата звернення: 11.04.2019).
8. Відомості щодо зареєстрованих у встановленому законом порядку політичних партій станом на 18 січня 2017 року. Департамент державної реєстрації та нотаріату Міністерства юстиції України. URL: http://ddr.minjust.gov.ua/uk/ca9c78cf6b6ee6db5c05f0604acdbdec/politychni_partiyi/ (дата звернення: 10.04.2019).
9. Відповідно до інформації Управління культури, національностей, релігій та охорони об'єктів культурної спадщини Одеської області, ... Центр культур національних меншин Закарпаття. URL: <http://culture.odessa.gov.ua/nacionalno-kulturn-tovaristva-odesko-oblast/> (дата звернення: 11.04.2019).
10. Відповідно до інформації Центру культур національних меншин Закарпаття, в Україні діють такі русинські організації ... Центр культур національних меншин Закарпаття. URL: <http://centerkultur.xtreemhost.com/archives/category/tovarustva> (дата звернення: 11.04.2019).
11. Відповідно до інформації Центру культур національних меншин Закарпаття, в Україні діють такі угорські організації ... Центр культур національних меншин Закарпаття. URL: <http://centerkultur.xtreemhost.com/archives/category/tovarustva> (дата звернення: 11.04.2019).
12. Дегтеренко А.М. Етнонаціональний аспект життєдіяльності територіальних громад Українського Північного Приазов'я: монографія. Маріуполь: ТОВ «Друкарня «Новий світ», 2008. С. 83.
13. Дегтеренко А.М. Етнополітичні загрози та ризики національної консолідації: регіональний вимір Аналітична записка. URL: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/nats_konsol-eee72.pdf (дата звернення: 11.04.2019).
14. Для довідки: на Закарпатті діє близько 100 шкіл та більше 70 дошкільних закладів з угорською мовою навчання. Groza News. URL: <http://groza-news.com.ua/?p=8848> (дата звернення: 11.04.2019).
15. Довідково: Відповідно до Індексу інформаційного впливу Кремля медіа простір є сприятливим для гібридного впливу в Україні (Індекс – 49). (Індекс інформаційного впливу кремля, 2017. Media Sapiens. URL: http://osvita.mediasapiens.ua/mediaprosvita/research/indeks_informatsynogo_vplivu_kremlya/) (дата звернення: 11.04.2019).
16. Довідково: на базі дев'яти районів Одеської області в 2015 році була вчинена спроба створення «Бесарабської народної республіки» з представницьким органом «Народна рада Бесарабії» з метою «захисту інтересів національних громад Бесарабії». РБК. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/news/narodnaya-rada-bessarabii-predstavila-proekt-1431783528.html> (дата звернення: 11.04.2019).
17. Довідково: Українці за етнічною приналежністю набрали 20 одиниць індексу РРП, етнічні росіяни – більш як утричі більше (66 одиниць РРП). Київський міжнародний інститут соціології. URL: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=510> (дата звернення: 11.04.2019).
18. Довідково: що засвідчило дослідження «Про зміст і рівень соціально-психологічної напруженості на Закарпатті» Інституту соціальної та політичної психології АПН України у грудні 1996 р., проведеного на замовлення Кабінету міністрів України.

19. Додаток до рішення обласної ради від 21 березня 2017 року № 333-VII «Звернення депутатів Одеської обласної ради до Прем'єр-міністра України щодо збереження Болградського району Одеської області як самостійної адміністративно-територіальної одиниці». Одеська обласна рада. URL: <http://oblrada.odessa.gov.ua/wp-content/uploads/333-VII.pdf> (дата звернення: 11.04.2019).

20. Дослідження «Про зміст і рівень соціально-психологічної напруженості на Закарпатті» Інституту соціальної та політичної психології АПН України у грудні 1996 р. // Поточний архів Інституту соціальної та політичної психології АПН України.

21. Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри. Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія і практика. Енциклопедія / За ред. Ю. І. Римаренка. Київ: Довіра, 1998. 910 с.

22. На Закарпатті держсекретар угорського міністерства роз'яснюватиме місцевим угорцям економічну допомогу Угорщини. Закарпаття онлайн. URL: <http://zakarpattya.net.ua/News/168081-Na-Zakarpatti-derzhsekretar-uhorskoho-ministerstva-roziasniuvatyme-mistsevym-uhortsiam-ekonomichnu-dopomohu-Uhorshchyny> (дата звернення: 11.04.2019).

23. На Закарпатті зібрали 64 000 підписів проти мовних законопроектів у ВР. 7dniv.info. URL: <http://7dniv.info/society/88200-na-zakarpatt-zbrali-64-000-pdpisv-proti-movnih-zakonoproektiv-u-vr.html> (дата звернення: 11.04.2019).

24. Наприклад: Коментар Речниці МЗС України Мар'яни Беци у зв'язку з вчиненням акту вандалізму щодо пам'ятника болгарським ополченцям, встановленого у місті Болград Одеської області. МЗС України. URL: <http://mfa.gov.ua/ua/press-center/comments/7014-komentar-rechnici-mzs-ukrajini-marjani-beci-u-zvjazku-z-vchinennyam-aktu-vandalizmu-shhodo-pamjatnika-bolgarsykim-opolchencyam-vstanovlenomu-u-misti-bolgrad-odesykoji-oblasti> (дата звернення: 11.04.2019).

25. Обласна рада VII скликання. Закарпатська обласна державна адміністрація. URL: <http://zakarpatt-rada.gov.ua/oblasna-rada/deputaty/oblasna-rada-vii-sklykannya> (дата звернення: 11.04.2019).

26. Орбан пропонує Україні узаконити подвійне громадянство для угорців Закарпаття. Європейська правда. URL: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2017/03/30/7063844/> (дата звернення: 11.04.2019).

27. Стенограма засідання круглого столу 23 червня 2016 року // Поточний архів Національного інституту стратегічних досліджень.

28. ТАСС: Международная панорама – Русины Закарпаття требуют признания своей национальности и автономии края через диалог. ТАСС. URL: <http://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/1828915> (дата звернення: 11.04.2019).

29. Третє всеукраїнське муніципальне опитування 20 січня – 12 лютого 2017 року. International Republican Institute. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/municipal_survey_february_2017_ua.pdf (дата звернення: 11.04.2019).

REFERENCES

1. Exclusive: Russian diplomats expelled from Moldova recruited fighters – sources. Reuters. Retrieved from: http://www.reuters.com/article/us-moldova-russia-expulsions-idUSKBN1941DA?feedType=RSS&feedName=topNews&utm_source=twitter&utm_medium=Social.

2. Ukrainian Municipal Survey, 20 January – 8 February 2016. International Republican Institute. Retrieved from: http://www.iri.org/sites/default/files/wysiwyg/municipal_poll_2016_-_public_release.pdf.

3. Ukrainian Municipal Survey, March 2 – 20 2015. International Republican Institute. Retrieved from: http://www.iri.org/sites/default/files/wysiwyg/2015-05-19_ukraine_national_municipal_survey_march_2-20_2015.pdf.

4. Balakirieva O. M., Dmytruk D. M. (2016), Otsinka sotsialno-politychnoi sytuatsii naprykintsi 2016 roku. [The estimation of the socio-political situation at the end of 2016]. *Ukrainskyi sotsium*. [Ukrainian SOCIETY]. 4 (59). 118. Retrieved from: <http://www.ukr-socium.org.ua/Arhiv/Stati/US-4-2016/101-133.pdf> [in Ukrainian].
5. Bolharska diaspora Ukrainy vymahaie vid Poroshenka terytorialnoi avtonomii. [Bulgarian diaspora of Ukraine demands from Poroshenko territorial autonomy.]. *ZMI. Obozrevatel*. [The media. Browser]. Retrieved from: <http://oboz.ks.ua/politics/bolgarska-diaspora-ukrayini-vimagaye-vid-poroshenka-teritorialnoyi-avtonomiyi-zmi-070414602> [in Ukrainian].
6. V Odesi SBU vykryla orhanizatoriv provokatsiinoho marshu, kerovanoho rosiiskymy spetssluzhbamy. [In Odessa, the SBU exposed organizers of a provocative march run by Russian special services]. *Tyzhden.ua*. Retrieved from: <http://tyzhden.ua/News/190434> [in Ukrainian].
7. Vystup V. Brenzovycha na kruhlomu stoli «Uhorskyi chynnyk u vnutrishnii politytsii Ukrainy». [Speech by V. Brenzovich at the round table «Hungarian Factor in Ukraine's Internal Policy»]. *NISD*. [NISS]. Retrieved from: <http://www.niss.gov.ua/articles/2625/> [in Ukrainian].
8. Vidomosti shchodo zareiestrovanykh u vstanovlenomu zakonom poriadku politychnykh partii stanom na 18 sichnia 2017 roku. [Information on registered political parties in accordance with the law, as of January 18, 2017]. *Departament derzhavnoi reiestratsii ta notariatu Ministerstva yustytysii Ukrainy*. [Department of State Registration and Notary of the Ministry of Justice of Ukraine]. Retrieved from: http://ddr.minjust.gov.ua/uk/ca9c78cf6b6ee6db5c05f0604acdbdec/politychni_partiyi/ [in Ukrainian].
9. Vidpovidno do informatsii Upravlinnia kultury, natsionalnostei, relihii ta okhorony ob'ektiv kulturnoi spadshchyny Odeskoi oblasti, ... [According to the information of the Department of Culture, Nationalities, Religions and the protection of objects of cultural heritage of the Odessa region, ...]. *Tsentr kultur natsionalnykh menshyn Zakarpattia*. [Center for the Cultures of National Minorities of Transcarpathia]. Retrieved from: <http://culture.odessa.gov.ua/naconalno-kulturn-tovaristva-odesko-oblast/> [in Ukrainian].
10. Vidpovidno do informatsii Tsentru kultur natsionalnykh menshyn Zakarpattia, v Ukraini diut taki rusynski orhanizatsii ... [According to information from the Center for the Cultures of National Minorities of Transcarpathia, such Rusyn organizations operate in Ukraine ...]. *Tsentr kultur natsionalnykh menshyn Zakarpattia*. [Center for the Cultures of National Minorities of Transcarpathia]. Retrieved from: <http://centerkultur.xtreemhost.com/archives/category/tovarustva> [in Ukrainian].
11. Vidpovidno do informatsii Tsentru kultur natsionalnykh menshyn Zakarpattia, v Ukraini diut taki uhorski orhanizatsii ... [According to information from the Center for the Cultures of National Minorities of Transcarpathia, such Hungarian organizations operate in Ukraine ...]. *Tsentr kultur natsionalnykh menshyn Zakarpattia*. [Center for the Cultures of National Minorities of Transcarpathia]. Retrieved from: <http://centerkultur.xtreemhost.com/archives/category/tovarustva> [in Ukrainian].
12. Dehterenko A.M. (2008), Etnonatsionalnyi aspekt zhyttiediialnosti terytorialnykh hromad Ukrainskoho Pivnichnoho Pryazovia. [Ethnonational aspect of the life of the territorial communities of the Ukrainian North Pryazovyi]. *Monohrafiia*. [Monograph]. Mariupol : TOV Drukarnia «Novyi svit». [Printing House «Novy Svit» Ltd.] [in Ukrainian].
13. Dehterenko A.M. Etnopolitychni zahrozy ta ryzyky natsionalnoi konsolidatsii: rehionalnyi vymir. [Ethnopolitical Threats and Risks of National Consolidation: Regional Dimension]. *Analychna zapyska*. [Analytical Note]. Retrieved from: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/nats_konsol-eee72.pdf [in Ukrainian].
14. Dlia dovidky: na Zakarpatti diie blyzko 100 shkyl ta bilshe 70 doshkilnykh zakladiv z uhorskoiu movoiu navchannia. [For reference: in Transcarpathia there are about 100 schools and more than 70 pre-school establishments with a Hungarian language of instruction]. *Groza News*. [Grows News]. Retrieved from: <http://groza-news.com.ua/?p=8848> [in Ukrainian].

15. Dovidkovo: (2017), Vidpovidno do Indeksu informatsiinoho vplyvu Kremlia media prostir ye spryiatlyvym dlia hibrydnoho vplyvu v Ukraini (Indeks – 49). (Index of Information Influence of the Kremlin). *Media Sapiens*. [Media Sapiens]. Retrieved from: http://osvita.mediasapiens.ua/mediaprosvita/research/index_informatsynogo_vplyvu_kremlya/ [in Ukrainian].

16. Dovidkovo: na bazi devyatiy raioniv Odeskoi oblasti v 2015 rotsi bula vchynena sprobha stvorennia «Besarabskoi narodnoi respubliky» z predstavnytskym orhanom «Narodna rada Besarabii» z metoiu «zakhystu interesiv natsionalnykh hromad Besarabii». [Reference: on the basis of nine districts of the Odessa region in 2015 an attempt was made to create the "Bessarabian People's Republic" with the representative body "People's Council of Bessarabia" with the aim of "protecting the interests of the national communities of Bessarabia"]. *RBC*. [RBC]. Retrieved from: <https://www.rbc.ua/ukr/news/narodnaya-rada-bessarabii-predstavila-proekt-1431783528.html> [in Ukrainian].

17. Dovidkovo: Ukraintsi za etnichnoiu prynalezhnistiu nabraly 20 odynts indeksu RRP, etnichni rosiiany – bilsh yak utrychi bilshe (66 odynts RRP). [Reference: Ukrainians for ethnicity have gained 20 units of the index of the Republican Communist Party, ethnic Russians - more than three times more (66 units of the RSP)]. *Kyivskyi mizhnarodnyi instytut sotsiologhii*. [Kyiv International Institute of Sociology]. Retrieved from: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=510> [in Ukrainian].

18. Dovidkovo: shcho zasvidchylo doslidzhennia «Pro zmist i riven sotsialno-psykholohichnoi napruzhenosti na Zakarpatti» Instytutu sotsialnoi ta politychnoi psykholohii APN Ukrainy u hrudni 1996 r. [Reference: as evidenced by the study "On the content and level of socio-psychological tension in Transcarpathia", the Institute of Social and Political Psychology of the Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine in December 1996]. *Provedenoho na zamovlennia Kabinetu ministriv Ukrainy* [Conducted at the request of the Cabinet of Ministers of Ukraine] [in Ukrainian].

19. Dodatok do rishennia oblasnoi rady vid 21 bereznia 2017 roku № 333-VII «Zvernennia deputativ Odeskoi oblasnoi rady do Premier-ministra Ukrainy shchodo zberezhenia Bolhradskoho raionu Odeskoi oblasti yak samostiinoi administratyvno-terytorialnoi odynts». [Annex to the resolution of the regional council dated March 21, 2017, No. 333-VII "Appeal of the deputies of the Odessa Regional Council to the Prime Minister of Ukraine regarding the preservation of the Bolhrad district of the Odessa region as an independent administrative unit"]. *Odeska oblasna rada*. [Odessa Regional Council]. Retrieved from: <http://oblrada.odessa.gov.ua/wp-content/uploads/333-VII.pdf> [in Ukrainian].

20. Doslidzhennia «Pro zmist i riven sotsialno-psykholohichnoi napruzhenosti na Zakarpatti» Instytutu sotsialnoi ta politychnoi psykholohii APN Ukrainy u hrudni 1996 r. [Study on the content and level of socio-psychological tension in the Transcarpathia Institute of Social and Political Psychology of the Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine in December 1996]. *Potochnyi arkhiv Instytutu sotsialnoi ta politychnoi psykholohii APN Ukrainy* [Current Archives of the Institute of Social and Political Psychology of the Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine] [in Ukrainian].

21. Mihratsiini protsesy v suchasnomu sviti: svitovyi, rehionalnyi ta natsionalnyi vymiry. Poniatiinyi aparat, kontseptualni pidkhody, teoriia i praktyka (1998), (Ed.), [Migration processes in the modern world: world, regional and national dimensions. Conceptual apparatus, conceptual approaches, theory and practice]. *Entsyklopediia*. [Encyclopedia]. Za red. Yu. I. Rymarenka. Kyiv : Dovira [in Ukrainian].

22. Na Zakarpatti derzhsekreter uhorskoho ministerstva roziasniuvatyme mistsevim uhortsiam ekonomichnu dopomohu Uhorschchyny. [In the Transcarpathian region, the State Secretary of the Hungarian Ministry will explain to Hungarians the economic assistance of Hungary to the local Hungarians]. *Zakarpattia onlain*. [Transcarpathia online]. Retrieved from:

<http://zakarpattia.net.ua/News/168081-Na-Zakarpatti-derzhsekreterar-uhorskoho-ministerstva-roziasniuvatyme-mistsevyum-uhortsiam-ekonomichnu-dopomohu-Uhorshchyny> [in Ukrainian].

23. Na Zakarpatti zibraly 64 000 pidpysiv proty movnykh zakonoproektiv u VR. [In Zakarpattia, 64 000 signatures were collected against linguistic bills in the Verkhovna Rada]. *7dniv.info*. [7dniv.info]. Retrieved from: <http://7dniv.info/society/88200-na-zakarpatt-zbrali-64-000-pdpisv-proti-movnih-zakonoproektiv-u-vr.html> [in Ukrainian].

24. Napryklad: Komentar Rechnytsi MZS Ukrainy Mariany Betsy u zviazku z vchynenniam aktu vandalizmu shchodo pamiatnyka bolharskym opolchentsiam, vstanovlenoho u misti Bolhrad Odeskoi oblasti. [For example: Commentary by the Speaker of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine Mariani Betsy in connection with the commission of an act of vandalism concerning a monument to the Bulgarian militia established in the city of Bolgrad, Odessa Oblast]. *MZS Ukrainy*. [Ministry of Foreign Affairs of Ukraine]. Retrieved from: <http://mfa.gov.ua/ua/press-center/comments/7014-komentar-rechnici-mzs-ukrajini-marjani-beci-u-zvjazku-z-vchinennyam-aktu-vandalizmu-shhodo-pamjatnika-bolgarsykim-opolchencyam-vstanovlenomu-u-misti-bolhrad-odesykoji-oblasti> [in Ukrainian].

25. Oblasna rada VII sklykannia. [Regional Council of the VII convocation]. *Zakarpatska oblasna derzhavna administratsiia*. [Transcarpathian Regional State Administration]. Retrieved from: <http://zakarpatt-rada.gov.ua/oblasna-rada/deputaty/oblasna-rada-vii-sklykannya> [in Ukrainian].

26. Orban proponuie Ukraini uzakonyty podviine hromadianstvo dlia uhortsiv Zakarpattia. [Orban proposes to Ukraine to legalize dual citizenship for the Hungarians of Transcarpathia]. *Yevropeiska pravda*. [European truth]. Retrieved from: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2017/03/30/7063844/> [in Ukrainian].

27. Stenohrama zasidannia kruhloho stolu 23 chervnia 2016 roku. [Transcript of the round table discussion on June 23, 2016]. *Potochnyi arkhiv Natsionalnoho instytutu stratehichnykh doslidzhen*. [Current archive of the National Institute for Strategic Studies] [in Ukrainian].

28. TASS: Mezhdunarodnaia panorama – Rusyni Zakarpattia trebuiut pryznanyia svoei natsyonalnosty y avtonomyi kraia cherez dialoh. [TASS: International Panorama - Rusyns of Transcarpathia require recognition of their nationality and autonomy of the region through dialogue]. *TASS*. Retrieved from: <http://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/1828915> [in Russian].

29. Tretie vseukrainske munitsypalne opytuvannia 20 sichnia – 12 liutoho 2017 roku. [Third All-Ukrainian Municipal Poll January 20 - February 12, 2017]. *International Republican Institute*. [International Republican Institute]. Retrieved from: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/municipal_survey_february_2017_ua.pdf [in Ukrainian].

Одержано 16.05.2019.

РОЗДІЛ II. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 323:808,53](477)“17/20”(091)

DOI <https://doi.org/10.31470/2415-3567-2019-45-104-114>

Дем'яненко Борис,

доктор політичних наук, професор кафедри політології

dem-@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-6000-1713>

Researcher ID: G-7071-2019

Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», вул. Сухомлинського, 30, м. Переяслав-Хмельницький, Київська обл., Україна, 08401

Demyanenko Borys,

Doctor of Political sciences, Professor of the Department of Political sciences

dem-@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-6000-1713>

Researcher ID: G-7071-2019

Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University, 30, Sukhomlynsky Str., Pereiaslav-Khmelnytskyi, Kyiv region, Ukraine, 08401

Дем'яненко Віра,

кандидат політичних наук, доцент кафедри політології

istfak.1@i.ua

<https://orcid.org/0000-0001-6283-480X>

Researcher ID: G-7062-2019

Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», вул. Сухомлинського, 30, м. Переяслав-Хмельницький, Київська обл., Україна, 08401

Demyanenko Vira,

Candidate of Political Sciences, Docent of the Department of Political sciences

istfak.1@i.ua

<https://orcid.org/0000-0001-6283-480X>

Researcher ID: G-7062-2019

Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University, 30, Sukhomlynsky Str., Pereiaslav-Khmelnytskyi, Kyiv region, Ukraine, 08401

ФЕНОМЕН МАЛОРОСІЙСТВА У ВІТЧИЗНЯНОМУ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОМУ ДИСКУРСІ

У статті здійснено спробу усистемнити погляди вітчизняних дослідників щодо причин появи психотипу «малороса», об'єктивних умов формування, сутності та особливостей політичного й соціокультурного феномену малоросійства, його ролі в подальшому розвитку України, її державотворчих процесах. З'ясовано, що малоросійство у вітчизняному суспільствознавчому дискурсі розглядається, по-перше, як символ національної й людської меншовартості, неповноцінності, другосортності, провінціалізму, національного безпам'ятства та приниження, цивілізаційної закомплексованості, пристосуванства, зрадництва, капітулянтства; по-друге, як негативне соціально-психологічне явище, властиве представникам української інтелектуальної еліти у Російській імперії, а згодом – і частині української радянської інтелігенції, пов'язане з кризою національної свідомості частини українців, що базується на відчутті власної культурно-етнічної меншовартості порівняно з «великоросами»; по-третє, як течія суспільно-політичної думки, що виникла на землях Української козацької держави, зміст якої полягає в тому, що українці, росіяни та інші народи вважалися органічною частиною єдиного слов'янського народу, мають рівні національні й соціальні права й можливості.

Констатовано тезу, що малоросійство не вичерпується історичним часом підневільного існування українського народу, його риси значною мірою проявляються в умовах нинішнього етапу утвердження української суверенної державності й здійснюють негативний вплив на державотворчі процеси.

Ключові слова: *малоросійство, соціокультурний феномен, Україна, науковий дискурс, національна ідентифікація, політична еліта.*

PHENOMENON OF LITTLE RUSSIANNES IN DOMESTIC INTELLECTUAL DISCUSSION

The article attempts to reinforce the views of domestic researchers regarding the reasons for the appearance of the «Little Russian» psychotype, the objective conditions of formation, the nature and peculiarities of the political and sociocultural phenomenon of the Little Russianness, its role in the further development of Ukraine and its state-building processes. It was found out that Little Russianness in the national social discourse is considered: first, as the symbol of national and human inferiority, belonging to the second-class, provincialism, forgetting the national memory and humiliation, adaptability, betrayal, capitulation; secondly, as a negative social and psychological phenomenon inherent in the representatives of the Ukrainian intellectual elite in the Russian Empire and later in the part of the Ukrainian Soviet intellectuals. This phenomenon is associated with the crisis of national consciousness of a part of Ukrainians, based on the feeling of their own cultural and ethnic minority in comparison with «Great Russians»; thirdly, as the current of socio-political thought that arose on the lands of the Ukrainian Cossack state, the content of which consists in the fact that Ukrainians, Russians and other peoples were considered an organic part of a single Slavic folk, have equal national and social rights and opportunities.

It was stated that the Little Russianness is not limited to the historical time of the abusive existence of the Ukrainian people, its features are largely manifested in the current stage of the establishment of Ukrainian sovereign statehood and have a negative impact on state-building processes.

Key words: *Little Russianness, sociocultural phenomenon, Ukraine, scientific discourse, national identity, political elite.*

Нині українці починають відкривати для себе власну історію, а вітчизняні історики уперше одержали можливість написати історію України заново. Найскладнішими як для буденного, так і теоретичного осмислення є російсько-українські відносини, які ще донедавна описувалися аксіомами добровільного возз'єднання з Росією (1654, 1793 і 1939–1945 рр.) і «вічної дружби» українського народу зі «старшим російським братом». Існують реальні ризики того, що відхід від догми «дружби народів» може призвести до діаметрально протилежної інтерпретації українсько-російських відносин, до історії, що визначається глибоким антагонізмом між українцями і росіянами. У цьому випадку незаангажований науковий аналіз підмінюється шаблонами і стереотипами примітивності українського селянського народу, крайнього націоналізму його еліти, зрадницької природи українських козаків, мазепинців і бандерівців, з одного боку, та азійського варварства росіян, російського колоніалізму чи перманентності російського (радянського) тоталітаризму – з другого. Малоросійство є, на нашу думку, одним із найсуперечливіших, емоційно детермінованих політичних і свідомісних феноменів у російському й українському інтелектуальному просторі. Нині є нагальною потреба теоретичного осмислення явища малоросійства на основі ґрунтового аналізу наявних публікацій та історичних фактів.

Складні проблеми новітнього українського державотворення ряд науковців і представників вітчизняного політикуму розглядають як логічні наслідки колишніх історичних подій, трагедій і поразок, що, відповідно, вплинули на ментальність і

менталітет українського народу. У його частині сформувався достатньо живучий психотип українця-«малороса», який слід розглядати як реальну небезпечну для існування української нації, державності та її поступу політико-культурну силу. У науковому й публіцистичному дискурсах запропоновані різні, нерідко діаметрально протилежні тлумачення як причин появи психотипу «малороса», так і ролі його в подальшому розвитку України, її державотворчих процесах.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі опублікованих різножанрових джерел і літератури усистемнити трактування сутності та особливостей політичного й соціокультурного феномену малоросійства в процесові українського державотворення.

Малоросійство як політико-культурний феномен постає в результаті двох зустрічних історичних тенденцій: самоідентифікації української шляхти після поразки спроб створення власної держави у другій половині XVII ст. та прагнення російських інтелектуальних кіл визначити відповідне місце для найвагомішого (з історичної, географічної, економічної, інтелектуальної точок зору) з колонізованих Російською імперією народів.

Найпоширенішим в історичних дослідженнях є твердження, що малоросійство зародилося в 20-х рр. XVII ст., коли у зв'язку з польсько-католицькими утисками верхівка українського реєстрового козацтва почала шукати прихильності православного російського царя. Воно зміцніло й набуло значення морально-політичного зобов'язання перед «Великою Росією» після переходу Війська Запорозького «під царську руку» і присяги Москві на козацькій раді в Переяславі (1654). Дослідник історії України раннього нового часу В. Кононенко підкреслив, що малоросійство стало перетворюватися на хворобу національного характеру в часи Руїни 1660–1670-их рр. (розкол на «польську» і «російську» Гетьманщину, пристосуванство, бажання заслужити «царської ласки», політичне безволля, міжусобиці тощо). У XVIII ст. малоросійство постало ознакою глибокої кризи українського суспільства, коли козацька еліта намагалася прирівняти себе в правах до російського дворянства й замість політичної чи етнічної стала надавати перевагу становій ідентичності (це надавало їй можливість легітимізації власного соціального становища в ієрархії Російської імперії й відкривало широкі кар'єрні перспективи) [Див.: 12, с. 127-134].

Українсько-канадський історик З. Когут охарактеризував малоросійство як особливий тип ідентичності, що історично розвивався найшвидшими темпами у XVIII – на початку XIX ст. у колах шляхти і духовенства Гетьманщини. Ця ідентичність, звернена в минуле, фольклор і традиції, політичну спадщину, яку не можна було відновити у сучасності, виглядала парадоксальною порівняно з модерними європейськими ідентичностями. Учений зафіксував парадокс у тому, що після занепаду Гетьманщини, піднесення історичної самосвідомості засвідчувало не подальший розвиток малоросійської ідентичності, а радше переконаність у її неминучому занепаді. Скасування гетьманських інституцій переконало багатьох малоросійських патріотів у тому, що вони – епігони країни і нації, яких уже не існує... Замість перерости у модерну малоросійську національну свідомість, малоросійська ідентичність пішла шляхом дивного *Landespatritismus*, який оплакував занепад малоросійської «нації» [11].

У XVIII ст. у російській мові поступово з'являється поняття «малоросіяни», що мало географічне (не етнічне) позначення жителів України/Малоросії. І навіть на початку XIX ст. поняття «малорос» позначало населення України, пов'язане з росіянами спільним царем і релігією, але в жодному разі не етнічно чи історично [Див.: 13]. Імперські інтелектуальні кола, як зазначив З. Когут, докладали чималих зусиль для створення й поширення «концепції Малоросії», сутність якої, полягає не тільки у засвоєнні в післяполтавський період терміну «Малоросія» та наданні йому міжнародного звучання, а й у прийнятті українською світською елітою концепції «славенороського народу» як своєрідної єдності між Україною й Росією, у розробці теорії договірних відносин між українською шляхтою й російським царем [Див.: 10, с. 67-76].

У той же час, як відмітив український історик М. Грушевський, уже наприкінці XIX ст. стараннями ідеологів і політиків Російської імперії «Малоросію» трактували як вияв «химерного російського провінціалізму». Зокрема, він писав, що «малоросами, називали всяких людей українського роду, з України, і тих, що їм байдуже було й до України, і до українського життя. А українцями називано людей таких, що добро українського народу ставили метою свого життя, і про нього хотіли дбати» [5, с. 111].

Об'єктивними умовами формування малоросійства як політичного явища, яке усталилося на початку XIX ст., були знищення російським самодержавством української автономії, інститутів управління, характерних для гетьманського часу, наступна денаціоналізація й русифікація української еліти Лівобережжя в умовах поширення російської мови і панування російської культури. У цей час проявилася неспроможність і навіть небажання з боку козацької старшини (« нової національної аристократії») захистити інститути Гетьманської держави, їх прагнення «спокутувати» перед Москвою «гріх мазепинства», зрівнятися в правах із російським дворянством, зректися національних прикмет як ознак «мужичого походження» [20, с. 357]. Сприймавши ідею малоросійства, українська шляхта одержувала можливість захищати політичне й суспільне становище «Малоросії», брати участь у суспільно-політичному житті імперії, тим самим виявляючи лояльність до російського самодержавства.

За визначенням вітчизняного вченого, громадського й політичного діяча М. Драгоманова, носії малоросійства – це зросійщені українці, національний характер яких сформувався під чужим тиском і впливом. Вони нездатні мислити незалежно, захистити свою національну гідність, оскільки почуття національної свідомості в них спотворене або й атрофоване внаслідок духовно-етнічного самозречення й під впливом агресивного політико-ідеологічного українофобства [16, с. 232].

Психологи об'єктивніші у визначенні сутності «малоросійства». Український психолог В. Москалець визначив його природу як «цілий невропатичний комплекс, який можна назвати соціальним садистсько-мазохістським. Це комплекс соціальної неповноцінності, інфантилізм зі схильністю до забуття, марень, невропатична тривожність з ананкастичним синдромом та ін. Такий мазохізм нерозривно пов'язаний зі зловтіхою, підозрілістю, душевною черствістю, жорстокістю та іншими садистськими якостями. Конформна, вихована в «колективістському» дусі, нездатна до особистої вільної відповідальності й самостійного мислення, людина легко сприймає чужі, авторитарно насаджувані ідеї на віру, сліпо, некритично. Унаслідок цього в її психіці утворюються стереотипи, вирватися з полону яких мислення неспроможне» [17, с. 30].

Сучасний український дослідник, колумніст М. Рябчук вважає причиною виникнення малоросійської ідентичності драматичне роздвоєння колективної психіки, коли частина населення вже не наважується ототожнювати себе з Україною та українцями, при цьому не бажає цілком відректися від української ідентифікації, беззастережно ототожнивши себе з російським/радянським народом [18]. Про «комплекс малоросійства» М. Рябчук зазначив, що це «типовий, описаний класиками культурної антропології, приклад засвоєння аборигенами колоніальної точки зору на себе як на недонарод із недовою, недокультурою, недорелігією і т. д., і т. п. Це – прийняття фальшивого й самопринизливого *self-image* (уявлення про себе), нав'язаного колонізаторами, – у даному разі, уявлення про таку собі «співаючу й танцюючу Малоросію» (за Миколою Гоголем), котра коли і мала якесь самобутнє минуле, то майбутнього вже аж ніяк мати не може». Приймаючи систему цінностей колонізаторів, колонізоване суспільство вступає в дедалі гостріший конфлікт із самим собою. Абориген починає ненавидіти себе й тим самим поглиблює власне приниження й поневолення. «Поневолена група стає врешті зневаженою меншістю на власній землі» [18].

Українські дослідники відмічають, що плекали малоросійство на рівні масової свідомості імперські ідеологи за допомогою міфологем. Так, сучасний послідовний і гострий критик феномену малоросійства І. Лосєв, звертаючись до дослідження

літературного критика Ю. Барабаша зазначив, що «найсильнішим засобом впливу на національну самосвідомість у душі малоросійства була й залишається цілеспрямована наркотизація цієї самосвідомості за допомогою щеплень різного роду міфологем, побудованих на ідеї спільності «трьох братніх народів»: спільні етнічні корені, спільна історична «колиска», мовна близькість, спільна віра, спільний монарх чи генеральний секретар, спільні комуністичні ідеали, «радянський народ як нова історична спільнота» і т. п.; у культурній царині це «спільноруська» і «єдина радянська» культури (часто в тому ж самому сенсі застосовувалося ще визначення «вітчизняна»)...)» [14].

Літературознавець В. Даниленко в своєму дослідженні назвав малоросійство «інтегруючим міфом, на якому трималася вмонтована в лоно Російської імперії Україна. Міф, який створили українські інтелектуали, щоб під час політичної та військової поразки пристосуватися до виживання в умовах бездержавності й забезпечити собі перспективу кар'єри в нових історичних умовах. І за цей міф вхопилися фундатори Російської імперії, оскільки завдяки йому російська історія розпочиналася від Русі». Таким чином, це історичний політико-пропагандистський міф [6].

Голова організації «Інститут суспільних ініціатив» Тарас Альберда стверджував, що малорос – поняття, яке використовувалося як для самоідентифікації й репрезентації певної групи, так і для ідентифікації цієї групи ззовні. З певної пори для частини самої групи, члени якої ідентифікували себе як малороси, поняття малорос втрачає свою легітимність, замінюючись поняттям українець, що, в свою чергу, викликало спротив як тих, для кого малорос залишався легітимним поняттям самоідентифікації, так і властей імперії. У XVIII – на початку XX ст. поняття малорос зазнало кількох кардинальних трансформацій (*хоча його семантичне поле сформувалося задовго до XIX ст.*). У ході Першої світової війни і революційних років поняття «малорос» поступово втрачало легітимність, остаточно ж щезло з будь-якого активного обороту в СРСР у період коренізації 1920-х років [1].

Майже всі сучасні дослідження феномену малоросійства, які актуалізувалися нинішнім етапом українського державотворення, звертаються до праці «Малоросійство» (1959) сотника УНР, культуролога-енциклопедиста Є. Маланюка, підготовленої ним в еміграції. Аналізуючи історичні перипетії українського державотворення, він вважав, що проблема малоросійства безпосередньо пов'язана з найголовнішою проблемою українства – проблемою становлення національної державності, стверджуючи, що «малоросійство – це не політика і навіть не тактика, лише завжди апріорна й тотальна капітуляція. Капітуляція ще перед боєм» [16, с. 234]. Саме Є. Маланюк відмітив, що про феномен малоросійства першим заговорив Т. Шевченко. Він ужив цю дефініцію, за його часів ще зовсім необразливу (у 70-80 рр. XIX ст. її писали з великої літери – «Малоросіяне»), саме в розумінні ганьби і погорди. «...а в Малоросію не поїду, цур їй, бо там, окрім плачу, нічого не почую», – писав Т. Шевченко в одному з листів [22, с. 22-23].

Також Є. Маланюк розглядав малоросійство і як соціокультурний феномен, характеризуючи його як **«затьмарення, ослаблення і – з часом – занепад історичної пам'яті», а малороса як «тип національно-дефективний, скалічений психічно, духовно, а – у наслідках, часом – і расово»** [16, с. 231]. На думку Є. Маланюка, «малоросійство, як свідчить досвід, визначається насмішкуватим ставленням до національних цінностей і святощів. Це систематичне висміювання, анекдотизування й глузування зі звичаїв, обрядів, національної етики, мови, літератури, з ознак національного стилю, реалізації якого ставилися систематичні, планові й терором підперті перешкоди» [16, с. 236]. **Він наголосив, що «малоросійство, хоч явище часте і кількісне, – найменш дотикало основну нашу національну масу – селянство (що нас не мусить особливо тішити, бо не маса творить історію). У нас малоросійство було завжди хворобою не лише півінтелігентською, але – й передовсім – інтелігентською, отже поражало верству, що мала виконувати роль мозкового центру нації»** [16, с. 236].

У цьому контексті досі актуальне твердження Є. Маланюка про те, що наголошуючи на складності й запутаності комплексу малоросійства, він відмітив його замаскованість

(особливо в радянський період) «коли, буваючи знаряддям у чужих руках, він зазвичай маскується гопако-шароварництвом, відповідно спростаченою мовою, ховається за лжепатріотичною вірشوграфією й етнографічною патріоткою взагалі» [16, с. 244].

Підґрунтям малоросійства дослідник вважав особливості українського менталітету (насамперед, емоційність, нераціональність), які в соціально-психологічній сфері доповнюються історично усталеною незвичкою жити за нормами писаного права в своїй державі [16, с. 236].

Нині малоросійство розглядається як комплекс редукованого патріотизму й провінціалізму серед частини українського суспільства, зумовлений довгим перебуванням земель України у складі Російської імперії. Малоросійство знаходить свій вияв у байдужому, а то й негативному ставленні до українських національно-державницьких традицій і прагнень, а часто й активній підтримці російської культури і великодержавної політики. Задавленими типовими рисами малоросійства виступає національне безпам'ятство й приниження, яничарство, політичне підлезування, слабкодухість, безвольне довготерпіння, політична наївність, невиправданий ірраціоналізм і романтизм [7, с. 347].

Розвиваючи думку Є. Маланюка, політичний публіцист С. Грабовський стверджував, що малоросійство означає таку внутрішню ціннісно-нормативну налаштованість людини, такі її соціально-культурні настанови, які пов'язані з постійною готовністю до втечі від власного Я, до трансформації його (Я) і оприявнень, і внутрішніх підвалин залежно від міри тиску соціуму, від міри реальної (чи уявної) небезпеки для т. зв. «малої батьківщини» цієї людини. «Малоросійство – це втеча від власного національного (при залишенні безпечних елементів етнографічного)» [4].

Більшість сучасних дослідників підхопили і розвивають негативні характеристики й оцінки феномену малоросійства, запропоновані Є. Маланюком. Проте, трапляється й критичне переосмислення його доробку. Так, українські публіцисти П. Чорний і Р. Любарський назвали публікацію «Малоросійство» «твором-роздумом, твором-констатацією, твором-викриттям, але ж і твором-безвихіддю», який «за стилем можна віднести до еклектично-вульгарного традиціоналізму», принагідно зазначаючи, що «новітня етнічна соціологія не дивується, що на етапі державотворення тих націй, які «запізналися», виникає певна реанімація етнонаціоналізму, але ліберальне суспільство сприймає його несерйозно» [21].

Розмірковуючи над сутністю «химерного етносу» (малоросів) в обіймах «російського спрута» (висловлювання М. Грушевського), представники української інтелектуальної еліти упродовж XIX–XX ст. (від Т. Шевченка, М. Старицького, Л. Українки, О. Єфремова, М. Хвильового до І. Дзюби, В. Стуса, Є. Сверстюка, Є. Маланюка та Ю. Шереха) докладали зусиль для подолання свідомісної кризи українства, розуміючи, що звільнення з «лабет малоросійства», емансипація від російської нації можливі лише за умов політичної незалежності України, створення й зміцнення української державності [7, с. 354-355].

Нині українські дослідники приходять до висновків, що малоросійство не вичерпується історичним часом підневільного існування українського народу, його негативні риси значною мірою проявляються в умовах нинішнього етапу утвердження української суверенної державності. Вітчизняний публіцист В. Войтенко виділив п'ять типів носіїв комплексу малоросійства: 1) «пасивне малоросійство», сутністю якого є пристосування до ситуації, сприйняття її як реальності одвічної й довічної; 2) «малоросійське яничарство» (свідомий перехід на бік противника, але з підсвідомим багажем своєї первинної (рідної, природної) культури і відповідним комплексом вини перед нею); вибір існування за рахунок ототожнення себе з колонізатором; малоросійський яничар може діяти і від імені поневолювача, і від імені поневолених, оголосивши себе його кращою частиною; 3) «номенклатурне малоросійство» розглядає Україну не як батьківщину, а як службовий кабінет; 4) «малоросійський мазохізм» як

постійне згадування про незгоди, які випали на долю українського народу, невиліковне бажання конче бути народом-страдником (характерною рисою є безперервний плач із причитанням «як нас замучили!»); 5) «ритуальне малоросійство» є основою не плачу, а співу – «які прекрасні ми християни, які козаки, які у нас писанки і шаровари». У результаті – «духовне життя нашого суспільства великою мірою визначається сплетінням різних варіантів малоросійства [2, с. 5].

У сучасних публікаціях досить гостро характеризується нинішня українська політична й державна еліта, яку представляють «політичні малороси», які ладні «порозумітися» з відверто антиукраїнськими силами, усіяко рекламуючи свою «миролюбність» і «толерантність», а фактично безпринципне угодовство. Капітулянтство як прояв малоросійства продемонстрували, на думку С. Грабовського, Президенти України Л. Кравчук та Л. Кучма, не поборовшись за заощадження українських громадян при виході з рубльової зони, здавши у 1992 р. Чорноморський флот, у 1994 р. – ядерну зброю, дозволивши перебування російських військових баз на території України за договором між Росією й Україною 1997 р. [3].

Режим В. Ющенко І. Лосєв назвав показово малоросійським із «закликами та гаслами без справжніх змін», з «імітацією національного в шароварно-фольклорній формі у вузьких етнографічних межах» [14], а С. Грабовський охарактеризував В. Ющенко як найбільш українського президента «у межах чітко визначеного малоросійства» [3]. Режим П. Порошенка, вважає І. Лосєв, «продемонстрував специфічний сучасний варіант малоросійства, яке можна назвати «бізнесуючим», який в «ім'я економічної вигоди охоче жертвує суверенітетом і територіальною цілісністю держави, її політичним престижем та мілітарною спроможністю». Важко не погодитися з його висновком, що «малоросійська влада – це гарантована поразка, капітуляція і найбільше нещастя українського народу» [14].

У радикально-націоналістичній думці «втеча» від свого отримала епітет «драгоманівщина» («толочкіанство»), а його носій – «драгоманівська (толочкіанська) людина». «Погляди Петра Толочка є взірцевим викидом злякисного малоросійства» [2, с. 5]. Така людина виступає провідником космополітизму, «світового громадянства», заперечуючи націоналізм, за її переконанням, ознаку відсталості й старомодності.

Спалах «малоросійства» в незалежній Україні, на думку Д. Ковальова, зумовлений тим, що в частині суспільства «застрягає» у безсвідомому оцінка негідності щодо вчинку стосовно «батька» – СРСР (Росії, єдиної Русі), а звідси постає почуття вини і каяття за здійснений «великий злочин», надання ореолу святості («табу») усьому радянському («общерусскому», східнослов'янському, слов'яноарійському), а причетність до російської мови розглядається як виконання «ритуалу вірності» («некрофільності») стосовно до «тотема» [9].

Дослідниця українського націоналізму Г. Дичковська наголосила на тому, що малоросійство є одним із проявів комплексу української меншовартості, «українського самопригноблення». Вона зазначила, що «на сьогодні ми найбільше приділяємо уваги комплексу «малоросійства», помітно найбільше виявленого, але не варто забувати, що в різні історичні періоди українська меншовартість набувала форми не лише малоросійства, але й малопольськості, малоавстрійськості і навіть малорумунськості (!), наша діаспора активно підупадала під комплекс малогерманськості та малоанглійськості. А зараз формується такий собі новий феномен «малоамериканськості» та «малоєвропейськості» [8, с. 92].

Оскільки «малоросійство є внутрішнім чинником українського буття», С. Грабовський безпідставно вважає його причиною численних зламів, неусталеності та неповноти норм, розмитості вартостей, внутрішньої неструктурованості і «не останньою причиною того, що впродовж тривалого часу українська спільнота й українська людина на загал не спромоглися захистити себе й свою землю і забезпечити «нормальне» цивілізоване життя центральноєвропейської держави» [4]. Такі судження актуальні й

сьогодні, коли український народ у складних умовах гібридної війни Росії проти України відстоює своє право бути сувереном.

Якщо українські інтелектуали XIX–XX ст. порятунком від малоросійства вважали здобуття Україною державності, живучість політичного (і не тільки) малоросійства в умовах суверенної української держави спонукає сучасних дослідників до висновків, що «тільки справжня політична боротьба за ідею, а не за місце в парламенті, не за особисту чи партійну квоту на участь у пограбуванні України, не за свою ділянку в загальнокорупційній системі зможе привести до влади нових людей і зламати хребет пострадянській номенклатурі, кланово-олігархічній системі та владному криміналітету. А водночас і малоросійському бомонду, цим паразитарним імітаторам українства в Україні [14].

Отже, малоросійство у вітчизняному суспільствознавстві розглядається, по-перше, як символ національної й людської меншовартості, неповноцінності, другосортності, провінціалізму, національного безпам'ятства та приниження, цивілізаційної закомплексованості, пристосуванства, зрадництва, капітулянтства; по-друге, як свідомісний феномен, негативне соціально-психологічне явище, властивий представникам української вищої верстви у Російській імперії, а згодом – і частині української радянської інтелігенції, пов'язане з кризою національної свідомості частини українців, що базується на відчутті власної культурно-етнічної меншовартості, неповноцінності, другосортності порівняно з «великоросами»; по-третє, як течія суспільно-політичної думки, що виникла на землях Української козацької держави, зміст якої полягає в тому, що українці, росіяни та інші народи вважалися органічною частиною єдиного слов'янського народу, мають рівні національні й соціальні права й можливості. Характерною рисою концепції виступає, з одного боку, лояльне ставлення до царського уряду, з іншого – помірне відстоювання самобутніх «прав і вольностей».

Появу «хохлів-малоросів» живила самодержавна політика асиміляції, зросійщення українців, приниження української мови, культури, звичаїв і побуту, заборони національної літератури. Сприймаючи ідею малоросійства, українська шляхта одержувала можливість захищати політичне й суспільне становище «Малоросії», брати участь у суспільно-політичному житті імперії (і цим виявляла лояльність до царської династії). Десятки визначних представників українства (політики, культурні діячі, інтелектуали) на хвилі малоросійства були поглинуті імперським центром, стали його репрезентантами, хоча етнічна свідомість декого з «колишніх українців» усе ж залишалася українською. І саме ті, хто мав певні сентименти до власної «малої батьківщини» в умовах фактично колоніального становища українських земель (коли український націоналізм ще не постав, а в радянську епоху одержав клеймо «буржуазний» і опинився поза законом) сприяли популяризації насамперед культурної самобутності українського народу. Варто відмітити ще одну роль малоросійства – у XIX ст. становлення, кристалізація української національної ідентичності відбувалися не лише в протистоянні з імперськими ідеологіями, а й у полеміці з малоросійською ідентичністю, що сприяло чіткішому окресленню образу дійсного українця та основних настанов ідеології українського націоналізму.

Зі здобуттям Україною незалежності малоросійство справляє лише негативний вплив на процес державотворення, але як політичний і соціокультурний феномен, один із проявів національної меншовартості, спадок попереднього історичного шляху українського народу об'єктивно не може бути подоланий швидко певними нормативними актами чи бажаннями патріотичних інтелектуалів. Прискорити процес формування національної свідомості й ідентичності могла б цілеспрямована діяльність дійсно патріотичної, порядної й професійної політичної еліти, навколо якої консолідується народ, бо знатиме, що вона діє лише в інтересах держави, а не своїх власних корисливих.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Альберда Т. Хто такі малороси? або Розплутуючи вузли термінології. URL: http://www.h.ua/story/399365/news_800344.html (дата звернення: 17.01.2019).
2. Войтенко В. Поточні проблеми малоросійства. Народна газета. Київ, 1996. № 18 (248). С. 5.
3. Грабовський С. Капітуляція перед боєм. Малоросійський синдром: від Грушевського до Ющенка. URL: <https://www.day.kyiv.ua/uk/article/ukrayina-incognita/> (дата звернення: 26.03.2019).
4. Грабовський С. Феномен малоросійства. Ще раз про «ворогів» української незалежності. URL: <http://www.day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/fenomen-malorosiystva> (дата звернення: 19.01.2019).
5. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ: Т-во «Знання» України, 1991. 240 с.
6. Даниленко В. Імперські міфи і малоросійство в українській літературі. URL: <http://www.litp.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/> (дата звернення: 27.03.2019).
7. Дем'яненко Б. Малоросійство. Енциклопедичний словник символів культури України. За заг. ред. О. І. Потапенка, В. П. Коцура, В. В. Куйбіди. 7-е вид. Корсунь-Шевченківський: Корсунський видавничий дім «Всесвіт», 2017. С. 346-355.
8. Дичковська Г. Український індивідуалізм і проблема державотворення. Філософська думка. № 4. 2003. С. 90-102.
9. Ковальов Д. Феномен некрофільного малоросійства. URL: <http://www.narodna.pravda.com.ua/life/4664652bb0f35/> (дата звернення: 19.01.2019).
10. Когут З. Зустріч із Росією: культурні тенденції та політичні погляди в ранньоновітній Україні. Сучасність. 1996. № 9. С. 67-76.
11. Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. К. : Критика, 2004. 352 с. URL: http://www.academia.edu/9547777/Зенон_Коссак (дата звернення: 20.01.2019).
12. Кононенко В. Элита Войска Запорожского – Гетманщины между проектами Малороссии и Российской империи (конец 20-х – начало 60-х гг. XVIII в.). Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. 2010. Вип. 13. С. 127-134.
13. Котенко А. Л., Мартынюк О. В., Миллер А. И. «Малоросс»: эволюция понятия до первой мировой войны. Новое литературное обозрение: Теория и история литературы, критика и библиография. 2011. № 2. С. 9-27.
14. Лосєв І. Прокляття меншовартості. Чому малоросійство культивує поразку. URL: <http://www.tyzhden.ua/> (дата звернення: 20.01.2019).
15. Маланюк Є. До проблеми етнопсихології малоросійства. Народна творчість та етнографія. Київ, 1997. № 1. С. 41-52.
16. Маланюк Є. Малоросійство [Текст]. Книга спостережень. Проза. Торонто: «Гомін України», 1966. Т. 2. 478 с.
17. Москалець В. П. Психологічне обґрунтування української національної школи. Львів: Світ, 1994. 119 с.
18. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. К. : «Критика», 2000. 304 с. URL: <http://www.exlibris.org.ua/> (дата звернення: 20.01.2019).
19. Сверстюк Є. Блудні сини України. Київ: Знання, 1993. 256 с.
20. Северинюк В., Хома Н. Синдром малоросійства. Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори) [І. Я. Вдовичин, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]; за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів: Новий світ – 2000, 2015. 492 с.
21. Чорний П., Любарський Р. Малоросійство: хто кому Голохвастов. URL: <https://www.stepup.press/kultura/item/> (дата звернення: 26.03.2019).

22. Шевченко Т. До Я. Г. Кухаренка. 31 січня 1843 р. С.-Петербург. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів у 12-и томах. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 6: Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. 632 с.

REFERENCES

1. Alberda, T. Khto taki malorosy? abo Rozplutuiuchy vuzly terminolohii [Who are the Little Russians? Or unraveling the terminology nodes]. Retrieved from: http://www.h.ua/story/399365/news_800344.html [in Ukrainian].
2. Voitenko, V. (1996). Potochni problemy malorosiistva [Current problems of the Little Russianness]. *Narodna hazeta*, 18 (248), 5 [in Ukrainian].
3. Hrabovskyi, S. Kapituliatsiia pered boiem. Malorosiiskyi syndrom: vid Hrushevskoho do Yushchenka [Capitulation before the fight. Little Russianness: from Hrushevsky to Yushchenko]. Retrieved from: <https://www.day.kyiv.ua/uk/article/ukrayina-incognita/> [in Ukrainian].
4. Hrabovskyi, S. Fenomen malorosiistva. Shche raz pro «vorohiv» ukrainskoi nezalezhnosti [The phenomenon of the Little Russianness. Once again about the «enemies» of the Ukrainian independence]. Retrieved from: <http://www.day.kyiv.ua/uk/article/podobici/fenomen-malorosiystva> [in Ukrainian].
5. Hrushevskiy, M. (1991). Khto taki ukraintsi i choho vony khochut [Who are Ukrainians and what do they want]. Kyiv: T-vo «Znannia» Ukrainy [in Ukrainian].
6. Danylenko, V. Imperski mify i malorosiistvo v ukrainskii literaturi [Imperial myths and Little Russianness in the Ukrainian literature]. Retrieved from: <http://www.litp.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/> [in Ukrainian].
7. Dem'ianenko, B. (2017). Malorosiistvo [Little Russianness]. *Entsyklopedychnyi slovnyk symboliv kultury Ukrainy*. Za zah. red. O. I. Potapenko, V. P. Kotsura, V. V. Kuibidy. 7-e vyd. Korsun-Shevchenkivskiy: Korsunskiy vydavnychiy dim «Vsesvit», 346-355 [in Ukrainian].
8. Dychkovska, H. (2003). Ukrainskyi indyvidualizm i problema derzhavotvorennia [Ukrainian individualism and the problem of state creation]. *Filosofska dumka*, 4, 90-102 [in Ukrainian].
9. Kovalov, D. Fenomen nekrofilnoho malorosiistva [The phenomenon of the necrophilic Little Russianness]. Retrieved from: <http://www.narodna.pravda.com.ua/life/4664652bb0f35/> [in Ukrainian].
10. Kohut, Z. (1996). Zustrich iz Rosiieiu: kulturni tendentsii ta politychni pohliady v rannonovitnii Ukraini [Meeting with Russia: cultural trends and political views in the early modern Ukraine]. *Suchasnist*, 9, 67-76 [in Ukrainian].
11. Kohut, Z. (2004). Korinnia identychnosti. Studii z rannomodernoi ta modernoi istorii Ukrainy [The roots of the identity. Studies on early modern and modern history of Ukraine]. Kyiv: Krytyka. Retrieved from: http://www.academia.edu/9547777/Zenon_Kossak [in Ukrainian].
12. Kononenko, V. (2010). Elita Voyska Zaporozhskogo – Getmanshchiny mezhdru proektami Malorossii i Rossiyskoy imperii (konets 20-kh – nachalo 60-kh gg. XVIII v.) [Elite of the Zaporizhzhia troops – The Hetmanate between the projects of the Little Russia and the Russian Empire (late 20's – early 60's of the 18th century)]. *Aktual'ni problemi vitchiznyanoi ta vsesvitn'oi istorii*, 13, 127-134 [in Russian].
13. Kotenko, A. L. & Martynyuk, O. V. & Miller, A. I. (2011). «Maloross»: evolyutsiya ponyatiya do pervoy mirovoy voyny [«Little Russian»: Evolution of the concept before the World War I]. *Novoe literaturnoe obozrenie: Teoriya i istoriya literatury, kritika i bibliografiya*, 2, 9-27 [in Russian].
14. Losiev, I. Prokliattia menshovartosti. Chomu malorosiistvo kultyvuie porazku [Curse of the lesser degree. Why does Little Russianism cultivate a defeat]. Retrieved from: <http://www.tyzhden.ua/> [in Ukrainian].

15. Malaniuk, Ye. (1997). Do problemy etnopsykholohii malorosiistva [To the problem of ethnopsychology of Little Russians]. *Narodna tvorchist ta etnohrafii*, 1, 41-52 [in Ukrainian].
16. Malaniuk, Ye. (1966). *Malorosiistvo [Little Russianness]*. Knyha sposterezhen. Proza. Toronto : «Homin Ukrainy» [in Ukrainian].
17. Moskalets, V. P. (1994). *Psykhologichne obgruntuvannia ukrainskoi natsionalnoi shkoly [Psychological justification of the Ukrainian national school]*. Lviv: Svit [in Ukrainian].
18. Riabchuk, M. (2000). Vid Malorosii do Ukrainy: paradoksy zapizniloho natsiivorennia [From Little Russia to Ukraine: the paradoxes of the late-generation nation-building]. Retrieved from: <http://www.exlibris.org.ua/> [in Ukrainian].
19. Sverstiuk, Ye. (1993). *Bludni syny Ukrainy [Prodigal sons of Ukraine]*. Kyiv: Znannia [in Ukrainian].
20. Severyniuk, V. & Khoma, N. (2015). *Syndrom malorosiistva. Novitnia politychna leksyka (neolohizmy, okazionalizmy ta inshi novotvory) [Syndrome of Little Russianness. Newest political vocabulary (neologisms, occasional and other new werpal forms)]*. [I. Ya. Vdovychyn, O. M. Sorba, L. Ya. Uhryn ta in.]; za zah. red. N. M. Khomy. Lviv: Novyi svit – 2000 [in Ukrainian].
21. Chornyi, P. & Liubarskyi, R. *Malorosiistvo: khto komu Holokhvastov [Little Russianness: who is Golokhvastov to whom?]*. Retrieved from: <https://www.stepup.press/kultura/item/> [in Ukrainian].
22. Shevchenko, T. (2003). Do Ya. H. Kukharenka. 31 sichnia 1843 r. [To Y.G. Kukharenko. January 31, 1843]. S.-Peterburh. Shevchenko T. H. *Povne zibrannia tvoriv u 12-y tomakh*. Kyiv: Naukova dumka, T. 6: Lysty. Darchi ta vlasnytski napysy. Dokumenty, skladeni T. Shevchenkom abo za yoho uchastiu [in Ukrainian].

Одержано 03.03.2019.

УДК 911.3:33:001.82

DOI <https://doi.org/10.31470/2415-3567-2019-45-114-123>

Чернов Борис,

кандидат педагогічних наук, професор,
завідувач кафедри географії, екології і
методики навчання
olimp-deodraf@ukr.net
<http://orcid.org/0000-0001-8504-5248>
Державний вищий навчальний заклад
«Переяслав-Хмельницький державний
педагогічний університет імені Григорія
Сковороди», вул. Сухомлинського, 30,
м. Переяслав-Хмельницький, Київська обл.,
Україна, 08401

Chernov Borys,

Candidate of Pedagogy, Professor, Head of
Geography, Ecology and Methods of
Teaching Department
olimp-deodraf@ukr.net
<http://orcid.org/0000-0001-8504-5248>
Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii
Skovoroda State Pedagogical University, 30,
Sukhomlynsky Str.,
Pereiaslav-Khmelnytskyi,
Kyiv region, Ukraine, 08401

THE METHODOLOGICAL BASIS OF ECONOMIC GEOGRAPHY

Today, global economic changes require a solution of many issues related not only to the improvement of new technologies in industry, agriculture, but also in area of solution of problems of internal and external migration of population. These issues up to 60-ies of XX

century were integral parts of economic geography. Economic geography in this period made a considerable progress; it has been recognized not only in our country but also abroad. Evidence of this was the triumph of international scientific conferences and numerous publications. After a lengthy discussion, the economic geography as a separate independent science ceased to exist.

In economic geography has formed an uncertainty situation of its status: today, some geographers affirm that economic geography no longer executed function as an independent science and became addition to other sciences. After a long and emotional discussion «the fate» of economic geography had been determined – it had become part of other sciences, «social geography» and «social and economic geography». However, new sciences can't be without economic geography. Therefore, there was a problem ascertain the current status of economic geography in the system of geographical sciences. In fact, it is self-sufficient science. For proving this statement, we determined the ways for further research.

Key words. Economic geography, social, socio-economic, public geography, relationships and influences, geography crisis, debate, loss of independence, new studies.

ЕКОНОМІЧНА ГЕОГРАФІЯ: ІСТОРІОГРАФІЯ ЇЇ МЕТОДОЛОГІЧНОЇ СУТНОСТІ

До середини ХХ ст. складовою частиною економічної географії крім енергетики, промисловості, сільського господарства суттєвою частиною до її змісту входили із соціальної сфери ґрунтовні питання розв'язання проблем внутрішньої і зовнішньої міграції населення та його розселення, віковий склад, проблеми сім'ї. Проте, у цей період економічна географія серйозної кризи і була піддана жорсткій критиці з вимогою її включення складовою частиною до соціальної географії, до соціально-економічної або її заміну на суспільну географію. І це не дивлячись на те, що економічна географія входить до названих наук основною частиною, тобто їх ядром. Значною мірою вплинули на зміну статусу економічної географії рішення ХХІІІ Міжнародного географічного конгресу (Москва, 1976) на значну увагу досліджень саме соціального спрямування.

В економічній географії склалася ситуація невизначеності її статусу: на сьогоднішній день з тверджень окремих географів економічна географія перестала виконувати функцію самостійної науки і перетворилася на додаток інших наук. Після тривалої та емоційної дискусії доля економічної географії була вирішена – вона стала частиною інших наук: «соціальної географії», «соціальної і економічної» та «суспільної географії». І саме парадоксально, що нові науки не можуть обійтись без економічної географії. Тому їй постала проблема з'ясування сучасного статусу економічної географії в системі географічних наук. Насправді вона є самодостатньою наукою. Для доведення цього твердження намічені шляхи подальших досліджень.

Ключові слова: економічна географія, соціальна, соціально-економічна, суспільна географія, взаємозв'язки і впливи, криза географії, дискусія, втрата самостійності, нові дослідження.

Verify the meaning of words, and you will save
the mankind from half of their delusions.
(Rene Descartes)

Today, as a result of the accelerating processes of restructuring of the state and its economy there is a requirement for not only the fundamental changes in geographic science but also in the disproportion between natural and historical and social directions in geography. More active development of the social geography in foreign countries is explained by the market needs, profits, competitions, social inequality. But now all these have come to our state. A growing role of social science research has become more evident in providing nation-building, economic restructuring in the conditions of almost absolute privatization, commodity and market

relations, the sudden enhancement of social economic direction, the incredibly quick growth of social inequality, the disastrous decline of agriculture, the aggravated political processes.

Under these conditions, «there was a need, on the one hand, to strengthen the theoretical, especially methodological and methodical potential of the national geographic science that would allow it as the geography of many developed countries to put and solve the most complex problems of environment, territorial aspects of social and economic development and the interrelation of the natural conditions, economy, culture, health and social well-being of a man. On the other hand, there is a complicated problem of active inclusion of geographic science in solving many practical problems of social revolution on the extremely difficult and rich for unpredictable events of the present stage of its development» [9, p. 8]. Certainly, there may be an immediate opinion that an important role has to be played by economic geography, but the priority is given to social geography. There is a problem of finding out a status of economic geography in contemporary rapidly changing world.

Analysis of the late researches and publications. The scientists study mainly problems of social geography but they don't leave behind attention and economic geography, in particular: M.D. Pistun «Theoretical Basics of Social Geography» (1996); O.H. Topchiev «Basics of Social Geography» (2001); O.I. Shablii «Basics of Social Geography» (2012) and others. O.I. Shablii developed his classification of social sciences, which united 61 sciences, economic geography he referred to «a block the main disciplines, beside with geography of population, social and political geography» [27, p. 20-21].

However, O.H. Topchiev ambiguously affirms that «soviet «economic geography» gradually has been transforming for the past ten years» from an independent science first in «economic and social» and later in «social and economic». Nowadays, this transformation comes to its logical conclusion, namely: holding courses from «social geography» in which economic geography is one of the components of social geography» [25, p. 179]. But, O.H. Topchiev, in another work on the geosphere, notes that «additional derivatives of *geosphere* are possible. For example, *sociosphere* can differentiate in *economy sphere* (social production processes), and in the *sphere of spiritual life*» [26, p. 79]. Thus, we can say that as a result of the complex and lengthy scientific way economic geography lost its independence.

The purpose of research is to determine the current status of economic geography, which in the opinion of some economic geographers lost its independence and has become addition to other social geographical sciences, although these sciences have not yet fully decided today or have insufficient theoretical and methodological grounds but economic geography differently is included in there structure.

The research objectives are to establish the reasons of changes the meaning of economic geography in the system of geographical sciences.

Statement of the main material. Philosophy, as the science of the general principles of being and knowledge, the essence and general natural laws, society and thought, forms the general system views on the world and place of a man in it. Philosophy, acting as general methodology of the objective knowledge world, enables possibility every science, in particular economic geography, to ground its own methodological basis. Today, the favourable conditions have developed for such grounds.

Firstly, the progressive development of philosophy with their inherent systemic vision of the world has led to the isolation of geographical landscapes, the essence grounds of geographical surface of the Earth, ways of existence which is the geographical form of the matter motion. Conversion from geological form of the matter motion in geographic allows really to study the history of appearing of geography that explains the theory of geography and is actively formed.

Secondly, the philosophical categories of general, special and individual enable geographers to study the object of geography – the geographical surface of the Earth, that for its complexity gives way except for philosophy, – at three levels: *global* or *planetary* (general physical geography), *regional* or *state* (regional geography) and *local* (regional ethnography). A

dialectical method, as the methodological basis of knowledge of the natural and social reality, «in relation to scientific knowledge performs the integration and unifying function, overcoming apparent at first view the incompatible and the opposite of natural and scientific and social knowledge, identifying internal unity, universality of these different spheres human knowledge, explaining it as a reflection of the material unity of the world, which is in the process of continuous movement and development» [8, p. 7]. This allows the theory of geography «to plunge into the essence of the research objects, to remove the imaginary independence of separate phenomena, to lead them to an internal basis as a manifestation of the inner nature of the geographic relationship system» [20, p. 17].

Geography is the science about «the laws of space-time systems development, which are formed on the earth's surface (on a scale of general geographic and thematic maps) in the process of interaction between nature and society, the methods of regulation of these systems and their management.

«Space-time system – a landscape and landscaped areas, oceans and seas, river basins, lake hollow, biogeocoenoses, territorial and production systems (complexes), industrial hubs and industrial areas, economic areas, transport networks and systems, the city as a system and system of cities, areas of settlement, resort areas and etc. Every of these systems have be examined in interaction of nature and society, which are the essence of all geographic science, its unity and integrity» [23, p. 11].

Today, to understand the unity of geography and to find out individuality of objects study of physical and economic geography in this unity are extremely difficult, because the most geographers have not consensus of opinion. This refers particularly of economic geography: today, it is unknown what status it has? Has economic geography really stopped to perform its functions yet and became an insignificant addition to other sciences? And what is it the science at present: social, social and economic, social or still economic and geographic?

These questions ought to study and ascertain a place of science in the system of natural and social sciences. They are basic to the methodological justification. Without solving the main problem, it is not possible to solve partial ones, as the one «who takes to solve partial problems without solving the general, all the same will come across from these general problems» [15, p. 368]. However, it is important not to give this problem «lost in a lot of other problems or a huge variety of contrary opinions, the most important here, to approach the question in terms of research, namely not forget the underlying historical connection, to look at this problem from viewpoint of the historical origin of the known phenomenon, which the main stages in its development, and that is actual for it today» [16, p. 67].

In the middle of the 60-s of the XX century the theory of economic geography was filled by M.M. Baranskyi' ideas, and his followers quietly resting on their laurels, affirmed that «economic geography plays more an importance role in society. This is well illustrated by the International Geographical Congress for the last ten years in which economic geography was and remains widely acknowledged «Queen» [28, p. 5].

However, the situation changed dramatically in the 70-th years. The powerful attack began on economic geography, its existence as an independent science was questioned, since the economic geographers did not understand the differentiation of geography science and thus critically were expressing in its address, namely:

1) economic geography is «in crisis situation» because «ill-founded of its methodology», ill-defined of the scientific research subject, «insufficiently shown up of an inherent mechanism of economic and geographic processes and phenomena», and its coordinating and integrating role in solving interdisciplinary problems of rational use, the environment protection and its preservation «gradually goes to economists, and not the economic geographers» [1, p. 14];

2) economic geography lacks the «highest level of its content, similarly to the general natural geography» [20, p. 144; 7, p. 305; 22, p. 24];

3) the state of economic geography «is not up to the level as a number of related science and practice needs» [20, p. 148] and it falls behind of life [17];

4) «a spatial (territorial) approach is caused by «sprawling» economic geography because of ill-defined the research subject» [5, p. 288]. As to the crisis of economic geography the foreign geographers expressed too [29; 30].

What was happened with such, at first sight, prosperous science as economic geography? The reason was in **ideologization**.

Ideologization of all geography was manifested in different forms. «The fight with various «ideological» movements was affected adversely on development of geography in the 30-s-50-s years of the XX century. The fundamental ideas of geography were declared by scholasticism, a man always was opposed to nature. Anthropogeography and demography were defeated and political geography was depressed» [9, p. 63].

In the 40-s years of the XX century «Leningrad affair» was falsified, «the defeat of Leningrad University was organized by A.A. Voznesenskyi, the fight with «rootless cosmopolitan» was started. Ya.S. Edelshtein, outstanding geographer, died in the prison, V.M. Shtein, Dean of the Geography Faculty of LSU, was repressed» [6, p. 128].

At this time orientation of all geography was unilaterally pragmatic, especially its social sphere. «The dogmatism and blind following the leaders' instructions were prospered in geography science. Narrow regional studies were encouraged, they pursued specific objectives, without going out the general problems of science, without searching and analysis of the objective laws of development of the natural environment and society» [10, p. 7].

In the 60-s years of the XX century began «thaw», but it quickly passed, creating a period of «stagnation» in which all the negative trends extended in geographical science. These are: «antistate and antisocial personnel policy, creation of privileged «nomenclature» caste in science, politics ban on the profession, in other words in science began not allow for talent, and the questionnaire. «Dissidents» had not been shot yet, but they were pursued and sent in the «mental hospitals» and denaturalized» [6, p. 129].

As noted V.M. Kotliakov, the result of aforesaid «was the de-intellectualization of science; in the USSR geography began to dramatically lag behind the world level in many positions. This is especially evident in areas of social geography. The most of studies were conducted «in the interest» of BAM, transfer of the river flow and etc. These studies led to the loss of culture scientific work that facilitated to the separation Geography from the fundamental sciences... Theoretical analysis largely carried scholastic character, and mostly was grounded in the foreign works that had been recognized (D. Harvey, P. Haggett, R. Johnston and others)» [10, p. 7]. Moreover, the distortion of the scientific normal form activity «opened the way for causal scientists, but with good questionnaire and well-connected with the local elite. If take into consideration that corruption, bribery, dressing, protectionism, sectionalism were penetrated in science, that can imagine how it was polluted by careerists, ignorant people and hoodwinkers. However, these figures had got all the advantages of geography at international scientific forums» [6 p. 129]. Here, it should be remembered the foreign geographers' dictums. For example, the outstanding French geographer about the state of the world geography spoke so: «Crisis? – Certainly, it is! The scientific discipline, which would not know crisis, would have fallen into slumber, began to die... So if you want – a crisis! The crisis has its positive and negative phenomena» [14, p. 6-7].

If take into consideration that in this period and in the world scientific geographical literature denoted that the economic geography was being in deep long crisis so as all geographical science [6, p. 97; 18, p. 17], we can only imagine the confused state of the economic geographers who suddenly found themselves on the complicated way. Nothing remained, as everyone together to critic economic geography, namely: «methodological basis» is absent in it, «object is not clearly defined», «higher level of its content is not sufficed», «it does not correspond to the needs of the practice», it lags behind life and etc.

It is interesting that all were satisfied the scientific development. For example, 100 collections on «Problems of geography» were issued by the Moscow Affiliate of the Geographical Society of the USSR for 30 years (1946-1976), among of them 16 related to

economic geography, 10 – population geography and geographical areas, 2 – geography of services and geography of tourism [24, p. 227]. Economic geographers were untroubled, and suddenly they had found out that reason for all that was economic geography!

An analysis of publications on economic geography for all these years was shown that in economic geography were all grounded by these same authors. Then arise the question: Has economic geography as science exhausted itself? But is it so? It appears that some truth in this is, because «gradually the modern economic geography was being accumulated new facts which did not fit into the framework of the existing concept, formed critical positions in relation to the existing theoretical principles, and new socio-economic and geo-environmental situations demanded new solutions» [19, p. 155]. But there were no new solutions.

After a short time, «new solutions» came out of wastes of history and it was called **sociologization** of science.

In principle, this change of the research direction should be considered as a natural phenomenon, since it reflects the new social order of society, which coincided with the beginning sociologization of social practice.

Sociologization is a general direction of all science and social practice, closely connection with humanization, which manifests itself in increasing attention to the social aspects of development. In the 30-s years of the XX century, M. Baranskyi wrote about the need sociologization of geography. In this period anthropogeography and demography development was interrupted in the former USSR, and all «unnatural» geography was practically led to study the economic sphere of society. Then sociologization was «choked», it was explained the industrial development of economy and scientific dogmas and bans, that existed after the defeat of anthropogeography and demographics. Thus «production definition the essence of economic geography, where the population was seen as a labor resource and the some masses which consume industrial products and food» was formed for many years and attached in geographical science and consciousness scientists [17, p. 23].

And here in the late 60-s – early 70-s of the XX century, at first, sociologization of science suffered «doubtful revival», and then was «more rapid» development. Ya.S. Nymmyk, exploring the basic theoretical problems of sociologization economic geography and the formation of social and economic geography, cleared up that in 1968 Yu.H. Saushkin («the socio-economic territorial system» and «socio-economic spatial system») and A.M. Kolotiiivskyi with the Tartu's scientists («the socio-economic territorial complex» and «socio-economic region») introduced the foundations of conceptual fund [19, p. 155].

Later, in the 70-s years of the XX century, such the outstanding economic geographers as N.T. Ahafonov, E.B. Alaiev, S.B. Lavrov, V.V. Pokshyshevskyi and others affirmed that economic geography should be called socio-economic or even wider – the social sciences [2; 13; 21]. S.B. Lavrov and N.T. Ahafonov, analyzing the actual problems of economic geography at the XXIII International Geographical Congress (IGC, 1976), noted that should distinguish the social and economic geography as an independent science. After S.B. Lavrov and H.V. Sdasiuk, describing the development of modern economic and social geography, noted that «the leading role of the modern world geography belongs to social and economic problems» [14, p. 6; marked bold by the author]. The authors affirmed that «the underlying sociologization processes pervade all economic geography, make it economic and social, and they are two inextricably linked one subsystem of geographical sciences. No non-social economic phenomena. No «non-social» economic development» [14, p. 10]. Therefore, vast majority of the economic geographers were surprised results of the XXIII International Geographical Congress, because in some geographers' domestic and foreign reports, «with all the differences of methodologies dominant, was the idea of «sociologization» economic geography and the formation of social and economic geography» [12, p. 4]. And since the beginning of the 80-s years of the XX century in scientific articles and works confidently noted that the in the 70-s years «economic geography everywhere is social and economic» [14, p. 11; underlined and marked bold by B. Chernov]. All this cleared up quite evident in the scientific views of E.B. Alaiev.

Thus, E.B. Alaiev after the Congress first carefully admitted that the term «economic geography» in relation to the discipline, as it is treated in science, narrow compared with the contents of the scientific discipline; in any case, the term «socio-economic geography» might be more perfect» [2, 129]. And in 1980, scientist categorically (expression of Nymmyk S.Ya.) affirmed: «Now is the time to emphasize that domestic economic geography transformed in social and economic geography» [3, 89; underlined by B. Chernov]. However, any justification was not said by the author.

But then adherents appeared which extremely emotional supported «birth» and existence of socio-economic geography. N.K. Mukitanov, Z.E. Dzenis, Yu.V. Porosionkov, M.D. Sharyhin, S.A. Kovaliov and others wrote about the need of socio-economic geography development. Analyzing these publications, S.Ya. Nymmyk noted that, for example, N.K. Mukitanov confined only a general statement of the need of social geography as the only true way of sociologization of geographical knowledge. Z.E. Dzenis correctly spoke of the need to ground the research objects of social and socio-economic geography, but he did not substantiate of them. The actual problems of content and methodological problems of socio-economic geography were not considered by other researchers.

It remains unclear actual methodological question: how geographic science correlates with economic geography, social, socio-economic and political geography. In these methodological constructions hidden internal inconsistency that defines the relationship between the sciences. The answers to these and other questions require further painstaking study.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Агранат Г.А. География и экономика: связи и зависимости (к поискам путей развития экономической географии) // Известия АН СССР. Сер. Геогр. 1977. № 6. С. 13-26.
2. Алаев Э.Б. Экономико-географическая терминология. Москва: Мысль, 1977. 199с.
3. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география: Актуальные вопросы развития науки // Известия АН СССР. Сер. Геогр. 1980. № 4. С. 89-94.
4. Анненков В.В., Герасимов И.П., Минц А.А. Этапы развития современной географии // Известия АН СССР. Сер. Геогр. 1972. № 3. С.90-100.
5. Дружинин А.Г. География культуры: некоторые аспекты формирования нового научного направления // Известия ВГО. 1989. Т. 121. Вып. 4. С.307-312.
6. Исаченко А.Г. География на перепутье: уроки прошлого и пути перестройки // Известия ВГО. 1990. № 2. С. 127-137.
7. Исаченко А.Г. О единстве географии // Известия ВГО. 1971. Т. 103. Вып. 4. С. 289-310.
8. Исторический материализм как методология познания и преобразования общественной жизни / Под ред. В. В. Денисова. Москва: Наука, 1987. 284с.
9. Котляков В.М. Географические аспекты нового мышления // Коммунист. 1990. № 11. С. 61-70.
10. Котляков В.М. Географическая наука на пороге 90-х годов // Известия АН СССР. Сер. Геогр. 1990. № 4. С. 5-16.
11. Котляков В.М., Анненков В.В. XXVI Международный географический конгресс // Известия АН СССР. Сер. Геогр. 1989. № 1. С. 7-19.
12. Лавров С.Б., Агафонов Н.Т. Принципиальные вопросы экономической географии на XXIII Международном географическом конгрессе // Известия ВГО., 1977. Вып. 1. С. 4-7.
13. Лавров С.Б., Агафонов Н.Т. Теоретические споры и некоторые научно-практические задачи экономической географии // Известия ВГО, 1974. Вып. 2. С.148.
14. Лавров С.Б., Сдасюк Г.В. Советская социально-экономическая география: некоторые аспекты международного значения // Региональный экономико-географический анализ и прогнозирование. Фрунзе, 1980. С.11-13.

15. Ленин В.И. Отношение к буржуазным партиям. ПСС. Т. 15. С. 7-68.
16. Ленин В.И. О государстве. ПСС. Т. 39. С. 368-369.
17. Максаковский В.П. Географическая культура: Учебное пособие для студентов вузов. Москва: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1998. 416 с.
18. Машбиц Я.Г. Тенденции развития географической мысли // Известия АН СССР. Сер. Геогр. 1990. № 4. С. 17-27.
19. Мересте У.И., Ниммик С.Я. Современная география: вопросы теории. Москва: Мысль, 1984. 296 с.
20. Мукитанов Н.К. От Страбона до наших дней. Москва: Мысль, 1985. 234 с.
21. Покшишевский В.В. О самом главном в экономической географии // Вопросы географии. Москва: Мысль, 1974. № 95. С. 25-42.
22. Преображенский В.С. Феномен географии (раздумья географа) // Известия АН СССР. Сер. Геогр. 1979. № 4. С. 20-27.
23. Саушкин Ю.Г. Географическая наука в прошлом, настоящем, будущем: Пос. для учителей. Москва: Просвещение, 1980. 269 с.
24. Перспективы географии // Сто сборников «Вопросы географии». Москва: Мысль, 1976. Сб. 100. 254 с.
25. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії: Навч. посібник. Одеса: Астропринт, 2001. 560 с.
26. Топчієв О.Г. Концептуально-поняттєвий апарат і предметна область географії // Теоретичні та методологічні проблеми суспільної географії: Зб. наук. праць на пошану Заслуженого професора Львівського національного університету імені Івана Франка Олега Шаблія. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. С. 77-84.
27. Шаблій О.І. Основи суспільної географії: підручник для студ. Вищих навч. закладів. 2-ге вид. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2012. 296 с.
28. Экономическая география в СССР: история и современное развитие / Под ред. Н.Н. Баранского и др. Москва: Просвещение, 1965. 653 с.
29. Gillmor Desmond A. Economic geography: its scope, development and methodology / Gillmor Desmond A. «Geogr. Viewpoint», 1968, 1. № 5. 251-260.
30. Mazúr T. Geography of today and its perspective. «Geogr. časop.», 1968, 20. № 3. 201-211.

REFERENCES

1. Agranat, G.A. (1997). Geografija i jekonomika: svjazi i zavisimosti (k poiskam putej razvitija jekonomicheskoy geografii) [Geography and Economy: Communication and Dependence (Search of the Ways of Economic Development Geography)]. *Proceedings of the Academy of Sciences of the USSR. Series: Geography*, 6, 13-26 [in Russian].
2. Alaev, Je.B. (1977). *Jekonomiko-geograficheskaja terminologija* [Economic and Geographic Terminology]. Moscow: Mysl [in Russian].
3. Alaev, Je.B. (1980). Social'no-jekonomicheskaja geografija: Aktual'nye voprosy razvitija nauki [Socio-Economic Geography: Actual Problems of Development of Science]. *Proceedings of the Academy of Sciences of the USSR. Series: Geography*, 4, 89-94 [in Russian].
4. Annenkov, V.V., Gerasimov, I.P., Minc, A.A. (1972). *Jetapy razvitija sovremennoj geografii* [Stages of Modern Development Geography]. *Proceedings of the Academy of Sciences of the USSR. Series: Geography*, 3, 90-100 [in Russian].
5. Druzhinin, A.G. (1989). Geografija kul'tury: nekotorye aspekty formirovanija novogo nauchnogo napravlenija [Geography of Culture: Some Aspects of the Formative New Scientific Direction]. *Proceedings of the VGO*, 121 (4), 307-312 [in Russian].
6. Isachenko, A.G. (1990). Geografija na pereput'e: uroki proshlogo i puti perestrojki [Geography at the Crossroads: Lessons of the Past and Ways of Rebuild]. *Proceedings of the Academy of Sciences of the USSR. Series: Geography*, 2, 127-137 [in Russian].
7. Isachenko, A.G. (1971). O yedinstve geografii [About Unity of Geography].

Proceedings of the VGO, 103 (4), 289-310 [in Russian].

8. Denisov, V. ed. (1987). *Istoricheskij materializm kak metodologija poznaniya i preobrazovaniya obshchestvennoj zhizni* [The Historically Materialism as Methodology Cognition and Transformation Social Life]. Moscow: Nauka [in Russian].

9. Kotljakov, V.M. (1990). Geograficheskie aspekty novogo myshlenija [Geographic Aspects of the New Thinking]. *Communist*, 11, 61-70 [in Russian].

10. Kotljakov, V.M. (1990). Geograficheskaja nauka na poroge 90-h godov [Geographic Science at the Threshold of 90-s]. *Proceedings of the Academy of Sciences of the USSR. Series: Geography*, 4, 5-16 [in Russian].

11. Kotljakov, V.M., Annenkov, V.V. (1989). XXVI Mezhdunarodnyj geograficheskij kongress [XXVI International Congress of Geography]. *Proceedings of the Academy of Sciences of the USSR. Series: Geography*, 1, 7-19 [in Russian].

12. Lavrov, S.B. & Agafonov, N.T. (1977). Principial'nye voprosy jekonomicheskoy geografii na XXIII Mezhdunarodnom geograficheskom kongresse [Actual Problems on Economic Geography at the XXIII International Congress of Geography]. *Proceedings of the VGO*, 1, 4-7 [in Russian].

13. Lavrov, S.B. & Agafonov, N.T. (1974). Teoreticheskie spory i nekotorye nauchno-prakticheskie zadachi jekonomicheskoy geografii [Theoretical Arguments and Some Scientific and Practical Problems of Economic Geography]. *Proceedings of the VGO*, 2, 148 [in Russian].

14. Lavrov, S.B. & Sdasjuk, G.V. (1980). Sovetskaja social'no-jekonomicheskaja geografija: nekotorye aspekty mezhdunarodnogo znachenija [Soviet Socio-Economic Geography: Some Aspects of International Importance]. *Regional Economic-Geographical Analysis and Forecasting*, Frunze, 11-13 [in Russian].

15. Lenin, V.I. Otnoshenie k burzhuaznym partijam [Attitude to Bourgeois Parties]. *PSS*, 15, 7-68 [in Russian].

16. Lenin, V.I. O gosudarstve [About the State]. *PSS*, 39, 368-369 [in Russian].

17. Maksakovskij, V.P. (1998). *Geograficheskaja kul'tura: Uchebnoe posobie dlja studentov vuzov* [Geographic Culture: Textbook for students]. Moscow: Humanitarian Pub. Center VLADOS [in Russian].

18. Mashbic, Ja.G. (1990). Tendencii razvitija geograficheskoy mysli [Trends in the Development of Geographical Thought]. *Proceedings of the Academy of Sciences of the USSR. Series: Geography*, 4, 17-27 [in Russian].

19. Mereste, U.I. & Nimmik, S. Ja. (1984). *Sovremennaja geografija: voprosy teorii* [Modern Geography: Theoretical Problems]. Moscow: Mysl [in Russian].

20. Mukitanov, N.K. (1985). *Ot Strabona do nashih dnei* [From Strabo to the Today]. Moscow: Mysl [in Russian].

21. Pokshishevskij, V.V. (1974). O samom glavnom v jekonomicheskoy geografii [On the Most Important in Economic Geography]. *Problems of Geography*, 95, 25-42 [in Russian].

22. Preobrazhenskij, V.S. (1979). Fenomen geografii (razdum'ja geografa) [Geographical Phenomenon (Thoughts of Geographer)]. *Proceedings of the Academy of Sciences of the USSR. Series: Geography*, 4, 20-27 [in Russian].

23. Saushkin, Ju.G. (1980). *Geograficheskaja nauka v proshlom, nastojashem, budushhem: Posobie dlja uchititelej* [Geographical Sciences in the Past, Present, Future: Textbook for Teacher]. Moscow: Prosveshcheniie [in Russian].

24. (1976). *Perspektivy geografii* [Prospects of Geography]. One Hundred Collections «Problems of Geography». Moscow: Mysl, 100, 254 [in Russian].

25. Topchijev, O.H. (2001). *Osnovy suspilnoi heohrafiji: Navch. Posibnyk* [Basis of Social Geography: Manual]. Odesa: Astroprynt [in Ukrainian].

26. Topchijev, O.H. (2006). Konceptualno-ponjattjevyj aparat i predmetna oblast heohrafiji [Conceptual Apparatus and Subject Area in Geography]. *Theoretical and Methodological Problems of Social Geography: Coll. Scien. Works in Honour of Honoured Professor of Lviv Ivan Franko National University Oleh Shablii*. Lviv: Pub. Center LNU named

by Ivan Franko, 77-84 [in Ukrainian].

27. Shabliij, O.I. (2012). *Osnovy suspilnoji heohrafiji: pidruchnyk dlja studentiv vyshchych navchalnykh zakladiv* [Basis of Social Geography: Textbook for Students of Higher Education Institutions]. Lviv: LNU named by Ivan Franko [in Ukrainian].

28. Barans'kij, N.N. ed. (1965). *Jekonomicheskaja geografija v SSSR: istorija i sovremennoe razvitie* [Economic Geography in the USSR: History and Modern Development]. Moscow: Prosveshchenie [in Russian].

29. Gillmor Desmond, A. (1968). *Economic Geography: its Scope, Development and Methodology. Geogr. Viewpoint*, 1 (5), 251-260.

30. Mazúr, T. (1968). Geography of Today and its Perspective. *Geogr. časop.*, 20 (3), 201-211.

Одержано 02.02.2019.

УДК 001:631.4(091) (477)

DOI <https://doi.org/10.31470/2415-3567-2019-45-123-130>

Коблош Віталій,

здобувач Національної наукової
сільськогосподарської бібліотеки НААН
dnsbg_uaan@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-8471-944X>

Researcher ID: E-3704-2019

Національна наукова
Сільськогосподарська бібліотека НААН
вул. Героїв Оборони, 10, м. Київ, Україна,
03127

Koblosh Vitaliy,

post-graduate student of the National Scientific
Agricultural Library of the NAS Ukraine
dnsbg_uaan@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-8471-944X>

Researcher ID: E-3704-2019

National Scientific Agricultural Library of the
NASUkraine
10, Heroes of Defense St. Kyiv, Ukraine,
03127

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ КОМПЛЕКСНОГО АНАЛІЗУ ҐРУНТОВО-КАРТОГРАФІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ: З НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ ПРОФЕСОРА Н.Б. ВЕРНАНДЕР

У статті висвітлено один із важливих напрямів розвитку ґрунтознавчої науки в Україні впродовж першої половини ХХ ст., зокрема розробки основних принципів і методів комплексного аналізу великомасштабних ґрунтово-картографічних матеріалів для складання районних, обласних та республіканської карт ґрунтів і сільськогосподарської типології землі. Із застосуванням принципів наукової об'єктивності, історичної достовірності, а також власне історичних методів (проблемно-хронологічного, біографічного, описового та ін.) з'ясовано, що значний внесок для опрацювання методології обліку й аналізу земельних ресурсів України належить доктору сільськогосподарських наук, професору Вернандер Наталії Борисівні. Розкриття її наукового доробку для розвитку вітчизняної ґрунтознавчої науки і стало метою даної публікації.

Встановлено, що впродовж 1930–1950 рр. професор Н.Б. Вернандер очолювала експедиційні роботи з обстеження ґрунтів різних областей України. На основі отриманих результатів досліджень створювали ґрунтові карти з текстами описів, але тривалий час ґрунтознавцям не вдавалося здійснити вичерпний облік, а відповідно й

аналіз ґрунтів сільськогосподарського призначення. Спроби кількісного і якісного обліку земель проводилися на території України від початку 1930-х рр. Методика обліку полягала в складанні експлікацій ґрунтів по картах різних масштабів, але отримані дані не задовольняли запити сільськогосподарського виробництва за відсутністю обчислення площ угідь, тому залишався нез'ясованим характер використання земель та і загалом раціональність використання території. З'ясовано, що вперше підрахунок земель по угіддях для всієї території здійснили у 1947–1948 рр. з виданням ґрунтової карти України, співавтором якої стала Н.Б. Вернандер. Повний облік земельного фонду України провели у 1957–1961 рр. на підставі суцільного великомасштабного картування з відображенням усіх факторів фізико-географічного середовища, що впливають на продуктивність сільськогосподарських земель.

Ключові слова: ґрунтознавча наука, ґрунтовий покрив, облік земель, сільськогосподарське виробництво, Н.Б. Вернандер.

METHODOLOGICAL BASES OF COMPLEX ANALYSIS OF SOIL-CARTOGRAPHIC MATERIALS: FROM THE SCIENTIFIC HERITAGE OF PROFESSOR N.B. VERNANDER

The article highlights one of the important directions of development of soil science in Ukraine during the first half of the 20th century, in particular the development of the basic principles and methods of complex analysis of large-scale soil maps for the compilation of district, regional and republican soil maps and agricultural land typology. Using the principles of scientific objectivity, historical authenticity, as well as actual historical methods (problem-chronological, biographical, descriptive, etc.), it was found out that a significant contribution to the processing of the methodology of accounting and analysis of land resources in Ukraine belongs to the doctor of agricultural sciences, professor Vernander Natalia Borisovna. The disclosure of her scientific work for the development of domestic soil science and became the purpose of this publication.

It was established that during 1930-1950 Professor N.B. Vernander led the expeditionary work on soil surveys in various regions of Ukraine. On the basis of the results of the research, ground maps with descriptive texts were created, but for a long time the soil scientists did not manage to carry out exhaustive accounting, and, accordingly, analysis of agricultural soils. Attempts of quantitative and qualitative accounting of land were carried out on the territory of Ukraine from the early 1930's. The accounting method was to compile explication of soils on maps of different scales, but the obtained data did not meet the demands of agricultural production in the absence of calculating the area of land, therefore the nature of land use and, in general, the rationality of the use of the land remained unclear. It was found out that for the first time the calculation of land for lands for the whole territory was made in 1947-1948 with the publication of a soil map of Ukraine, co-authored by N.B. Vernander. The full inventory of the land fund of Ukraine was conducted in 1957-1961 on the basis of continuous large-scale mapping reflecting all factors of the physical and geographical environment that affect the productivity of agricultural land.

Key words: soil science, soil cover, land registration, agricultural production, N.B. Vernander.

Серед видатних ґрунтознавців України почесне місце належить доктору сільськогосподарських наук, професору Вернандер Наталії Борисівні (1901–1986). Ім'я цієї вченої не є маловідомим науковій спільноті, проте й не можна стверджувати про належне пошанування її внеску у розвиток вітчизняної науки. Сучасні ж методологічні підходи у вивченні історії науки спрямовані саме на біографістичні пошуки, що дають можливість персоніфікувати або відтворити інтелектуальну історію країни. У зв'язку з зазначеним та наявністю поодиноких згадок щодо професійних здобутків професора

Н.Б. Вернандер [1, 4] вважаємо актуальним дослідження й висвітлення її наукового надбання для розвитку ґрунтознавчої науки, зокрема в напрямі генези, географії, класифікації та оцінки ґрунтів України.

Метою даної статті є розкриття напрацювань Н.Б. Вернандер з питань науково-методичного забезпечення обліку й аналізу ґрунтів України у першій половині минулого століття, що передбачало застосування взаємодоповнюючих методів історичного дослідження (проблемно-хронологічного, системного та персоніфікації).

У післявоєнний період Н.Б. Вернандер працювала в Українському НДІ соціалістичного землеробства (нині – ННЦ Інститут землеробства НААН) [6]. Очолювала експедиційні роботи з обстеження ґрунтів Вінницької, Житомирської, Одеської, Закарпатської, Чернігівської областей. На основі отриманих результатів, а також попередніх досліджень у 1949 р. науковці (Вернандер Н.Б., Годлін М.М., Самбур Г.Н., Скорина С.А. та ін.) підготували карту ґрунтів України в масштабі 1:750 000 і текст до неї «Почвы УССР». Н.Б. Вернандер належить авторство розділів: 1. Загальні умови ґрунтоутворення; 2. Ґрунти Полісся; 3. Ґрунти Лісостепу. За цей здобуток авторському колективу у 1951 р. присуджено премію ім. В.В. Докучаєва [7]. Надалі до накопичених матеріалів Н.Б. Вернандер додалися результати дослідження процесів реградації опідзолених ґрунтів Полісся і Лісостепу. Важливими узагальненнями стала розробка основних принципів комплексного аналізу великомасштабних ґрунтово-картографічних матеріалів для складання районних, обласних та республіканської карт ґрунтів і сільськогосподарської типології землі. На той час, окремі методологічні підходи у проведенні такого аналізу вже були відомі з праць Д.Л. Арманда, А.Е. Тулупнікова, колективу авторів Харківського СГІ ім. В.В. Докучаєва (нині – Харківський національний аграрний університет ім. В.В. Докучаєва) (М.М. Розов, С.С. Соболев, Е.Н. Іванова та ін.) М.А. Глазовської, К.В. Зворикіна та ін. [3]

На початку 1950-х рр. відбувалося реформування сільськогосподарської галузі на основі прийнятої у вересні 1953 р. пленумом ЦК КПРС постанови «Про заходи подальшого розвитку сільського господарства» [5, с.440]. Планове ведення сільського господарства колишнього СРСР потребувало детального комплексного фізико-географічного обстеження території з побіжним складанням так званих комплексних сільськогосподарських карт. Такі карти створювали як загальні, так і окремі – рельєфу, ґрунтоутворюючих порід, рівня залягання ґрунтових вод, ґрунтового покриву, рослинності та ін. Передбачалося, що карти з «сільськогосподарським тлумаченням» слугуватимуть підставою для кількісного та якісного обліку землі великих територій (районів, областей, республік).

У той час, коли створення таких карт лише розпочиналося, облік земельного фонду та його адміністративних підрозділів проводився здебільшого на основі ґрунтових карт невеликого масштабу. Завдяки доповненню ґрунтових карт показниками рельєфу, вдавалося наближено обрахувати кількість земель різної якості на території певної адміністративної одиниці. Спроби кількісного і якісного обліку земель проводилися на території України від початку 1930-х рр. Методика обліку полягала в складанні експлікацій ґрунтів по картах різних масштабів. Так, у 1932 р. було складено агроґрунтову і геоботанічну карту 22 районів УСРР [8, с.212]. Але отримані дані не могли задовольнити запити сільськогосподарського виробництва за браком обчислення площ угідь, тому залишався нез'ясованим характер використання земель та і загалом раціональність використання території. Надалі, подібна ситуація повторилася у 1934–1935 рр. під час обстежень на основі великомасштабних карт 96 МТС бурякосійної зони. Хоча ґрунтові карти МТС складалися на основі землепорядних планів колгоспів з нанесеними угіддями, підрахунок площ все ж був проведений за ґрунтовими різновидами і механічним складом без урахування розподілу їх по окремим угіддям.

У 1940 р. ґрунтознавці Українського НДІ соціалістичного землеробства створювали ґрунтові карти середнього масштабу західних областей, що увійшли до складу УРСР.

Підрахунок площ проводили вже за категоріями сільськогосподарських угідь: орні землі, ліси, сіножаті, вигони. Але з огляду на відсутність аналогічних даних з інших областей, зробити загальний підрахунок земель по угіддях для всієї республіки не вдалося. Вперше такий підрахунок здійснили у 1947–1948 рр. у зв'язку з виданням ґрунтової карти УРСР, співавтором якої стала Н.Б. Вернандер. Незважаючи на відсутність диференціації ґрунту по угіддям, було з'ясовано, що на території України основна площа покрита чорноземами, які залягають, в більшості випадків, в умовах слабо і середньорозчленованих рівнин. Значна площа припадає на частку опідзолених чорноземів і темно-сірих лісових ґрунтів. Таким чином було встановлено, що найбільш родючі ґрунти, які за класифікацією Харківського СГІ ім. В.В. Докучаєва належать до 1-ої категорії орних земель, займають в Україні 45% всієї її площі [3, с. 4]. До 2-ої категорії відносили орні землі, які займали близько 23% території України, а саме: сірі і світло-сірі лісові ґрунти, бурі лісові ґрунти нижнього пояса гір, чорноземи південні, темно-каштанові слабосолонцюваті ґрунти, дерново-слабо і середньо-підзолисті легкосуглинкові та супіщані ґрунти, дернові, лучні й деякі інші. Н.Б. Вернандер зазначала, що для отримання високих врожаїв на цих ґрунтах повинна застосовуватися спеціальна агротехніка. Південні чорноземи, темно-каштанові ґрунти та їх солонцюваті різновиди потребували застосування заходів з вологонакопичення і вологоутримання. На темно-каштанових слабо солонцюватих ґрунтах високій ефективності сприяло внесення гіпсу в рядки під час посіву сільськогосподарських культур. На сірих, світло-сірих і дерново-підзолистих ґрунтах застосування органічних і мінеральних добрив не було обов'язковим. Менші площі належали до 3 категорії орних земель (16%), зокрема наступні: дерново-підзолисті глинисто-піщані ґрунти всіх ступенів підзолисті, їх глеюваті і глейові різновиди, дерново-підзолисті поверхнево оглеєні ґрунти Прикарпаття, каштанові ґрунти з наявністю в комплексі солонців (менше 20%), дернові карбонатні (рендвіни), бурі лісові ґрунти середнього та верхнього ярусу гір і деякі інші. Їх низька продуктивність потребувала застосування комплексу високої спеціальної агротехніки (систематичне внесення органічних і мінеральних добрив на дерново-підзолистих глинисто-піщаних ґрунтах і оглеєних їх різновидах; застосування дренажу і культури багаторічних трав на дерново-підзолистих ґрунтах Прикарпаття; гіпсування плям солонців в каштановій зоні; вапнування бурих лісових ґрунтів та ін.). Близько 6% території УРСР займали орні землі 4-ої категорії: дерново-підзолисті піщані ґрунти; малопотужні дерново-карбонатні різниці; щебневаті чорноземи на продуктах вивітрювання твердих порід, сильноглеєві різновиди всіх ґрунтів; каштанові ґрунти в комплексі з солонцями (20–30%); масиви лугових солонців, торф'яно-болотні ґрунти і торфовища низового типу. Це важко освоювані ґрунти, що потребували меліорації: створення органічних прошарків в піщаних ґрунтах, поглиблення пухкого шару в ґрунтах, сформованих на продуктах вивітрювання щільних порід, гіпсування і зрошення солонців, осушення болотних ґрунтів та ін. До ґрунтів 5-ої категорії, непридатних до розорювання відносили розбиті піски, муло-болотні ґрунти, верхові і перехідні болота, комплекси каштанових ґрунтів з солонцями (30%), а також приморські солончаки.

Н.Б. Вернандер вважала, що здійснені науковцями у 1948 р. підрахунки були вкрай недосконалими через те, що виконувались за картою малого масштабу і без поділу ґрунтів по угіддях. Площі природних кормових угідь враховані неточно, адже розташовані по дрібних річкових долинах території внаслідок своєї незначної ширини, часто не вміщалися в масштаб карти і не потрапляли до обліку. Також з великим зменшенням врахували площу боліт, що залягають невеликими ділянками серед підзолистих ґрунтів Полісся. Не увійшла до обліку площа еродованих земель, які розташовувалися вузькими смугами вздовж балок і ярів і не потрапили в масштаб карти. Отже, якісний облік земель території України, проведений на підставі ґрунтової карти надав лише загальне уявлення про співвідношення площ різної родючості і не дозволив зробити практичних висновків для плануючих організацій.

У 1947–1948 рр. ґрунтознавці, зокрема й Н.Б. Вернандер, обстежували ґрунти у межах окремих районів Полісся, Лісостепу і Карпат, які потребували вапнування. З метою обліку площ порівнювали ґрунтові карти зі зведеними землевпорядними планами господарств і відділяли загальні площі кислих ґрунтів, покриті лісами, присадибні ділянки та ін. Так розпочались роботи з обліку земельного фонду окремих районів УРСР з розподілом ґрунтів за сільськогосподарськими угіддями. Зокрема, ефективно здійснили цю роботу по Хмельницькій області, де площі різних ґрунтів розподілили між орними землями (без поділу за категоріями), лісами, чагарниками, сіножатями, вигонами, садами і городами, болотами. Розподіл ґрунтів здійснили на основі врахування спільних закономірностей, встановлених ґрунтознавцями даних під час польових обстежень. Так, до лісів відвели найбільш опідзолені ґрунти, городів – лучно-чорноземні, на яких вони найчастіше зустрічається і т.д. Незважаючи на досить орієнтовні дані, вони прислужились господарствам при розподілі добрив, виділення масивів під вапнування і вибору ділянок під нові культури. Крім того, співробітники Українського НДІ соціалістичного землеробства і Харківського сільськогосподарського інституту у 1951 р. здійснили облік ґрунтового фонду з розподілом сільськогосподарських угідь у зоні Південноукраїнського зрошувального каналу і Ногайського зрошуваного масиву.

На початку 60-х рр. XX ст. також здійснювали облік еродованих земель з метою створення планів гідротехнічних і земляних робіт. Ерозія в багатьох районах України набула катастрофічного характеру, особливо в Середній Наддніпрянщині, районах Донецького кряжу, на Бузько-Дністровському вододілі, узбережжях Дністра і Прута та ін. За орієнтовними даними Українського НДІ землеробства та НДІ лісу і агролісомеліорації на території УРСР в середині минулого століття ерозією було охоплено понад 10 млн га. У Правобережному Лісостепу еродовані землі займали наступні площі: Тернопільська область – 115 тис. га, Хмельницька – 430, Вінницька – 894, Київська – 500 тис. га [3, с. 8]. У Придністров'ї на великих площах утворилися яри з виходом на поверхню щільних вапняних порід. У лівобережній частині УРСР, в Понорницькому районі Чернігівської області площа змитих схилів, ярів і балок становила близько 30% орних земель району. У багатьох районах Харківської області змиті ґрунти займали 50–70% площі, 10–20% – на Середньо-руській височині в Сумській і Чернігівській областях. Поширення еродованих земель спостерігалось також на Донбасі, зокрема у 18 суміжних адміністративних районах Сталінської і Луганської областей до 400 тис. га площі охоплено процесами змиву, а 250 тис. га були майже непридатні для сільськогосподарського використання.

Загалом, за даними ґрунтознавчих обстежень Українського НДІ ґрунтознавства ім. А.Н. Соколовського в Сталінській області з 1913 по 1957 рр. відбулося зменшення площі орної землі з 2 367 до 1 724 тис. га, а впродовж 1947–1956 рр. – з 1 821 до 1 676 тис. га. У Старо-Бешевському районі області змиті ґрунти займали 80–90%, у тому числі середньозмиті 50–60%. Також значних розмірів сягнула ерозія в районах гірської і передгірної зони Карпат, де зняття лісового покриву призводило до повного знищення ґрунтів. Така ж ситуація відбувалася в Криму, де загальна площа змитих ґрунтів досягала 55%. Крім того, значні площі ґрунтів частково знизили свою родючість і нагально потребували застосування протиерозійної агротехніки.

Деякого позитиву набула ситуація з обліком заболочених масивів, за результатами якого у 1959 р. співробітниками Українського НДІ ботаніки опубліковано довідник боліт України. Автори надали дані щодо розташування, площі та якості болотних масивів, починаючи від боліт площею 10 га і глибиною торфу 60 см. Так, у межах УРСР знаходилося 801 500 га торф'яних боліт, з яких 93,3% припадало на болота низового типу, 4% – перехідного і змішаного типу та 2,7% – болота верхового типу [3, с. 10]. Отже, основний болотний фонд України відносився до низинних торфовищ, які є цінним резервом орних земель на Поліссі й джерелом органічних добрив в Лісостеповій зоні. Однак, як зазначала Н.Б. Вернандер, облік заболочених ґрунтів не був позбавлений неточностей. У Поліській зоні залишалось чимало неврахованих боліт площею 1–2 га і

менше, а також значні масиви муловато-болотних ґрунтів без торф'яного пласту. Тому загальна площа боліт в Україні значно зменшена.

З обліком площ солонцюватих земель і солонців справи просувались також з певними труднощами. Як відомо, солонці залягають не суцільними масивами, а утворюють плями вкраплення на фоні чорноземів, темно-коричневих і каштанових ґрунтів. Наближений до точного облік їх площі проводили методом «ключів» – у загальному комплексному контурі враховували відсоток солонцевих плям. Простий, досить точний метод такого обліку запропонувала ґрунтознавець С.О. Скорина, що полягав у виборі прямої довжиною 300 м із замірюванням діаметру солонцевих плям. Встановлено, що серед темно-каштанових ґрунтів солонці займають 5–10% площі, а серед каштанових – 20–30%. Залишалися не обрахованими площі солонцюватих ґрунтів та солончаків.

На думку Н.Б. Вернандер, як і інших ґрунтознавців, повний облік земельного фонду УРСР був можливий лише на підставі суцільного великомасштабного картування, складання карт і матеріалів з відображенням усіх факторів фізико-географічного середовища, що впливають на продуктивність сільськогосподарських земель (ґрунтові карти, карти рослинності, топографічні карти з горизонталями і нанесенням сільськогосподарських угідь, в еродованих районах ще й карти ухилів місцевості). Тому й очікувались вагомі результати у зв'язку з проведенням в республіці великомасштабних ґрунтознавчих досліджень наприкінці 50-х рр. минулого століття. Згідно постанови РМ УРСР та наказу МСГ УРСР (1956) на території України проводили суцільну ґрунтову зйомку, розраховану на 5-річний термін (1957–1961). Координуючі функції виконував Харківський СГІ, а комплексний характер обстежень забезпечували фахівці: ґрунтознавці, землевпорядники, агрономи, хіміки-аналітики та картографи. Кожна група спеціалістів виконували свої фахові завдання. Так, ґрунтознавці, обстежуючи ґрунти, вивчали характер рельєфу, геологічну будову місцевості, гідрогеологічні особливості, клімат та ін. Елементи природного комплексу відображали у відповідних нарисах, що видавали кожному господарству. Ґрунтову зйомку проводили на основі землевпорядних планів з позначеними природними угіддями і, шляхом пантографування, з типографічних карт наносили горизонталі з метою поєднання ґрунтового покриву з рельєфом місцевості. Агрономи проводили детальне обстеження природних кормових угідь з генетичного і агротехнічного боку та розробляли заходи щодо їх покращення. Вивчали економіку колгоспів, перспективи їх розвитку та господарські можливості. Крім того, подекуди закладали польові досліді на маловивчених в агрономічному відношенні ґрунтах з метою розробки конкретних заходів для підвищення врожайності сільськогосподарських культур і раціонального використання території господарства. Землевпорядники коректували плани, підраховували площі й допомагали у складанні картограм.

У результаті проведених комплексних ґрунтових досліджень колгоспам і радгоспам видавали наступні матеріали: 1. Ґрунтовий план господарського масштабу з детальним відображенням ґрунтового покриву, механічного складу ґрунтів і ґрунтоутворюючими породами. Ґрунтовий план слугував науковою основою для всіх інших матеріалів. 2. Картограму агровиробничих груп ґрунтів, що найбільш важливо для обліку та якісної оцінки земельного фонду господарства. На неї наносили узагальнені групи ґрунтів, близьких за своєю родючістю, що потребували однакових заходів. У тексті готували вичерпні вказівки щодо якості та особливостей цих агровиробничих груп ґрунтів. 3. Картограму раціонального використання земель з позначеними ділянками найбільш ефективного використання в різних сівоzmінах (травопільних, сидеральних і т.д.) під сінокоси, вигони, сади, городи тощо. На підставі цієї картограми господарства мали можливість обґрунтовувати трансформацію сільськогосподарських угідь з метою кращого їх використання. 4. Картограми покращення кормових угідь, розроблені конкретно для кожної ділянки. 5. Картограми еродованих земель з нанесенням площ, які потребували застосування різних протиерозійних заходів. 6. Картограми сільськогосподарських

меліорацій. 7. Спеціальні картограми вапнування або гіпсування ґрунтів з означеними формами і дозами речовин (вапно, гіпс). 8. Текст-нарис з короткою характеристикою природних умов, детальною агрономічною характеристикою ґрунтів і певними рекомендаціями. 9. Експлікацію ґрунтів, підготовлену за результатами обчислення площ по ґрунтовій карті за допомогою планіметрії. У ній враховувалися в розрізі природних угідь всі генетичні різновиди ґрунтів, окремо за механічним складом та ґрунтоутворювальною породою. Точно вираховували площу землі різного ступеня змитості, намиті ґрунти й окультурені, розбиті і напів-задернілі піски, плями солонців та ін.

Отже, результати здійсненого обліку ґрунтового покриття давали повне уявлення про земельний фонд господарства, його якість та шляхи раціонального використання. Завдяки суцільним великомасштабним обстеженням, господарства отримали можливість точного планування різних заходів щодо збільшення як урожайності окремих сільськогосподарських культур, так і валових зборів продукції в цілому. Крім того, на початку 60-х рр. минулого століття вперше планували розробку оціночної шкали ґрунтів, що уможливило б проведення бонітування – «порівняльної оцінки якості ґрунтів за їх родючістю щодо конкретних сільськогосподарських культур або груп біологічно близьких культур за однакових рівнів агротехніки, інтенсивності землеробства, а також природно-кліматичних умов» [1]. З цією метою передбачалося використати увесь громіздкий матеріал великомасштабних ґрунтових обстежень, а також розгорнути мережу додаткових стаціонарних досліджень на найбільш типових ділянках окремих фізико-географічних областей. На думку Н.Б. Вернандер, результати стаціонарних досліджень проявлять основні залежності і взаємовпливи окремих факторів щодо якості сільськогосподарських земель.

Підсумовуючи, варто зазначити про системну діяльність доктора сільськогосподарських наук, професора Н.Б. Вернандер з розробки методологічних основ обліку, оцінки та аналізу земельних ресурсів України, зокрема й стосовно їх сільськогосподарського призначення. Результати багаторічних ґрунтознавчих досліджень Н.Б. Вернандер сприяли здійсненню у 1957–1961 рр. масштабної ґрунтової зйомки, завдяки якій отримано потужний інформаційний банк даних про ґрунти України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бонітування ґрунтів. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki> (дата звернення 02.03.2019).
2. Вернандер Н.Б. Географи Київського університету. URL: <http://knu.geograf.com.ua/personalities/kafedra-fizichnoji-geografiji-ta-geoekologiji/vernander-nb> (дата звернення 25.05.2018).
3. Вернандер Н.Б., Скорина С.А., Скородумов А.С. Земельные ресурсы Украины, их оценка и методика учета. Ленинград, 1959. 16 с.
4. Деонізія Ковалишин. Наталія Вернандер – видатна постать в українському ґрунтознавстві. Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. 2006. Вип. 1 (13). С. 23–25.
5. Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. Т. 2. Київ: Наук. думка, 2006. 654 с.
6. Особова справа Вернандер Наталії Борисівни (05.03.1949–01.09.1974) // Архів Київського національного університету імені Тараса Шевченка, ф. Професорсько-викладацький склад, 73 арк.
7. Шищенко П.Г., Федорищак Р.П. До 100-річчя від дня народження Н.Б. Вернандер. *Укр. географ. журн.* 2001. № 4. С. 70.
8. Щебетюк Н.Б. Розвиток аграрної науки України наприкінці 20-х – у 30-і рр. ХХ ст. Кам'янець-Подільський, 2017. 380 с.

REFERENCES

13. Bonituvannia gruntiv [Bonitation of soils]. Retrieved from: <https://uk.wikipedia.org/wiki> (data zvernennia 02.03.2019) [in Ukrainian].
14. Vernander, N.B. *Heohrafy Kyivskoho universytetu* [Geography of Kiev University]. Retrieved from: <http://knu.geograf.com.ua/personalities/kafedra-fizichnoji-geografiji-ta-geoekologiji/vernander-nb> [in Ukrainian].
3. Vernander, N.B., Skoryna, S.A., Skorodumov, A.S. (1959), *Zemelnye resursy Ukrainy, ykh otsenka y metodyka ucheta* [Land resources of Ukraine, their assessment and method of accounting], Lenynhrad [in Russian].
4. Deoniziia Kovalyshyn (2006), Nataliia Vernander – vydatna postat v ukrainskomu gruntoznnavstvi [Natalia Vernander is an outstanding figure in Ukrainian soil science], *Istoriia ukrainskoi heohrafii. Vseukrainskyi naukovo-teoretychnyi chasopys*, 1 (13), 23–25 [in Ukrainian].
5. (2006), *Istoriia ukrainskoho selianstva* [The history of the Ukrainian peasantry], *Narysy v 2-kh tomakh*, T. 2, Kyiv: Nauk. Dumka [in Ukrainian].
6. *Osobova sprava Vernander Natalii Borysivny (05.03.1949–01.09.1974)* [Personal case of Natalia Vernander (05.03.1949–01.09.1974)], *Arkhiv Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka, f. Profesorsko-vykladatskyi sklad*, [in Ukrainian].
7. Shyshchenko, P.H. & Fedoryshchak, R.P. (2001), Do 100-richchia vid dnia narodzhennia N.B. Vernander [To the 100th anniversary of the birth of N.B. Vernander], *Ukr. heohraf. zhurn*, 4, 70 [in Ukrainian].
8. Shchebetiuk, N.B. (2017), *Rozvytok ahrarnoi nauky Ukrainy naprykintsi 20-kh – u 30-i rr.* [The development of the agrarian science of Ukraine in the late 20's – in the 30's of the twentieth century], Kam'ianets-Podilskyi [in Ukrainian].

Одержано 08.04.2019.

УДК 930.2:376-056.2/.3(477)"199/200"

DOI <https://doi.org/10.31470/2415-3567-2019-45-130-143>

Березанська Ірина,

кандидат історичних наук, викладач кафедри історії та культури України
berezanska.im@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-7182-5750>
 Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», вул. Сухомлинського, 30, м. Переяслав-Хмельницький, Київська обл., Україна, 0840

Berezanska Iryna,

Candidate of Historical Sciences, a lecturer of Department of History and Culture of Ukraine
berezanska.im@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-7182-5750>
 Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University, 30, Sukhomlynsky Str., Pereiaslav-Khmelnytskyi, Kyiv region, Ukraine, 08401

ІНКЛЮЗИВНА ОСВІТА В ТРАКТУВАННІ ВІТЧИЗНЯНИХ ДОСЛІДНИКІВ

У статті здійснено огляд публікацій вітчизняних науковців, у яких висвітлено впровадження інклюзивної освіти у загальноосвітніх навчальних закладах та у вищій школі України; проведено аналіз основних нормативно-правових актів, які забезпечують

запровадження принципів інклюзивної освіти в Україні. Спостерігається зростання інтересу вітчизняних науковців до вивчення цієї теми, але комплексне дослідження з історіографії історії інклюзивної освіти в Україні на даний час відсутнє. За період останніх двадцяти дев'яти років дослідниками представлені широкому загалу дисертаційні дослідження, монографії, підручники, навчально-методичні посібники, методичні рекомендації, статті, в яких розкрито впровадження інклюзивної форми навчання в загальноосвітніх та вищих навчальних закладах, досліджено проблему оновлення освіти на основі системних змін; окреслено нормативно-правове забезпечення інклюзивної освіти.

Методологічним інструментарієм при написанні статті послужили принципи історизму, об'єктивності та методи історіографічного аналізу та синтезу.

Встановлено, що включення дітей з особливими потребами в освітній простір України зіштовхується з такими проблемами як упереджене ставлення до дітей-інвалідів з боку інших людей, непристосованість будівель до навчання дітей (студентів), недостатнє забезпечення навчально-методичною літературою, створення кабінетів учителя-дефектолога, логопеда.

Окреслено переваги інклюзивної освіти, які полягають у відсутності ізоляції в замкненому середовищі дітей з особливими потребами, поліпшенні моторного, мовного, соціального та емоційного розвитку дітей завдяки спілкуванню із здібнішими однолітками, спільному проживанні з батьками даної категорії дітей, налагодженні дружніх відносин із здоровими однолітками, можливості брати участь у громадському житті, наданні батькам педагогічної підтримки.

Ключові слова: інклюзивна освіта, діти з особливими потребами, соціальна адаптація, загальноосвітня школа, вища школа, соціалізація, особи з інвалідністю, інклюзія.

INCLUSIVE EDUCATION IN DOMESTIC RESEARCHERS TREATMENTS

The article reviews the publications of domestic scientists, where the introduction of inclusive education in general education institutions and in the high school of Ukraine is highlighted; the analysis of the basic legal acts ensuring the introduction of the principles of inclusive education in Ukraine is carried out. There is observed a growing interest of domestic scholars in the study of this topic, but there is currently no comprehensive study on historiography of the history of inclusive education in Ukraine. Over the past twenty-nine years, researchers have presented to the general public dissertations, monographs, textbooks, teaching aids, methodological recommendations, articles where the introduction of the inclusive form of education in general and higher educational institutions is presented, the problem of updating education on the basis of systemic changes; the normative-legal provision of inclusive education is outlined.

The methodological tools for writing the article served the principles of historicism, objectivity and methods of historiographical analysis and synthesis.

It has been established that the inclusion of children with special needs in the educational space of Ukraine is faced with such problems, as the biased attitude towards children with disabilities from other people, the inappropriateness of buildings for the education of children (students), insufficient provision of educational-methodical literature, the creation of offices of the teacher-defectologist, speech therapist.

The advantages of inclusive education, which are the lack of isolation in the closed environment of children with special needs, improvement of the motor, linguistic, social and emotional development of children through communication with more capable peers, joint living with parents of this category of children, establishing friendly relations with healthy peers, opportunities to participate in public life, providing parents with pedagogical support.

Key words: *inclusive education, children with special needs, social adaptation, general education school, higher school, socialization, persons with disabilities, inclusion.*

Дослідження розвитку вітчизняної освіти кінця XX – початку XXI ст. є актуальним на сьогоднішній день. Становлення інклюзивного освітнього середовища пройшло складний шлях – від створення спеціалізованих навчальних закладів для дітей з особливими освітніми потребами, до їх включення в освітній процес загальноосвітньої школи та вищого навчального закладу. Україна, спираючись на досвід провідних зарубіжних країн, починаючи з 1990-х рр. почала створювати нормативно-правову базу, яка б забезпечувала реалізацію освітніх потреб осіб з особливостями психофізичного розвитку. Завдяки створенню належного нормативно-правового поля та діяльності кваліфікованих педагогічних кадрів вдалося здійснити поступове включення осіб з освітніми потребами в освітнє середовище навчальних закладів.

Проблема включення дітей з особливими освітніми потребами в освітній простір України кінця XX ст. – початку XXI ст. стала предметом дослідження вітчизняних науковців Н. Ашиток [1], Т. Бондар, С. Ніцполь, Є. Нестеренко [2], Т. Бондар [3], Н. Василенко [4], О. Василенко [5; 16], Ю. Волчелюк [6], О. Гноєвської [7], Є. Єфімова [12], С. Іноземцевої [9], В. Кобильченка [10], А. Колупасової [11; 12; 13; 14; 15; 23], Р. Маранчака [16], Л. Мішик [17], О. Москалюк [18], Л. Перхун [20], О. Поцко [21], Л. Савчук [13], І. Садової [32], Т. Скрипник [33], А. Смешнової [34], Т. Соловійової [35], Л. Талдонової [36], О. Таранченко [14; 15; 23], Н. Теплової [37], З. Удич [38], М. Швед [39], Л. Яценюк [40] та ін.

Метою статті є аналіз сучасних вітчизняних наукових досліджень про розвиток інклюзивної освіти в загальноосвітніх навчальних закладах та у вищій школі, стану нормативно-правової бази щодо забезпечення освітніх прав осіб з особливими потребами.

Достатньо інформативною є публікація колективу авторів Т. Бондар, С. Ніцполь, Є. Нестеренко стосовно результатів опитувань інноваційності молодіжного проекту U-Report за жовтень-листопад 2017 р. щодо інклюзивної освіти. Опитування «Інклюзивна освіта» проводилося 6-10 жовтня 2017 р. разом з Представництвом Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні. В ньому взяли участь 5736 U-репортерів у віці 14-19 років. Його результати були використані для формування стратегії та програм ЮНІСЕФ з інклюзивної освіти. Згідно результатів опитування – 61% не знає, що таке інклюзивна освіта, 38,1% – знають її суть [2, с. 181]. Інше опитування проводилося на тему труднощів, які виникають у людей з інвалідністю у їхньому навчальному закладі. За результатами опитування, найбільше труднощів виникає з пересуванням, так вважали 39% U-репортерів; 33,6% – у спілкуванні з однолітками, 20,7% – з доступністю навчального процесу, 7,6% – у спілкуванні з викладачами, 25,3% – було важко визначити труднощі, 0,8% – відповіли, що немає ніяких труднощів [2, с. 182].

О. Москалюк висвітлено здобутки та проблеми інклюзивного освітнього середовища. До основних здобутків дослідниця відносить активне залучення осіб з особливими потребами у соціум, їх адаптацію, соціалізацію, виховання, навчання. Проблеми інклюзивного середовища дослідниця вбачає у різноманітності наукових підходів у дослідженні інклюзивної освіти; термінологічні проблеми, зокрема відсутність єдиної офіційної термінології, яка б характеризувала дітей з особливими освітніми потребами; гарантування рівного доступу до здобуття якісної освіти; дискримінацію, упереджене ставлення до дітей-інвалідів з боку інших людей; непристосованість будівель до навчання дітей (студентів) з особливими потребами; впровадження основної ідеї інклюзивної освіти: від інтегрування у навчальні заклади – до інтегрування у суспільство; забезпечення не тільки фізичної доступності до освіти, але й гуманістичної складової; нез'ясовану роль здорових дітей у інклюзивному середовищі навчального закладу; відсутність зразка, ідеалу успішної реалізації людини з особливими потребами у різних сферах життєдіяльності [18, с. 172-174].

Л. Талдонова окреслює необхідні умови забезпечення інклюзивного навчання в освітніх закладах, а саме: психологічний мікроклімат, кадрові ресурси, безбар'єрне середовище, спеціально облаштовані кабінети, засоби корекції психофізичного розвитку, спеціальне обладнання, дидактичний матеріал, індивідуальну програму розвитку [36, с. 324].

Дослідження проблеми включення дітей з особливими освітніми потребами в загальноосвітні навчальні заклади привертало увагу широкого кола дослідників. Так, у статті Р. Маранчака, О. Василенко розкрито сутність та особливості інклюзивної освіти, охарактеризовано соціально-педагогічні умови адаптації дітей з особливими потребами до інклюзивного освітнього простору. Авторами визначено форми, за якими може здійснюватися інклюзивне навчання. Організація інклюзивного навчання для дітей з особливими потребами у загальноосвітніх навчальних закладах, як вважають науковці, повинна здійснюватися відповідно до певних умов: безперешкодного доступу до приміщень навчального закладу дітям з вадами опорно-рухового апарату і дітям незрячим, забезпечення закладу освіти необхідною навчально-методичною літературою та індивідуальними технічними засобами навчання, наявності кабінетів логопеда, дефектолога, психологічного розвантаження, забезпеченості педагогічними працівниками, які володіють методиками роботи з дітьми даною категорією дітей [16, с. 131]. Дослідники стверджували, що «інклюзивне навчання корисне не лише для дітей з особливостями психофізичного розвитку, а й для їхніх однолітків, оскільки сприяє їх особистісному розвитку» [16, с. 131].

Упровадження інклюзивної форми навчання у загальноосвітніх школах проаналізовано Л. Яценюк [40]. На думку дослідниці, збільшення у загальноосвітніх школах дітей з особливими освітніми потребами часто призводить до порушення взаємодії між педагогами та учнями, що негативно впливає на психічний стан дитини, і в подальшому може стати причиною виникнення у дітей неврозів [40, с. 75]. Спираючись на досвід зарубіжних країн Л. Яценюк вважає, що в інклюзивних класах потрібно зосереджувати увагу на розвитку сильних якостей та таланту дітей, а не на їх проблемах. Взаємодія з дітьми в класі сприятиме фізичному, мовленнєвому, соціальному та емоційному розвитку дітей з особливими потребами [40, с. 75].

У статті Н. Ашиток розкрито проблему оновлення освіти на основі системних змін. Як стверджує дослідниця, втілення інклюзивної освіти в життя відбувається директивним шляхом з боку державних структур, з урахуванням закордонного досвіду [1, с. 12]. Н. Ашиток розглянула важливі компоненти навчально-виховного процесу у загальноосвітніх школах, які містять інклюзивну складову, серед них: мета навчання, обсяг навчальної інформації. З упровадження інклюзивного навчання в освітніх закладах, на думку дослідниці, розширюється контингент студентів, що передбачає включення до педагогічного колективу додаткових фахівців – асистентів вчителя та дефектологів [1, с. 14]. А. Ашиток відзначила, що ефективність навчально-виховного процесу залежить не тільки від продуманості його структурних складових, але й умов освітнього середовища – забезпечення безперешкодного доступу до будівель та приміщень закладу дітей з порушенням опорно-рухового апарату, особливо тих, що пересуваються за допомогою візка та дітей незрячих, забезпечення навчально-методичною літературою, створення кабінетів учителя-дефектолога, логопеда тощо. Ефективність міграції дітей з особливими потребами у систему загальноосвітнього закладу залежить від попередньої підготовки дітей у родині або дошкільних закладах [1, с. 15].

Продовження висвітлення інклюзивної освіти в загальноосвітньому закладі спостерігаємо у статті О. Гноєвської. Авторкою визначено мету інклюзивної освіти, акцентується увага на державній підтримці дітей з особливими потребами. Дослідниця вважає, що освітні програми інклюзивного навчання дають можливість дітям з особливостями розвитку взаємодіяти із звичайними дітьми, спостерігати за ними, наслідувати їх дії і вчинки. В подальшому це дозволить їм спокійно, не соромлячись, без

страху налагоджувати дружні стосунки з незнайомими людьми [7, с. 41]. В освітніх закладах, на думку О. Гноєвської, повинна бути тісна співпраця між такими фахівцями як вчитель, психолог, логопед, асистент вчителя (корекційний педагог), адміністрація. Не менш важлива співпраця батьків та вчителів школи, яка може попередити виникнення проблем, з якими зіштовхуються батьки через недостатню педагогічну та методичну освіченість [7, с. 42].

Спроби переходу української освітньої системи до інклюзивної моделі навчання та виховання розкрито у статті Л. Перхун. Проведено аналіз державного експерименту з навчання дітей з особливими потребами під керівництвом Інституту спеціальної педагогіки АПН України. Окреслено два етапи експерименту: перший (2001-2002 рр.) – розроблено програму та складено план дослідницької діяльності, визначено учасників, розроблено програму підготовки вчителів/вихователів класів/груп інклюзивного навчання на 72 год. та програму тренінгів на 18-36 год. Другий етап – експериментально-інформаційний (2003-2005 рр.) – розроблено методичні рекомендації для педагогічних працівників експериментальних шкіл, підготовлено та апробовано методичні матеріали, посібники, створено сім ресурсно-тренінгових центрів, встановлено критерії та механізми оцінювання впливу експериментальної програми на його учасників, а також досліджено вплив інклюзивної освіти на учасників проекту [20, с. 30]. Авторка розкрила зміст нового проекту розпочатого у 2008 р. «Інклюзивна освіта для дітей з особливими потребами в Україні», який фінансувався Канадським Агентством з міжнародного розвитку (КАМР) і тривав п'ять років (2008-2013) [20, с. 31].

У науковій розвідці І. Садової проаналізовано основні завдання вчителя початкової школи в рамках інклюзивного навчання, які полягають у підготовці учнів класу до навчання з особливим учнем, бесіді з батьками учня з особливими потребами про його фізичний та психологічний розвиток, розробці індивідуального плану. І. Садова порушує проблему готовності майбутніх учителів початкових класів до професійної діяльності в умовах інклюзивного середовища. Авторкою наведено дані опитування студентів Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка щодо їхньої готовності до роботи з дітьми з особливими потребами. «Практично готовими» – вважають себе лише 29% студентів факультету початкової та мистецької освіти, «більше готовими, ніж не готовими» – 52%, решта – 19% вважають себе ще не готовими до навчання дітей з особливими потребами [32, с. 110].

А. Смешнова до системи інклюзивної освіти відносить навчальні заклади середньої, професійної та вищої освіти. Дослідницею виділено переваги інклюзивної освіти: відсутність ізоляції в замкненому середовищі дітей з особливими потребами; поліпшення моторного, мовного, соціального та емоційного розвитку дітей через спілкування із здібнішими однолітками; спільне проживання з батьками дітей з особливими освітніми потребами; налагодження дружніх відносин із здоровими однолітками; можливість брати участь у громадському житті; надання батькам педагогічної підтримки, що сприятиме емоційному їх зв'язку з дитиною; менші матеріальні затрати на створення і утримування інклюзивних загальноосвітніх і дошкільних навчальних закладів, ніж на створення різних типів закладів, що спеціалізуються в галузі освіти [34, с. 52]. Авторка визначила основні принципи, найважливіші цінності, які характерні для інклюзивної освіти.

Проблема інклюзивної освіти у вищій школі порушується у статті Ю. Волчелюк. Інклюзивне навчання, на думку дослідниці, «сприяє розвитку емпатії, толерантності, об'єктивній оцінці власних можливостей, формуванню реалістичного світогляду» [6, с. 19]. Ю. Волчелюк окреслила переваги інклюзивного навчання для батьків дітей з особливими потребами, самих дітей та їх однолітків. Особлива увага звертається на роботу педагога з особливими дітьми, що сприяє його самовдосконаленню, поглибленню знань про закономірності розвитку дітей, виробленню власної позиції стосовно ефективних навчальних технологій, якими він володіє [6, с. 20].

3. Удич, розглядаючи інклюзивний аспект модернізації вищої освіти наголошує на необхідності враховувати запити суспільства на вчителів нового покоління та врахування досвіду зарубіжних освітніх систем. Дослідник виділив фактори модернізації змісту вищої педагогічної освіти, які сприятимуть підготовці майбутніх учителів до роботи в освітньому середовищі [38, с. 55].

Важливе значення у забезпеченні освітніх прав осіб з особливими потребами відіграє державна політика, яка створює відповідне нормативно-правове поле.

Аналізу нормативно-правового забезпечення інклюзивної освіти в Україні присвячена стаття Н. Василенко. Дослідниця стверджує, що в 2009 р. Україна ратифікувала Конвенцію про права дітей з інвалідністю, яка є документом прямої дії, а це означає, що порушення її положень буде достатньою підставою для звернення громадян в судові органи у випадку порушення їх прав. Дослідниця звертає увагу на прийняті нормативно-правові акти, які просуvalи модель інклюзивної освіти в Україні, серед них «Концепція розвитку інклюзивного навчання в загальноосвітніх навчальних закладах», затверджена наказом Міністерства освіти і науки, молоді і спорту України № 912 від 1.10.2010 р., «Порядок організації інклюзивного навчання в загальноосвітніх навчальних закладах», затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 15.08.2011 р. та ін. [4, с. 5].

У дослідженні Л. Міщик розглянуто нормативні акти у галузі освіти України, що стосуються дітей з особливими потребами: Конституцію України, Закон України «Про освіту», Закон України «Про охорону дитинства», Концепцію ранньої соціальної реабілітації дітей-інвалідів, Державний стандарт початкової загальної освіти для дітей, які потребують корекції фізичного та розумового розвитку, Комплексну програму освіти та фахової підготовки інвалідів; Указ Президента України № 900/2005 від 1.06.2005 р. «Про першочергові заходи щодо створення сприятливих умов життєдіяльності осіб з обмеженими фізичними можливостями», План дій щодо запровадження інклюзивного навчання в загальноосвітніх навчальних закладах на 2009-2012 рр., Постанову Кабінету Міністрів України № 872 від 15.08.2011 «Порядок організації інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах» [17, с. 140-141].

О. Поцко проаналізовано міжнародні акти, що регулюють права дітей з особливими потребами: Загальну Декларацію ООН про «Права людини» (1948), Конвенцію ООН «Про права дитини» (1989) та вітчизняні державні нормативно-правові акти: «Концепцію розвитку інклюзивного навчання в Україні» (2010), Указ Президента України «Про заходи щодо розв'язання актуальних проблем осіб з обмеженими фізичними можливостями» (2011). На думку О. Поцко, «основні закони України про освіту в цілому забезпечують соціальний захист дітей та осіб з обмеженими можливостями, гарантують створення умов для спеціального, компенсуючого та інтегрованого навчання» [21, с. 162].

Створення нормативно-правової бази, яка б забезпечувала освітні права дітей з обмеженими можливостями в загальноосвітніх навчальних закладах ми розглянули вище. Далі простежимо як гарантувалося право на освіту дітей з особливостями психофізичного розвитку у вищих навчальних закладах. Першим законодавчим актом, що надав рівні права для студентів з обмеженими можливостями в здобутті ними вищої освіти, на думку Т. Бондар, став Указ Президента України «Про Національну програму професійної реабілітації та зайнятості осіб з обмеженими фізичними можливостями на 2001-2005 рр.» № 519/2001 від 3.07.2001 р. Т. Бондар вважає, що в указі поряд із загальновживаними термінами «інваліди», «діти-інваліди» зафіксовано вживання на законодавчому рівні терміна «особи з обмеженими фізичними можливостями», що означало розширення вікових меж. Положення Указу про забезпечення психологічного супроводу процесу освіти та професійного навчання інвалідів у загальноосвітніх, професійно-технічних та вищих навчальних закладах, а також про запровадження посади вчителя-реабітолога, асистента вчителя-реабітолога у дошкільних, загальноосвітніх навчальних закладах, спеціальних школах-інтернатах (школах) для дітей із вадами фізичного або розумового

розвитку, а в разі необхідності – у професійно-технічних і вищих навчальних закладах, свідчать про початок формування інклюзивного освітнього середовища в системі вищої освіти України [3, с. 21]. Т. Бондар стверджує, що перші кроки по створенню інклюзивного університетського середовища й розроблення «Концепції інклюзивної освіти студентів з інвалідністю» зроблено у Відкритому міжнародному університеті розвитку людини «Україна». Дослідницею розкрито зміст «Концепції інклюзивного навчання», яка передбачає підготовку навчально-методичного, матеріально-технічного, інформаційного, кадрового забезпечення освітньо-виховного процесу в умовах інклюзивного навчання [3, с. 22-23].

На початку ХХ ст. побачили світ чимало монографічних досліджень вітчизняних науковців, серед них наукові розвідки Д. Аргіропулоса, О. Балахонової, Г. Бойко, В. Кобильченка, Т. Скрипник, А. Колупаєвої та ін.

У монографії авторського колективу Д. Аргіропулоса, О. Балахонової, Г. Бойко [8] розкрито організацію інклюзивного навчання в умовах вищого навчального закладу осіб з інвалідністю. Дослідниками простежено правове регулювання надання освітніх послуг особам з інвалідністю; проаналізовано вітчизняний досвід підготовки майбутніх соціальних працівників до їх професійної діяльності; досліджено методичні та корекційні аспекти технології організації інклюзивного навчання [8].

У дослідженні В. Кобильченка розкрито соціально-психологічні основи розвитку та корекції особистості підлітка здорового і при зоровій патології; окреслено коло питань особистісного розвитку, психологічної допомоги, діагностики, індивідуальної та групової психологічної корекції [10].

Т. Скрипник систематизувала зарубіжний досвід вивчення аутизму; розкрила корекційні стратегії при роботі з такими дітьми; проаналізувала терапевтичні та корекційні підходи щодо допомоги аутичним дітям; визначила переваги і недоліки певних засобів і методів вивчення аутизму [33].

Вагоме значення для дослідження інклюзивної освіти в загальноосвітніх школах має монографічне дослідження А. Колупаєвої – член-кореспондента НАПН України, в якому розкрито науково-теоретичні підходи до процесу залучення осіб з обмеженими можливостями здоров'я у простір школи; досліджено проблеми становлення інклюзивної освіти в країнах Західної Європи та Північної Америки; проаналізовано експериментальну модель інклюзивної освіти в Україні; визначено чотири етапи еволюції соціального ставлення до дітей з обмеженими можливостями. Перспективи розвитку інклюзивної освіти дослідниця бачить в узгоджених і невідкладних діях з боку Міністерства освіти і науки України, Міністерства праці і соціальної політики, Міністерства сім'ї, молоді та спорту [11, с. 229].

У монографії А. Колупаєвої, О. Таранченко розглянуто нормативно-правове забезпечення інклюзивної освіти; визначено подальші напрямки розвитку освіти дітей з особливими потребами періоду незалежності України; розкрито роль батьків у процесі інтегрування дитини з особливими потребами у шкільний соціум. Період з 1991 р. по 2016 р. дослідники вважають часом трансформаційних змін: від інституалізації до інклюзії. А. Колупаєва, О. Таранченко виокремили кілька етапів у розвитку дітей з особливими потребами: перший етап (1991-2000 рр.) – період ратифікації міжнародних документів стосовно дотримання прав людини, а також визнання в основних законодавчих актах України права на здобуття освіти дітей з особливими потребами у загальноосвітніх школах; другий етап (2001-2010 рр.) – переведення закладів спеціальної освіти з режиму інертності в режим інноваційного поступу; третій етап (2011 – донині) – оптимізації спеціальних навчальних закладів та впровадження інклюзивної освіти на теренах України [14, с. 31].

Проблеми інклюзивної освіти широко досліджувалися вітчизняними науковцями, про що свідчить видання підручників, навчально-методичних посібників А. Колупаєвої, Л. Савчук, С. Єфімової, Л. Вавінової, К. Глушенко, В. Засенко, М. Швед та ін.

У навчального-методичному посібнику А. Колупаєвої висвітлено історичне підґрунтя інклюзивної освіти, її міжнародну та вітчизняну нормативно-правову базу; розкрито роль батьків в процесі інтегрування дитини з особливими освітніми потребами в соціокультурне середовище; досліджено інструментарій оцінювання знань особливих учнів в умовах інклюзії [19].

Дослідницею А. Колупаєвою у співавторстві з С. Єфімовою, Л. Савчук, О. Таранченко видано низку науково-методичної літератури «Діти з особливими освітніми потребами та організація їх навчання» [13], Навчальний курс «Вступ до інклюзивної освіти» [12], «Діти з особливими потребами в загальноосвітньому просторі: початкова ланка» [15].

Авторським колективом А. Колупаєвою, О.М. Таранченко, Т.В. Сак та ін. видано «Путівник для батьків дітей з особливими освітніми потребами: Навчально-методичний посібник у 9 книгах», який містить методичні рекомендації стосовно дітей з особливими потребами, які перебувають вдома та в інклюзивних умов загальноосвітнього закладу; поради батькам [23-31].

Розвитку та соціалізації дітей з порушенням опорно-рухового апарату та розумового розвитку присвячено дослідження авторського колективу Л. Вавіної, Е. Данілавичюте, В. Засенко та ін. Науковцями розкрито різновиди корекції, психологічну та навчально-виховну роботу з даною категорією дітей [22].

Концептуальні підходи до організації освіти людей з особливими потребами висвітлює М. Швед. Дослідниця розкрила історію становлення і розвитку інклюзивної освіти; простежила роботу фахівців в інклюзивному середовищі; запропонувала методичне забезпечення навчальної дисципліни «Основи інклюзивної освіти». Особливу увагу авторка зосередила на розвитку інклюзивної освіти закордоном, нормативно-правове забезпечення освіти осіб з особливими потребами в Україні, впровадження сучасних інноваційних освітніх технологій в інклюзивній освіті [39].

Особливе місце в дослідженні теми займають автореферати дисертацій, написані упродовж 2009-2010 рр. О. Василенко [5], С. Іноземцевою [9], Т. Соловйовою [35], Н. Тепловою [37] та ін. Так, О. Василенко проаналізувала соціально-педагогічні умови адаптації учнів молодшого шкільного віку з особливими потребами до навчання в школі; охарактеризувала критерії і показники, які впливають на адаптованість до навчання в школі цієї категорії дітей [5, с. 17]. Серед найбільш оптимальних форм навчально-виховної діяльності дітей з особливими освітніми потребами, дослідниця виділяє інтегроване навчання, що дозволяє дітям повноцінно входити в освітнє та соціальне середовище і не потребує змін у навчальних програмах та перепланування шкільних приміщень [5, с. 16].

У авторефераті С. Іноземцевої виокремлено і обґрунтовано етапи розвитку організації соціально-педагогічної роботи з підлітками з особливими потребами в середніх навчальних закладах України другої половини ХХ ст. Дослідниця охарактеризувала напрями роботи фахівців у середніх навчальних закладах України зазначеного періоду: діагностичний, дослідницький, навчально-виховний, корекційний, реабілітаційний, лікувально-профілактичний, профорієнтаційний, охоронно-захисний, посередницький, просвітницько-пропагандистський, консультаційний, допоміжний [9, с. 13]. На думку С. Іноземцевої, здійснити ефективний вплив на підлітка з особливими потребами сучасному соціальному педагогу допоможуть рання діагностика дитини, визначення її потреб, здібностей, можливостей; підвищення рівня професійної підготовки соціально-педагогічних кадрів, залучення до різних форм діяльності, удосконалення вже існуючих форм і методів соціально-педагогічної роботи [9, с. 14].

У дослідженні Т. Соловйової розкрито сутність та особливості соціально-педагогічних засад роботи з батьками дітей з особливими потребами; виокремлено критерії і рівні адаптації батьків до життєвих умов в яких перебуває їхня дитина з інвалідністю; розроблено та експериментально перевірено зміст, форми й методи

ефективної роботи з батьками; визначено три рівні адаптації батьків до умов життя, пов'язані з вихованням дитини з особливими потребами: високий, середній і низький [35, с. 10]. Дослідницею встановлено, що державне управління процесом соціалізації людей з інвалідністю відбувається у декілька етапів: етап монастирського опікування (X-XVIII ст.), етап медичного забезпечення (XVIII-XIX ст.), етап надання лікувально-педагогічних послуг (XX ст.), етап інтеграції у суспільство (XXI ст.) [35, с. 11].

Н. Теплова ґрунтовно висвітлила національні особливості розвитку державного управління процесом соціалізації людей з особливими потребами; проаналізувала фактори, які уповільнюють процес соціалізації цієї категорії людей в суспільстві; узагальнила світовий досвід соціалізації людей; обґрунтувала новий підхід до організації освіти людей з інвалідністю в українському соціумі. Авторка визначила основні шляхи вдосконалення процесу зайнятості людей з особливими потребами, які мають три напрямки: мотивація професійної діяльності, забезпечення повної архітектурної доступності, стимулювання роботодавця [37, с. 10].

Отже, проаналізувавши сучасну літературу, в якій висвітлюється проблема інклюзивної освіти у загальноосвітніх та вищих навчальних закладах України кінця XX – початку XXI ст. можна стверджувати, що сучасні науковці висвітлили окремі аспекти її функціонування у дисертаційних дослідженнях, монографіях, навчально-методичних посібниках та статтях. Окрема увага дослідників зосереджувалася на реалізації освітніх прав осіб з особливими потребами, закріплених у вітчизняних нормативно-правових актах. На сьогоднішній день відсутнє комплексне дослідження з історіографії історії інклюзивної освіти в Україні зазначеного періоду.

Перспективи подальших наукових розвідок полягатимуть у дослідженні стратегій розвитку інклюзивної освіти, реалізації її принципів у вищих навчальних закладах України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ашиток Н.І. Інклюзивна освіта: системний підхід // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. 2015. Вип. 29. С. 11-16.
2. Бондар Т.В., Ніцполь С.І., Нестеренко Є.О. Актуальні опитування осені 2017 р.: молодіжна політика, інклюзивна освіта, статеve життя, сексуальне насильство // Український соціум, 2017. № 4 (63). С. 178-189.
3. Бондар Т.І. Створення інклюзивного освітнього середовища в системі вищої освіти України // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, II(14), Issue: 27, 2014. URL: www.seanewdim.com (дата звернення: 15.03.2019).
4. Василенко Н.В. Сучасні підходи інклюзивної освіти в Україні: нормативно-правове забезпечення // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: педагогіка. 2014. № 4. С. 3-9.
5. Василенко О.М. Соціально-педагогічні умови адаптації молодших школярів з особливими потребами до навчання в загальноосвітній школі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.05 – «Соціальна педагогіка». Луганськ, 2010. 22 с.
6. Волчелюк Ю.І. Інклюзивна освіта як чинник соціальної адаптації студентів з особливими потребами // Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету Україна. 2012. № 2. С. 18-20.
7. Гноєвська О.Ю. Інклюзивна освіта як психолого-педагогічна проблема // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. 2011. Вип. 18. С. 40-43.
8. Інклюзивна освіта: досвід і перспективи: [монографія] / Колектив авторів; відп. ред. Г.В. Давиденко. Вінниця, 2016. 242 с.

9. Іноземцева С.В. Організація соціально-педагогічної роботи з підлітками з особливими потребами в середніх навчальних закладах України (друга половина XX століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 – «Загальна педагогіка та історія педагогіки». Харків, 2009. 22 с.
10. Кобильченко В.В. Соціально-психологічні основи розвитку та корекції особистості підлітка в нормі і при патології зору: Монографія. Київ: Освіта України, 2010. 550 с.
11. Колупаєва А.А. Інклюзивна освіта: реалії та перспективи. Монографія. Київ: «Самміт-книга», 2009. 272 с.
12. Колупаєва А.А., Єфімова С.М. Навчальний курс «Вступ до інклюзивної освіти». Київ, 2010. 20 с.
13. Колупаєва А.А., Савчук Л.О. Діти з особливими освітніми потребами та організація їх навчання: науково-методичний посібник. Київ: Науковий світ, 2010. 196 с.
14. Колупаєва А.А., Таранченко О.М. «Інклюзивна освіта – від основ до практики»: монографія. Київ: ТОВ «АТОПОЛ». 2016. 152 с.
15. Колупаєва А.А., Таранченко О.М. Діти з особливими потребами в загальноосвітньому просторі: початкова ланка. Навчально-методичний посібник. Київ: «АТОПОЛ». 2010. 96 с.
16. Маранчак Р.С., Василенко О.М. Інклюзивна освіта як одна з умов соціальної адаптації дітей з особливими потребами // Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». 2013. № 2 (8). С. 128-132.
17. Міщик Л.І. Інклюзивна освіта як умова соціалізації дітей-інвалідів у процесі навчання // Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». 2012. № 5. С. 139-142. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpkhist_2012_5_32 (дата звернення: 10.04.2019).
18. Москалюк О.І. Інклюзивна освіта в контексті проблем, суперечностей та перспектив // Науковий вісник університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота». 2017. Вип. 1 (40). С. 172-174.
19. Основи інклюзивної освіти. Навчально-методичний посібник / за заг. ред. Колупаєвої А.А. Київ: «А. С. К.», 2011. 260 с.
20. Перхун Л.В. Інклюзивна освіта в Україні: стан та перспективи // Херсонський державний університет: збірник наукових праць. 2009. № 51. С. 27-32.
21. Поцко О.В. Нормативно-правові аспекти інклюзивної освіти // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Педагогіка, соціальна робота». 2014. Вип. 34. С. 160-163.
22. Психолого-педагогічний супровід дітей з порушеннями опорно-рухового апарату та розумового розвитку / За ред. Вавіної Л.С. Київ: «АТОПОЛ», 2010. 242 с.
23. Путівник для батьків дітей з особливими освітніми потребами: [навч. метод. посіб.: у 9 кн.] / [Колупаєва А.А. та ін.; за заг. ред. Колупаєвої А.А.]; Ін-т спец. педагогіки НАПН України. Київ: Літопис-XX. 2010. Кн. 1: Інклюзивна освіта: вибір батьків. 2010. 70 с.
24. Путівник для батьків дітей з особливими освітніми потребами: [навч. метод. посіб.: у 9 кн.] / [Колупаєва А.А. та ін.; за заг. ред. Колупаєвої А.А.]; Ін-т спец. педагогіки НАПН України. Київ: Літопис-XX. 2010. Кн. 2: Дитина із затримкою психічного розвитку. 2010. 38 с.
25. Путівник для батьків дітей з особливими освітніми потребами: [навч. метод. посіб.: у 9 кн.] / [Колупаєва А.А. та ін.; за заг. ред. Колупаєвої А.А.]; Ін-т спец. педагогіки НАПН України. Київ: Літопис-XX. 2010. Кн. 3: Дитина із порушенням слуху. 2010. 48 с.
26. Путівник для батьків дітей з особливими освітніми потребами: [навч. метод. посіб.: у 9 кн.] / [Колупаєва А.А. та ін.; за заг. ред. Колупаєвої А.А.]; Ін-т спец.

педагогіки НАПН України. Київ: Літопис-XX. 2010. Кн. 4: Дитина із порушенням зору. 2010. 32 с.

27. Путівник для батьків дітей з особливими освітніми потребами: [навч. метод. посіб.: у 9 кн.] / [Колупасва А.А. та ін.; за заг. ред. Колупасової А.А.]; Ін-т спец. педагогіки НАПН України. Київ: Літопис-XX. 2010. Кн. 5: Дитина із порушенням розумового розвитку. 2010. 38 с.

28. Путівник для батьків дітей з особливими освітніми потребами: [навч. метод. посіб.: у 9 кн.] / [Колупасва А.А. та ін.; за заг. ред. Колупасової А.А.]; Ін-т спец. педагогіки НАПН України. Київ: Літопис-XX. 2010. Кн. 6: Дитина із церебральним паралічем. 2010. 31 с.

29. Путівник для батьків дітей з особливими освітніми потребами: [навч. метод. посіб.: у 9 кн.] / [Колупасва А.А. та ін.; за заг. ред. Колупасової А.А.]; Ін-т спец. педагогіки НАПН України. Київ: Літопис-XX. 2010. Кн. 7: Гіперактивна дитина. 2010. 32 с.

30. Путівник для батьків дітей з особливими освітніми потребами: [навч. метод. посіб.: у 9 кн.] / [Колупасва А.А. та ін.; за заг. ред. Колупасової А.А.]; Ін-т спец. педагогіки НАПН України. Київ: Літопис-XX. 2010. Кн. 8: Дитина з аутизмом. 2010. 37 с.

31. Путівник для батьків дітей з особливими освітніми потребами: [навч. метод. посіб.: у 9 кн.] / [Колупасва А.А. та ін.; за заг. ред. Колупасової А.А.]; Ін-т спец. педагогіки НАПН України. Київ: Літопис-XX. 2010. Кн. 9: Дитина із порушенням мовленнєвого розвитку. 2010. 36 с.

32. Садова І. Інклюзивна освіта для дітей з особливими освітніми потребами в умовах сучасної початкової школи // Молодь і ринок. 2017. № 8 (151). С. 106-111.

33. Скрипник Т.В. Феноменологія аутизму. Монографія. Київ: Видавництво «Фенікс», 2010. 320 с.

34. Смешнова А.В. Інклюзивна освіта як сучасна модель навчання // Імідж сучасного педагога. 2015. № 3 (152). С. 51-53.

35. Соловійова Т.Г. Соціально-педагогічні засади роботи з батьками дітей з особливими потребами: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.05 – «Соціальна педагогіка». Київ, 2009. 22 с.

36. Талдонова Л.О. Інклюзивна освіта як ознака системи демократичних процесів в освіті // Теоретичні і прикладні проблеми психології. 2019. № 2. С. 320-330.

37. Теплова Н.А. Державне управління процесом соціалізації людей з особливими потребами: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. управління: спец. 25.00.01 – «Теорія та історія державного управління». Харків, 2010. 17 с.

38. Удич З.І. Модернізація змісту вищої педагогічної освіти в Україні: інклюзивний аспект // Збірник наукових праць. Сер. Педагогічні науки. Випуск ІХХVIII. Том 1. 2017. С. 49-55.

39. Швед М. Основи інклюзивної освіти: підручник. Львів: Український католицький університет, 2015. 360 с.

40. Яценюк Л. Інклюзивна освіта як фактор гуманізації навчання дітей з особливими освітніми потребами // Нова педагогічна думка. 2016. № 3 (87). С. 74-76.

REFERENCES

1. Ashytok, N.I. (2015). *Inklyuzyvna osvita: systemnyi pidkhid [Inclusive Education: A Systemic Approach]*. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova*, *Seriia 19: Korektsiina pedahohika ta spetsialna psykholohiia*, 29, 11-16 [in Ukrainian].

2. Bondar, T.V. & Nitspol, S.I. & Nesterenko, Ye.O. (2017). Aktualni opytuvannia oseni 2017 r.: molodizhna polityka, inklyuzyvna osvita, stateve zhyttia, seksualne nasylstvo

[Topical polls in the fall of 2017: youth policy, inclusive education, sexual life, sexual abuse]. *Ukrainskyi sotsium*, 4 (63), 178-189 [in Ukrainian].

3. Bondar, T.I. (2014). Stvorennia inkliuzyvnoho osvitnoho seredovyshcha v systemi vyshchoi osvity Ukrainy [Creation of an inclusive educational environment in the system of higher education of Ukraine]. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, II(14), Issue: 27. Retrieved from: www.seanewdim.com [in Ukrainian].

4. Vasylenko, N.V. (2014). Suchasni pidkhody inkliuzyvnoi osvity v Ukraini: normatyvno-pravove zabezpechennia [Modern approaches to inclusive education in Ukraine: legal and regulatory framework]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: pedahohik*, 4, 3-9 [in Ukrainian].

5. Vasylenko, O.M. (2010). *Sotsialno-pedahohichni umovy adaptatsii molodshykh shkoliariv z osoblyvymy potrebamy do navchannia v zahalnoosvitnii shkoli* [Socio-pedagogical conditions of adaptation of junior pupils with special needs to study at a secondary school]: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ped. nauk: spets. 13.00.05 – «Sotsialna pedahohika». Luhansk [in Ukrainian].

6. Volcheliuk, Yu.I. (2012). Inkliuzyvna osvita yak chynnnyk sotsialnoi adaptatsii studentiv z osoblyvymy potrebamy [Inclusive Education as a Factor for Social Adaptation of Students with Special Needs]. *Zbirnyk naukovykh prats Khmelnytskoho instytutu sotsialnykh tekhnolohii Universytetu Ukraina*, 2, 18-20 [in Ukrainian].

7. Hnoievskia, O.Yu. (2011). Inkliuzyvna osvita yak psykholoho-pedahohichna problema [Inclusive education as a psychological and pedagogical problem]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova. Serii 19: Korektsiina pedahohika ta spetsialna psykholohiia*, 18, 40-43 [in Ukrainian].

8. (2016). *Inkliuzyvna osvita: dosvid i perspektyvy* [Inclusive education: experience and perspectives]: [monohrafiia] / Kolektyv avtoriv; vidp. red. H.V. Davydenko. Vinnytsia [in Ukrainian].

9. Inozemtseva, S.V. (2009). *Orhanizatsiia sotsialno-pedahohichnoi roboty z pidlitkami z osoblyvymy potrebamy v serednikh navchalnykh zakladykh Ukrainy (druha polovyna KhKh stolittia)* [Organization of social and pedagogical work with adolescents with special needs in secondary schools of Ukraine (second half of the twentieth century)]: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ped. nauk: spets. 13.00.01 – «Zahalna pedahohika ta istoriia pedahohiky». Kharkiv [in Ukrainian].

10. Kobylchenko, V.V. (2010). *Sotsialno-psykholohichni osnovy rozvytku ta korektsii osobystosti pidlitka v normi i pry patolohii zoru* [Socio-psychological bases of development and correction of the personality of the adolescent in norm and at the pathology of vision]: Monohrafiia. Kyiv: Osvita Ukrainy [in Ukrainian].

11. Kolupaieva, A.A. (2009). *Inkliuzyvna osvita: realii ta perspektyvy* [Inclusive Education: Realities and Prospects]. Monohrafiia. Kyiv: «Sammit-knyha» [in Ukrainian].

12. Kolupaieva, A.A. & Yefimova, S.M. (2010). *Navchalnyi kurs «Vstup do inkliuzyvnoi osvity»* [Training course «Introduction to inclusive education»]. Kyiv [in Ukrainian].

13. Kolupaieva, A.A. & Savchuk, L.O. (2010). *Dity z osoblyvymy osvitnimy potrebamy ta orhanizatsiia yikh navchannia* [Children with special educational needs and organization of their education]: naukovo-metodychnyi posibnyk. Kyiv: Naukovyi svit [in Ukrainian].

14. Kolupaieva, A.A. & Taranchenko, O.M. (2016). «Inkliuzyvna osvita – vid osnov do praktyky» [«Inclusive Education - From Basics to Practice»]: monohrafiia. Kyiv: TOV «ATOPOL» [in Ukrainian].

15. Kolupaieva, A.A. & Taranchenko, O.M. (2010). *Dity z osoblyvymy potrebamy v zahalnoosvitnomu prostori: pochatkova lanka* [Children with special needs in the general educational space: an initial link]. Navchalno-metodychnyi posibnyk. Kyiv: «ATOPOL» [in Ukrainian].

16. Maranchak, R.S. & Vasylenko, O.M. (2013). Inkliuzyvna osvita yak odna z umov sotsialnoi adaptatsii ditei z osoblyvymy potrebamy [Inclusive education as one of the conditions for social adaptation of children with special needs]. *Zbirnyk naukovykh prats Khmelnytskoho instytutu sotsialnykh tekhnolohii Universytetu «Ukraina»*, 2 (8), 128-132 [in Ukrainian].
17. Mishchuk, L.I. (2012). Inkliuzyvna osvita yak umova sotsializatsii ditei-invalidiv u protsesi navchannia [Inclusive education as a condition for the socialization of children with disabilities in the learning process]. *Zbirnyk naukovykh prats Khmelnytskoho instytutu sotsialnykh tekhnolohii Universytetu «Ukraina»*, 5, 139-142. Retried from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpkhist_2012_5_32 (data zvernennia: 10.04.2019) [in Ukrainian].
18. Moskaliuk, O.I. (2017). Inkliuzyvna osvita v konteksti problem, superechnosti ta perspektyv [Inclusive Education in the Context of Problems, Contradictions and Prospects]. *Naukovyi visnyk universytetu. Serii: «Pedahohika. Sotsialna robota»*, 1 (40), 172-174 [in Ukrainian].
19. (2011). Osnovy inkliuzyvnoi osvity [Basis of inclusive education]. *Navchalno-metodychnyi posibnyk / za zah. red. Kolupaievoi A.A. K: «A. S. K.»* [in Ukrainian].
20. Perkhun, L.V. (2009). Inkliuzyvna osvita v Ukraini: stan ta perspektyvy [Inclusive Education in Ukraine: State and Prospects]. *Khersonskiy derzhavnyi universytet: zbirnyk naukovykh prats*, 51, 27-32 [in Ukrainian].
21. Potsko, O.V. (2014). Normatyvno-pravovi aspekty inkliuzyvnoi osvity [Normative-legal aspects of inclusive education]. *Naukovyi visnyk Uzhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii «Pedahohika, sotsialna robota»*, 34, 160-163 [in Ukrainian].
22. (2010). *Psykhologo-pedahohichniy suprovid ditei z porushenniamy oporno-rukhovoho aparatu ta rozumovoho rozvytku [Psychological and pedagogical support of children with musculoskeletal disorders and mental development] / Za red. Vavinoi L.S. Kyiv: «ATOPOL»* [in Ukrainian].
23. (2010). *Putivnyk dlia batkiv ditei z osoblyvymy osvitnimy potrebamy [Guide for Parents of Children with Special Educational Needs]: [navch. metod. posib.: u 9 kn.] / [Kolupaieva A.A. ta in.; za zah. red. Kolupaievoi A.A.]; In-t spets. pedahohiky NAPN Ukrainy. Kyiv: Litopys-KhKh. Kn. 1: Inkliuzyvna osvita: vybir batkiv* [in Ukrainian].
24. (2010). *Putivnyk dlia batkiv ditei z osoblyvymy osvitnimy potrebamy [Guide for Parents of Children with Special Educational Needs]: [navch. metod. posib.: u 9 kn.] / [Kolupaieva A.A. ta in.; za zah. red. Kolupaievoi A.A.]; In-t spets. pedahohiky NAPN Ukrainy. Kyiv: Litopys-KhKh. Kn. 2: Dytyna iz zatrymkoiu psykhichnoho rozvytku* [in Ukrainian].
25. (2010). *Putivnyk dlia batkiv ditei z osoblyvymy osvitnimy potrebamy [Guide for Parents of Children with Special Educational Needs]: [navch. metod. posib.: u 9 kn.] / [Kolupaieva A.A. ta in.; za zah. red. Kolupaievoi A.A.]; In-t spets. pedahohiky NAPN Ukrainy. Kyiv: Litopys-KhKh. Kn. 3: Dytyna iz porushenniam slukhu* [in Ukrainian].
26. (2010). *Putivnyk dlia batkiv ditei z osoblyvymy osvitnimy potrebamy [Guide for Parents of Children with Special Educational Needs]: [navch. metod. posib.: u 9 kn.] / [Kolupaieva A.A. ta in.; za zah. red. Kolupaievoi A.A.]; In-t spets. pedahohiky NAPN Ukrainy. Kyiv: Litopys-KhKh. Kn. 4: Dytyna iz porushenniam zoru* [in Ukrainian].
27. (2010). *Putivnyk dlia batkiv ditei z osoblyvymy osvitnimy potrebamy [Guide for Parents of Children with Special Educational Needs]: [navch. metod. posib.: u 9 kn.] / [Kolupaieva A.A. ta in.; za zah. red. Kolupaievoi A.A.]; In-t spets. pedahohiky NAPN Ukrainy. Kyiv: Litopys-KhKh. Kn. 5: Dytyna iz porushenniam rozumovoho rozvytku* [in Ukrainian].
28. (2010). *Putivnyk dlia batkiv ditei z osoblyvymy osvitnimy potrebamy [Guide for Parents of Children with Special Educational Needs]: [navch. metod. posib.: u 9 kn.] / [Kolupaieva A.A. ta in.; za zah. red. Kolupaievoi A.A.]; In-t spets. pedahohiky NAPN Ukrainy. Kyiv: Litopys-KhKh. Kn. 6: Dytyna iz tserebralnym paralichem* [in Ukrainian].

29. (2010). *Putivnyk dlia batkiv ditei z osoblyvymy osvitnimy potrebamy [Guide for Parents of Children with Special Educational Needs]*: [navch. metod. posib.: u 9 kn.] / [Kolupaieva A.A. ta in.; za zah. red. Kolupaievoi A.A.]; In-t spets. pedahohiky NAPN Ukrainy. Kyiv: Litopys-KhKh. Kn. 7: Hiperaktyvna dytyna [in Ukrainian].
30. (2010). *Putivnyk dlia batkiv ditei z osoblyvymy osvitnimy potrebamy [Guide for Parents of Children with Special Educational Needs]*: [navch. metod. posib.: u 9 kn.] / [Kolupaieva A.A. ta in.; za zah. red. Kolupaievoi A.A.]; In-t spets. pedahohiky NAPN Ukrainy. Kyiv: Litopys-KhKh. Kn. 8: Dytyna z autyzmom [in Ukrainian].
31. (2010). *Putivnyk dlia batkiv ditei z osoblyvymy osvitnimy potrebamy [Guide for Parents of Children with Special Educational Needs]*: [navch. metod. posib.: u 9 kn.] / [Kolupaieva A.A. ta in.; za zah. red. Kolupaievoi A.A.]; In-t spets. pedahohiky NAPN Ukrainy. Kyiv: Litopys-KhKh. Kn. 9: Dytyna iz porushenniam movlennievoho rozvytku [in Ukrainian].
32. Sadova, I. (2017). Inkliuzyvna osvita dlia ditei z osoblyvymy osvitnimy potrebamy v umovakh suchasnoi pochatkovoї shkoly / [Inclusive Education for Children with Special Educational Needs in Modern Primary School]. *Molod i rynek*, 8 (151), 106-111 [in Ukrainian].
33. Skrypnyk, T.V. (2010). *Fenomenolohiia autyzmu [Phenomenology of autism]*. Monohrafiia. Kyiv: Vydavnytstvo «Feniks» [in Ukrainian].
34. Smeshnova, A.V. (2015). Inkliuzyvna osvita yak suchasna model navchannia [Inclusive education as a modern educational model]. *Imidzh suchasnoho pedahoha*, 3 (152), 51-53 [in Ukrainian].
35. Soloviova, T.H. (2009). *Sotsialno-pedahohichni zasady roboty z batkamy ditei z osoblyvymy potrebamy [Social-pedagogical principles of work with parents of children with special needs]*: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ped. nauk: spets. 13.00.05 – «Sotsialna pedahohika». Kyiv [in Ukrainian].
36. Taldonova, L.O. (2019). Inkliuzyvna osvita yak oznaka systemy demokratychnykh protsesiv v osviti [Inclusive Education as a Sign of the System of Democratic Processes in Education]. *Teoretychni i prykladni problemy psykholohii*, 2, 320-330 [in Ukrainian].
37. Teplova, N.A. (2010). *Derzhavne upravlinnia protsesom sotsializatsii liudei z osoblyvymy potrebamy [Public administration of the process of socialization of people with special needs]*: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. nauk z derzh. upravlinnia: spets. 25.00.01 – «Teoriia ta istoriia derzhavnoho upravlinnia». Kharkiv [in Ukrainian].
38. Udyh, Z.I. (2017). Modernizatsiia zmistu vyshchoi pedahohichnoi osvity v Ukraini: inkliuzyvnyi aspekt [Modernization of the content of higher pedagogical education in Ukraine: an inclusive aspect]. *Zbirnyk naukovykh prats. Ser. Pedahohichni nauky, IXKhVIII*, 49-55 [in Ukrainian].
39. Shved, M. (2015). *Osnovy inkliuzyvnoi osvity [Basics of inclusive education]*: pidruchnyk. Lviv: Ukrainyskyi katolytskyi universytet [in Ukrainian].
40. Yatseniuk, L. (2016). Inkliuzyvna osvita yak faktor humanizatsii navchannia ditei z osoblyvymy osvitnimy potrebamy [Inclusive education as a factor in humanizing the teaching of children with special educational needs]. *Nova pedahohichna dumka*, 3 (87), 74-76 [in Ukrainian].

Одержано 28.02.2019.

РОЗДІЛ III. ІСТОРІЯ НАУКИ І ТЕХНІКИ

УДК 656-043.86

DOI <https://doi.org/10.31470/2415-3567-2019-45-144-149>

Логвинюк Тетяна,

кандидат історичних наук, доцент
кафедри історії та культури України
diamondstars@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-0892-2993>
Державний вищий навчальний заклад
«Переяслав-Хмельницький державний
педагогічний університет імені Григорія
Сковороди», вул. Сухомлинського, 30,
м. Переяслав-Хмельницький, Київська обл.,
Україна, 08401

Logvinyuk Tatyana,

Candidate of Historical Sciences, assistant
professor of Department of History and
Culture of Ukraine
diamondstars@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-0892-2993>
Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda
State Pedagogical University, 30,
Sukhomlynsky Str.,
Pereiaslav-Khmelnytskyi,
Kyiv region, Ukraine, 08401

**ЕВОЛЮЦІЯ ТРАНСПОРТНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК
СУЧАСНОГО СВІТУ**

Завдання, яке ставить автор даної статті, полягає у висвітленні ролі транспорту, та його вплив на розвиток людства. Сьогодні як ніколи роль цієї галузі невпинно зростає, саме тому ця тема є досить актуальною.

Транспорт у глобальному світі є однією з головних складових територіального поділу праці та засобом забезпечення територіальних взаємозв'язків, сполучною ланкою між виробництвом і споживанням. Будь-який продукт, щоб зберегти свою цінність, має бути вчасно доставлений до покупця в конкретні терміни. Саме транспорту і транспортній інфраструктурі належить важлива роль у виконанні цієї функції і прискоренні процесу відтворення.

У даній статті охарактеризовано основні етапи зародження та становлення транспортної інфраструктури, адже в глобальному світі сьогодення транспорт є саме тією галуззю народного господарства, яка забезпечує потреби господарства та населення в усіх видах перевезень. Транспорт у сучасному світі відіграє важливу роль в економічному, соціально-політичному, оборонному та культурному житті кожної держави.

Розвиток транспортних мереж є одним із головних завдань транспортної політики сучасного світу. Сучасний світ настільки стрімко розвивається, що на сьогоднішній день транспортні мережі, які ефективно функціонують, забезпечують зв'язки між країнами, що є необхідною умовою для сталого економічного розвитку та добробуту громадян, а активізація інтеграції національних транспортних мереж країн світу стимулює не тільки регіональне, а й міжнародне співробітництво.

Ключові слова: транспортна інфраструктура, етапи розвитку, чинники впливу, наука, машинне виробництво.

**EVOLUTION OF TRANSPORT INFRASTRUCTURE AND ITS IMPACT ON
THE DEVELOPMENT OF THE MODERN WORLD**

The task put by the author of the article is to highlight the role of transport and its impact on the development of humanity, because today the role of this industry is constantly growing, so this topic is very relevant.

Transport in the global world is one of the main components of the territorial division of labor and a means of ensuring territorial interconnection, a link between production and consumption. Any product, in order to preserve its value, must be delivered on time to the buyer on a specific date. It is transport and transport infrastructure that plays an important role in the performance of this function and in accelerating the reproduction process.

This article describes the main stages of the emergence and formation of the transport infrastructure, because in the global world of today, transport is the branch of the national economy that provides the needs of the economy and the population in all types of transportation. Transport in the modern world plays an important role in the economic, socio-political, defense and cultural life of each state.

The development of transport networks is one of the main tasks of the transport policy of the modern world. The modern world is so rapidly evolving that today transport networks that function efficiently, provide connections between countries, which is a prerequisite for sustainable economic development and the well-being of citizens, and the intensification of integration of national transport networks of the world's countries stimulates not only regional, but also international cooperation.

Key words: *transport infrastructure, stages of development, factors of influence, science, machine production.*

Історично так склалося, що розвиток транспорту в сучасному глобальному світі невіддільний від історії людського суспільства, адже саме людина рухає прогрес розвитку науки, в якому народжуються різноманітні потужні винаходи, покликані для служіння людству. Без переміщення знарядь та предметів праці й самої людини неможливі ні виробництво споживання, ні яка-небудь інша цілеспрямована діяльність.

Дуже багато літератури присвячено винахідництву в галузі транспортних засобів. Виходячи з цього, історію конструювання автомобіля прийнято ділити на три періоди. Період до Першої світової війни називається винахідницьким, коли головним завданням була матеріалізація ідеї створення діючих машин і узагальнення досвіду. Наступний період (приблизно до 40-их років ХХ ст.) – інженерний. У цей час були розроблені основи теорії й розрахунку автомобіля, стали можливі швидкохідні, комфортабельні машини, їхнє масове виробництво. Третій період – дизайнерський. На передній план висунулися проблеми відповідності машини запитам споживача, зручність і безпека користування нею, її технічні якості. Однак розвиток конструкції автомобіля почався ще задовго до його офіційної дати народження – 1886 р. Усе почалося з колеса [1].

Винахід колеса є найбільшим досягненням в області механіки за всю багатовікову історію людства. Вважається, що з'явився цей найдавніший пристрій ще у бронзовому віці.

Згідно з археологічними дослідженнями перші стародавні колеса відносяться до періоду 3500–1000 рр. до н. е. і знайдені в місцях, де був досить високий рівень цивілізації, де люди були знайомі з металом, освоїли виплавку з нього різних металевих виробів.

Так, у Месопотамії обробка металу досягла найвищого рівня розвитку і дала поштовх до появи перших колісних возів [2], проте, на той час потреби в транспорті були мінімальними.

За первіснообщинного ладу людина використовувала тварин. В умовах рабовласництва, де завдяки розвитку землеробства і скотарства, відкриттю методів отримання і обробки металу проходило збільшення продуктивності праці й одночасно її поділ, збільшувався об'єм продукції, що саме по собі стало поштовхом до розвитку засобів транспорту. З виникненням приватної власності й поділом людей на класи, стали розвиватися держави, що привело до збільшення транспортних потреб. Саме в цей період набуває розвитку водний транспорт, караванні шляхи, візки у вигляді волокуш, які

пересували великі тварини. Звідси був лише один шлях, і цей шлях був створенням колісних візків.

Винайдення колеса визнане найвизначнішим геніальним винаходом людства. По-перше, воно не має аналога у природі, а по-друге, колісний екіпаж служить людству багато тисячоліть і залишається основою всіх видів сучасного наземного транспорту. У Месопотамії ще в III тисячолітті до н.е. були відомі колісники.

При феодализмі зростав обсяг перевезень – проводилися роботи з розширення морських, річкових комунікацій, штучних шляхів сполучення. Сформувався фактори, які гальмували процес розвитку наземних видів транспорту – феодальна власність на землю. Тому виникла ідея про повітряний транспорт [3].

В умовах капіталізму транспорт став самостійною галуззю, який здійснював перевезення пасажирів та вантажу за певну плату.

З розвитком суспільства відбувався розподіл праці, виник обмін товарів між ремісниками та хліборобами, що спонукало до вдосконалення транспорту. З утворенням держав відбувалася міждержавна торгівля, що зробило свій внесок у розвиток транспорту.

Подальшого розвитку транспорт набув у рабовласницькому суспільстві, Розселення людей на значних територіях, зокрема, по берегах рік і морів, будівництво міст, збір податків і данини, поширення обміну та торгівлі, завойовницькі й оборонні війни – усе це сприяло порівняно швидкому розвитку кораблебудування і водного транспорту.

Наступним потужним кроком у розвитку сухопутного транспорту стало створення штучних наземних доріг. Це була видатна подія в історії людства, так як ці дороги можна було прокладати в будь-якому напрямку.

У зв'язку з подальшою індустріалізацією сільськогосподарського виробництва, ростом його технічної оснащеності в сільських районах і окремих господарствах, розвиток мережі автомобільних доріг набуває ще більшого значення. Автомобільна дорога є невід'ємним елементом організації території. Саме по дорогам здійснюється зв'язок між земельним масивом, полем, робочою ділянкою і селом. Прототипи сучасних автомобільних доріг існували ще в сиву давнину. Таким прототипом є дорога з твердим покриттям. У різні історичні часи такі дороги мали назву сухопутних, звичайних, гужових.

Коли основним видом транспорту був кінний транспорт, дороги здебільшого були ґрунтовими. Проте в країнах південно-східної Азії уже були побудовані дороги значної протяжності, по яких рухалися торгові каравани. Дороги з твердим покриттям будувалися у багатьох країнах стародавнього світу: Ассирії, Єгипті, Греції, Китаї, в державі Майя тощо. В Україні за часів Київської Русі тверде покриття влаштовували переважно з дерев'яних настилів, на переходах через водотоки споруджували дерев'яні мости. В Європі будівництво доріг у ті далекі часи було розпочато в Римській імперії. Римляни побудували в Європі цілу систему доріг, які брали свій початок з Риму. Ці дороги в першу чергу мали військове значення, тому що дозволяли здійснювати швидкі маневри військ. Вони мали незначні ухили і міцне покриття. Для пересічення глибоких улоговин споруджували величні кам'яні мости і віадуки. Відтоді і закріпилось прислів'я: «Всі дороги ведуть до Риму».

У XVIII ст. розвиток капіталістичного способу виробництва дав новий поштовх розвитку засобів транспорту. У II-й половині XIX ст. в Європі починає швидко розвиватися автомобілебудування. На початку 20-х років XX століття в Італії вперше в світі були побудовані дороги для руху виключно автомобілів.

Перша світова війна також підтвердила, що успіхи на фронтах у великій мірі були пов'язані з наявністю дорожньої мережі з твердим покриттям. Враховуючи цю обставину, європейські країни, в першу чергу Німеччина, надали будівництву автострад державного значення. Ці реконструйовані автостради діють і в сьогоdnішній час.

У XIX ст. найбільше поширення в народному господарстві мав залізничний транспорт, однак уже в XX-му столітті його почав витісняти автомобільний транспорт. Це

обумовлено тим, що автомобільний транспорт має низку переваг порівняно з іншими видами транспорту, зокрема, автомобільному транспорту властива висока маневреність.

Автомобіль належить до тих великих винаходів, які, як і колесо, порох або електричний струм, зробили величезний вплив не тільки на епоху, яка їх породила, але і на всі наступні часи. Автомобіль сформував сучасну індустрію, народив нові галузі промисловості, перебудував саме виробництво, вперше надав йому масовий, серійний і поточковий характер. Він перетворив зовнішнє обличчя планети, яка оперезалась мільйонами кілометрів шосейних доріг, усугубив екологію і навіть змінив психологію людини. В історії автомобіля багато чудових сторінок, але, можливо, найяскравіша з них належить до перших років його існування.

В автомобіля початку ХХ ст. багато чого було успадковане від попередників. Наприклад, підвіска, ресори, кермове обладнання і гальма дістались автомобілю від карет і кінних екіпажів ще з ХVІІ ст. У 1818 р. Акерман запропонував і побудував пристрій для управління екіпажем, що складався із трьох частин – середньої нерухомої і двох рухомих цапф, з'єднаних шарнірами з середньою частиною. Монолітні гумові шини також були встановлені на каретах у 1847 р.

З появою двигуна внутрішнього згорання (ДВЗ), було все необхідне для створення легкого саморушного екіпажа-автомобіля. Зареєстровано 416 патентів на почесний титул винахідника автомобіля. Однак з них найбільш помітний слід в історії створення автомобіля залишили не більше п'яти. Зигфрід Маркус (1831–1898 р.) створив у 1875 р. безкінний візок, здатний їздити без допомоги коня. Зигфрід Маркус запропонував цікаві рішення окремих механізмів машини, наприклад, карбюратор.

Джордж Селден (1846–1932 р.) у 1879 р. зробив патентну заявку на пристрій автомобіля. Однак, оскільки в його конструкції двигун був змонтований на передній осі й повертався разом з нею, прийнято вважати машину Селдена не автомобілем, а візком з моторним передком.

Едуард Деламаре-Дебутвіле (1856–1901 р.) у 1881 р. одержав патент на візок із пристосованими до нього механізмами. Існує лише копія, відтворена вже в наші дні по патентному схематичному кресленню.

Високої честі винахідників автомобіля визнані гідними Готліб Даймлер (1834–1900 рр.) і Карл Бенц (1844–1929 рр.). Обоє побудували діючі саморушні візки в 1885 р., і в 1886 р. уточнили патенти. К. Бенц побудував триколісну машину, перша машина Г. Даймлера була двоколісною, а друга – чотирьохколісною. Таким чином 1886 р. став роком народження автомобіля [4].

Конструкцію машини і двигуна до неї Бенц створював протягом 20-ти років. Пальним у його автомобілі став бензин, запалення горючої суміші здійснювалось за допомогою електричної іскри, а її джерелом була батарея, з якої струм подавався на катушку Румкорфа. Для отримання пальної суміші Бенц створив один з перших в історії карбюраторів. Мотор автомобіля Бенца охолоджувався водою, що самопливом заповнювала простір між мотором і металевим кожухом, який його оточував. Зроблений у «велосипедну епоху» перший автомобіль і нагадував триколісний велосипед.

Одночасно з Бенцом виробництво автомобілів розпочав і Даймлер. Для того, щоб захистити двигуни від пилу і бруду їх оточували спеціальними кожухами. Передбачалися водяна оболонка охолодження і пластинчатий радіатор. Для пуску двигуна служила рукоятка. У 1889 р. чотириколісний екіпаж Даймлера експонувався на виставці у Парижі, де французькі фабриканти Панар, Левассор і Пежо купили ліцензії на його двигун. Ця подія виявилася дуже важливою для історії автомобілебудування.

Нова ера в історії автомобілебудування почалась у 1901 р., коли було випущено перший автомобіль під назвою «Мерседес», що мав уже форму сучасного автомобіля.

У нове століття людство вступило з надією, що автомобілі повністю замінять коней на транспорті. Цим здійсниться цілий переворот у житті міст і сіл. Для таких сподівань були усі підстави. Ті, хто побував у Парижі і Берліні, бачили на вулицях міст велику

кількість автомобілів. У Парижі навіть з'явилися екіпажі автомобільних візників (така назва була дана першим таксі) [4, с 254].

Стрімкими темпами розвивалося автомобілебудування в США. Генрі Форд розпочав свою діяльність як конструктор-аматор. Історія цього легендарного автовиробника почалася ще в 1903 році, коли Генрі Форд з одинадцятьма компаньйонами заснував невелику компанію Ford Motor Company. Стартовий капітал становив 28 000 доларів, які вдалося зібрати завдяки різним інвесторам. У Форда вже був найбагатший досвід в інженерній справі, автоперегонах і бізнесі. Правда, його перша компанія «Detroit Automobile» (1899–1900 р.) збанкрутувала, встигнувши, втім, перед цим випустити трохи гоночних монстрів, рівних яким на трасах тих років просто не було. Історія зберегла побудований ним візок з паровим двигуном [5].

У 1895 р. у США нараховувалося всього чотири автомобілі з бензиновим двигуном. Два з них зіткнулися на вулиці Нью-Йорка. Усі перші автомобілі будували так само, як і перший паровий двигун, – для кожної машини свої деталі. З 1902 р. автомобільні фірми США і Англії перейшли на взаємозамінність деталей. У 1904 р. почали входити в користування автобуси і вантажні машини на легкому паливі. У наступні роки ХХ ст. розвиток автомобіля пішов не стільки шляхом винахідництва, скільки шляхом створення дешевого автомобіля масового виробництва.

На початку ХХ ст. бензиновий двигун швидко вдосконалювався. І вже до 1905–1910 рр. його питома енергоємність в 4–5 разів була вищою, ніж у його конкурентів. Таким чином, з початку ХХ ст. бензиновий двигун для автомобіля практично став самим зручним і вигідним [1].

Йшов час, техніка й технології виробництва змінювалися, а це означало лише одне – зростання обсягів продукції. Таким чином, транспорт переніс кардинальні зміни: перш за все, почалось широке застосування механічного двигуна, відбулося значне розширення сітки транспортних комунікацій, транспорт виділився в особливу галузь економіки, і що досить важливо, засоби транспорту диференціювалися, з'явилися такі види транспорту: морський, річковий, залізничний, автомобільний та повітряний [6].

Сьогодні у глобальному сучасному світі удосконалення транспортної інфраструктури дозволяє інтенсифікувати торговельно-економічне співробітництво між географічно віддаленими регіонами та веде до зниження витрат просторової організації міжнародних господарських систем. Національна мережа міжнародних транспортних коридорів як складова частина системи транс'європейських коридорів надає можливість розвиватися, що створює умови для комплексної розбудови інфраструктури. Наявність розвитку транспортної галузі забезпечує ефективне функціонування цієї мережі. Торгівля транспортними послугами охоплює практично всі країни [7, с. 38].

Варто зазначити, що транспорт у сьогоденні виконує різні функції у підсистемах світового господарства при реалізації зовнішньоторгових зв'язків. В умовах посилення впливу глобалізаційних процесів на динаміку соціально-економічного зростання країн та структурні зрушення у світовій економіці, міжнародна конкурентоспроможність країн значною мірою визначається їх здатністю ефективно інтегрувати потенціал міжнародного співробітництва держави та приватного бізнесу, залучати іноземні та вітчизняні інвестиційні ресурси. Це забезпечується за умов використання різноманітних механізмів реалізації інвестиційних інтересів держави, вітчизняних та іноземних інвесторів, залучення позабюджетних інвестицій на основі використання механізмів державно-приватного партнерства, чільне місце серед яких посідає концесія, яка сприяє консолідації зусиль її учасників, розвитку довгострокових партнерських відносин держави і бізнесу [8].

Економіка будь-якої країни не може існувати без транспорту. Він відіграє значну роль у забезпеченні потреб країни у вантажних і пасажирських перевезеннях. В наш час рівень розвитку транспортної системи держави – одна з найважливіших ознак її технологічного процесу і цивілізованості.

Швидкі темпи економічного розвитку країн у сукупності з інтеграційним процесом у світі ведуть до інтенсифікації міжнародних зв'язків та зростання обсягів торгівлі, і як наслідок, – зростання потужності вантажопотоків, що сприяє розвитку транспортної галузі [9, с.12].

Таким чином, можна стверджувати, що рівень розвитку транспортної системи держави – одна із найважливіших ознак її технологічного прогресу й цивілізованості. Потреба у високорозвиненій транспортній системі ще більш підсилюється при інтеграції в європейську і світову економіку, транспортна система стає базисом для ефективного входження країн у світове співтовариство. Це вимагає відповідного інституційного середовища.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бесов Л.М. Історія науки і техніки. Харків: НТУ «ХПІ», 2004. С. 254.
2. Довідник. URL: <https://dovidnyk.info/index.php/Brand/220> (дата звернення: 07.02.2019).
3. Історія винаходу колеса. URL: <https://gulaypole.in.ua/articles/other/interesting-and-useful/75631-storya-vinahodu-kolesa.html> (дата звернення: 04.02.2019).
4. Карась О. С. Напрями розвитку транспортної інфраструктури України в умовах міжнародного туризму // Географія та туризм. 2010. №7. С.26–31.
5. Карась О. С. Сучасний стан та тенденції розвитку транспортної галузі України в контексті розбудови туристичної інфраструктури // Схід. 2012. № 6. С. 38–43.
6. Конспект лекцій з дисципліни «Історія автомобільного транспорту». URL: <http://www.dstu.dp.ua/Portal/Data/1/4/1-4-kl41.pdf> (дата звернення: 07.02.2019).
7. Роль транспорту у розвитку суспільства і галузей економіки держави. URL: <https://subject.com.ua/technology/transport/2.html> (дата звернення: 02.02.2019).
8. Транспортна система України, напрями її інтеграції в транспортній структурі Європи. URL: <https://studopedia.org/13-41675.html> (дата звернення: 01.02.2019).
9. Яцківський Л.Ю., Зеркалов Д.В. Загальний курс транспорту. Навч. посіб. Київ: Арістей, 2007. 504 с.

REFERENCES

1. Besov, L.M. (2004). *Istoriia nauky i tekhniki [History of science and technology]*. Kharkiv: NTU «KhPI» [in Ukrainian].
2. Dovidnyk. Retrieved from: <https://dovidnyk.info/index.php/Brand/220> [in Ukrainian].
3. Istoriia vynakhodu kolesa. Retrieved from: <https://gulaypole.in.ua/articles/other/interesting-and-useful/75631-storya-vinahodu-kolesa.html> [in Ukrainian].
4. Karas, O.S. (2010). Napriamy rozvytku transportnoi infrastruktury Ukrainy v umovakh mizhnarodnoho turyzmu [Directions of development of transport infrastructure of Ukraine in the conditions of international tourism]. *Heohrafiia ta turyzm [Geography and tourism]*, 7, 26–31 [in Ukrainian].
5. Karas, O. S. (2012). Suchasnyi stan ta tendentsii rozvytku transportnoi haluzi Ukrainy v konteksti rozbudovy turystychnoi infrastruktury [Current situation and trends of the transport industry in Ukraine in the context of developing a tourism infrastructure]. *Skhid [East]*, 6, 38–43 [in Ukrainian].
6. Konspekt lektsii z dystsypliny «Istoriia avtomobilnoho transportu». Retrieved from: <http://www.dstu.dp.ua/Portal/Data/1/4/1-4-kl41.pdf> [in Ukrainian].
7. Rol transportu u rozvytku suspilstva i haluzei ekonomiky derzhavy. Retrieved from: <https://subject.com.ua/technology/transport/2.html> [in Ukrainian].
8. Transportna systema Ukrainy, napriamy yii intehratsii v transportnii strukturi Yevropy. Retrieved from: <https://studopedia.org/13-41675.html> [in Ukrainian].
9. Yatskivskyi, L.Iu. & Zerkalov, D.V. (2007). *Zahalnyi kurs transport [General course of transport]*. Kyiv: Aristei [in Ukrainian].

Одержано 10.03.2019.

УДК 612.8:001.891

DOI <https://doi.org/10.31470/2415-3567-20145-150-159>

Годун Наталія,

кандидат історичних наук, доцент кафедри медико-біологічних дисциплін і валеології,
GodunNataliya@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-4628-3061>

Researcher ID: W-5190-2018

Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»,
вул. Сухомлинського, 30,
м. Переяслав-Хмельницький, Київська обл.,
Україна, 08401

Godun Nataliya,

Candidate of Historical Sciences, associate professor of the Department of Medico-biological disciplines and Valueology,
GodunNataliya@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-4628-3061>

Researcher ID: W-5190-2018

Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University, 30,
Sukhomlynsky Str.,
Pereiaslav-Khmelnytskyi,
Kyiv region, Ukraine, 08401

Миздренко Оксана,

кандидат історичних наук, старший викладач кафедри медико-біологічних дисциплін і валеології,
mizdrebko_oksana@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-3996-5825>

Researcher ID: W-5172-2018

Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»,
вул. Сухомлинського, 30,
м. Переяслав-Хмельницький, Київська обл.,
Україна, 08401

Myzdrenko Oksana,

Candidate of Historical Sciences, senior lector of the Department of Medico-biological disciplines and Valueology
mizdrebko_oksana@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-3996-5825>

Researcher ID: W-5172-2018

Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University, 30,
Sukhomlynsky Str.,
Pereiaslav-Khmelnytskyi,
Kyiv region, Ukraine, 08401

СТАНОВЛЕННЯ НАУКОВИХ ЗНАНЬ У ГАЛУЗІ ФІЗІОЛОГІЇ ВИЩОЇ НЕРВОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Мета нашого дослідження полягає в тому, щоб об'єктивно визначити основні етапи становлення фізіології вищої нервової діяльності як науки і висвітлити внесок у розвиток цієї галузі знань окремих науковців, зокрема маловідомих вчених. Визначена мета досягається шляхом окреслення наступних завдань: проаналізувати літературу і систематизувати дані щодо основних етапів розвитку фізіології вищої нервової діяльності як окремої галузі знань; розкрити значення наукових пошуків і розробок окремих дослідників для подальшого становлення фізіології вищої нервової діяльності. Для вирішення поставлених завдань застосовувалися такі методи дослідження: порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, описовий, логічно-аналітичний, метод періодизації та персоналізації, що дали змогу об'єктивно проаналізувати матеріали і публікації стосовно напрямків наукових досліджень у галузі фізіології вищої нервової діяльності та визначити значення наукового доробку окремих особистостей.

У статті визначено, що виникненню науки про фізіологію нервової діяльності передували блискучі ідеї, здогадки та експериментальні дослідження, починаючи від античної епохи аж до XIX століття. Психіка людини давно стала предметом спеціальної науки психології. Але тільки в нашому столітті в результаті важкого

шляху пізнання і подолання багатьох перешкод виникла наука – фізіологія вищої нервової діяльності, яка вивчає роботу мозку як матеріального субстрату психічних процесів.

Деякі дослідники на підставі досягнень у вивченні рефлекторних механізмів діяльності спинного та нижчих відділів головного мозку висловлювали припущення щодо рефлекторного принципу роботи вищих його відділів. Уперше на рефлекторну природу нервової діяльності вказав ще у XVII ст. французький філософ і математик Рене Декарт. Тому вчений вважається основоположником нейрофізіології, оскільки саме він відкрив рефлекторний принцип функціонування організму.

У Європі у XVIII ст. виникає вчення про «тваринну електрику» (Л. Гальвані), що переросло в один з провідних розділів сучасної науки – електрофізіологію. Отримує подальший розвиток принцип рефлекторної діяльності (В. Прохаска).

Відкриття в галузі анатомії спинного мозку, зроблені у XIX ст., ще більше зміцнюють вчення про рефлекси. Англійський невролог Ч. Белл встановив відмінність у функції задніх і передніх корінців спинного мозку. Завдяки цьому відкриттю досить уможливило уявлення про рефлекс перетворилося на природничо-науковий факт. Незалежно від Белла до такого ж висновку прийшов французький фізіолог Ф. Мажанді. Перехід імпульсів із задніх на передні корінці спинного мозку отримав назву закону Белла-Мажанді. Таким чином, ідея рефлексу вперше отримала беззаперечне анатомічне підтвердження.

Видатна роль у дослідженні функцій мозку належить І.М. Сеченову (1829-1905), який у 1862 р. відкрив явище гальмування у центральній нервовій системі, що багато в чому визначило подальші успіхи координації досліджень рефлекторної діяльності. Ідеї, викладені І.М. Сеченовим в книзі «Рефлекси головного мозку» (1863), визначили, що до рефлекторних актів були віднесені психічні явища, внесли нові уявлення в механізми діяльності мозку, намітили принципово нові підходи до його подальших досліджень. При цьому вчений підкреслив визначальну роль зовнішнього середовища в рефлекторній діяльності мозку.

На якісно новий рівень вивів теорію рефлекторної діяльності мозку В.П. Павлов (1849-1936), створивши вчення про вищу нервову діяльність (поведінку) людини і тварин, її фізіологію і патологію. В. П. Павлов заснував школу вітчизняних фізіологів, яка внесла видатний внесок у світову науку.

Ключові слова: нервова система, рефлекс, фізіологія вищої нервової діяльності, свідомість, метод умовних рефлексів.

FORMATION OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE IN THE FIELD OF PHYSIOLOGY OF HIGHER NERVOUS ACTIVITY

The purpose of our research consists in objectively to define the main stages of formation of physiology of higher nervous activity as sciences and to highlight a contribution to development of this industry of knowledge of certain scientists, in particular little-known scientists. The definite purpose is achieved by definition of the following tasks: analyze literature and systematize the development of physiology of the highest nervous activity given about the main stages as separate industry of knowledge; disclose value of scientific researches and developments of certain researchers for further formation of physiology of higher nervous activity. The following methods of a research were applied to a solution of objectives: comparative-historical, problem and chronological, descriptive, logiko-analytical, a method of a periodization and personalization which allowed to analyze objectively materials and publications about the directions of scientific research in the field of physiology of higher nervous activity and to define value of scientific heritage of individuals.

The article states that the emergence of the science of the physiology of nervous activity was preceded by brilliant ideas, guesses and experimental research, from the ancient epoch up to the XIX century. The psyche of man has long been the subject of a special science of

psychology. Irrespective of Bella the French physiologist F. Mazhandi came to the same conclusion.

Some researchers, on the basis of advances in the study of reflex mechanisms of the activity of the spinal and lower parts of the brain, suggested assumptions about the reflexive principle of the work of its higher departments. For the first time on the reflex nature of nervous activity pointed out back in the XVII century French philosopher and mathematician Rene Descartes. Therefore, the scientist is considered the founder of neurophysiology, since it is he who discovered the reflex principle of functioning of the organism.

In Europe in the XVIII century, the theory of "animal electricity" (L. Galvani) emerged, which grew into one of the leading sections of modern science - electrophysiology. Get further development of the principle of reflex activity (V. Prohaska).

The discovery in the field of anatomy of the spinal cord, made in the nineteenth century, further strengthens the doctrine of reflexes. English neurologist C. Bell has established the difference in the function of the posterior and anterior spinal cord roots. Due to this discovery a rather speculative idea of the reflex turned into a natural and scientific fact. Regardless of Bella, to the same conclusion was the French physiologist F. Mazhandi. The transition of pulses from the posterior at the front of the spinal cord was called the Bella-Mazhandi law. Thus, the idea of reflex was for the first time given an uncontested anatomical confirmation.

An outstanding role in the study of brain functions belongs to I.M. Sechenov (1829-1905), who in 1862 discovered the phenomenon of inhibition in the central nervous system, which largely determined the further success of the coordination of studies of reflex activity. The ideas outlined by I.M. Sechenov in the book "Reflexes of the Brain" (1863), defined that psychological phenomena were attributed to reflex acts, introduced new concepts in the mechanisms of brain activity, and outlined fundamentally new approaches to its further research. At the same time the scientist emphasized the defining role of the external environment in reflex activity of a brain.

On a qualitatively new level, he derived the theory of reflex activity of the brain V.P. Pavlov (1849-1936), creating the doctrine of higher nervous activity (behavior) of humans and animals, its physiology and pathology. V.P. Pavlov founded a school of domestic physiologists, who made an outstanding contribution to world science.

Key words: nervous system, reflex, physiology of higher nervous activity, consciousness, method of conditioned reflexes.

Вища нервова діяльність – це сукупність взаємопов'язаних нервових процесів, що відбуваються у вищих відділах центральної нервової системи і забезпечують перебіг поведінкових реакцій людини і тварини. Вона є нерозривною єдністю та цілісністю природжених і набутих форм пристосування до мінливих умов оточуючого середовища.

Завданням фізіології вищої нервової діяльності є пізнання загальних закономірностей роботи мозку, виявлення правил, за якими відбуваються, переробка, збереження та відтворення одержаної інформації, а також закономірностей навчання та особливостей поведінки різних тварин та людини.

Знання цих закономірностей і правил є важливим фундаментом для більш глибокого вивчення і осмислення психічної діяльності людини як за умов норми, так і патології.

Виникненню науки про фізіологію нервової діяльності передували блискучі ідеї, здогадки та експериментальні дослідження, починаючи від античної епохи аж до XIX століття. Систематизація найвагоміших наукових пошуків та відкриттів дозволить досягнути внесок науковців у цій галузі знань. Окремих праць присвячених цій проблематиці, при аналізі літературних джерел, виявлено не було, що й визначило тему та мету дослідження.

Мета нашого дослідження полягає в тому, щоб об'єктивно визначити основні етапи становлення фізіології вищої нервової діяльності як науки і висвітлити внесок у розвиток цієї галузі знань окремих науковців, зокрема маловідомих вчених.

Визначена мета досягається шляхом окреслення наступних завдань:

- проаналізувати літературу і систематизувати дані щодо основних етапів розвитку фізіології вищої нервової діяльності як окремої галузі знань;
- розкрити значення наукових пошуків і розробок окремих дослідників для подальшого становлення фізіології вищої нервової діяльності.

Для вирішення поставлених завдань застосовувалися такі методи дослідження: порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, описовий, логічно-аналітичний, метод періодизації та персоналізації, що дали змогу об'єктивно проаналізувати матеріали і публікації стосовно напрямків наукових досліджень у галузі фізіології вищої нервової діяльності та визначити значення наукового доробку окремих особистостей.

Поведінка людини, рівень її розумової діяльності, здатність до навчання залежать від особливостей будови та функціонування нервової системи, складних і розгалужених зв'язків між нейрофізіологічними, психічними та мисленнєвими процесами. Їх пізнання можливе лише на основі вивчення загальних умов організації нервової системи, порівняльних даних про структуру і діяльність нервових систем простіших рівнів.

Люди не завжди пов'язували психічну активність з діяльністю мозку. Уже у IV ст. до н.е. давньогрецькі лікарі були переконані, що мозок пов'язаний з мисленням, відчуттями і рухами людини. Та навіть в уявленнях Арістотеля мозок був органом, що виділяє рідину, яка охолоджує серце, а піфагорієць Філолай наївно стверджував, що людина має три душі: рослинну, яка розміщується в пупку, тваринну – в серці й раціональну – в мозку, причому остання є тільки у людей.

Вчений-медик Александрійського періоду Герофіл (кінець IV – перша половина III ст. до н.е.), вивчаючи мозок людини, описав мозкові оболонки і шлуночки. Він вважав, що центром нервової системи є головний мозок людини, і розрізняв «чутливі» і «рухові» нерви. Четвертий шлуночок він називав вмістищем душі. Проте, Герофіл переконливо довів, що психіка, інтелект людини залежать лише від мозку, спростовуючи твердження Арістотеля, який таким центром визначав серце.

Засновниками експериментальної фізіології вважають Герофіла та Еразістрата (304–250 до н.е.). Їм належать перші видатні дослідження на людських трупах. Вивчаючи мозок, вони помітили, що від нього відходять декілька нервових гілок, які йдуть від спинного мозку; одні з них є чутливими, а другі спричиняють скорочення м'язів (рухові). Отже, вчені вперше класифікували нерви на рухові і чутливі.

Безприкладним авторитетом в історії медицини у I ст. до н. е. користувалися праці видатного медика і анатома Галена, який помилково вважав що основні частини мозку – це його шлуночки, де містяться почуття, пам'ять і мислення. Такими уявленнями керувалися римські лікарі в той час і всі наступні покоління медиків протягом 13 століть, аж до епохи Відродження [6, с. 6].

Визначний анатом і лікар А. Везалій у XVI ст. уперше точно визначив анатомічні співвідношення у будові мозку, чим піддав гострій критиці уявлення Галена і цим самим дав могутній поштовх розвитку уявлень про роботу і будову людського тіла.

Рене Декарт (1596–1650), французький філософ і вчений, вперше розробив схему безумовного рефлексу згідно з якою мозок сприймає органами чуттів зовнішні стимули, а потім посилає їх до ефекторів (м'язів, залоз). Відкриття рефлекторного принципу нервової регуляції відіграло виключно важливу роль у формуванні матеріалістичних поглядів на діяльність нервової системи. Сам термін «рефлекс» у XVIII ст. був запропонований чеським фізіологом Прохаскою. Пізніше в XIX ст. рефлекторний принцип нервової діяльності дістав підтвердження. Проте тільки в XX ст. класичні положення теорії Декарта про тричленну рефлекторну дугу (органи чуттів – нервовий центр – ефектори) змінились уявленнями про рефлекторне кільце – де дуга доповнюється зворотним зв'язком, який сигналізує в центральну нервову систему про результати початої діяльності. Це стало можливим завдяки розвитку уявлень про процеси саморегулювання мозку.

XVII ст. – це період систематизації знань у біології. Для пізнання фізіології і морфології людського тіла це дало не дуже багато. Оскільки в цей період чимало навіть

відомих дослідників вважали, що в мозку зосередженні відчуття і мислення, у серці – хоробрість, а в печінці – пристрасть. Дещо прогресивними були погляди англійського вченого Томаса Вілізія (1622-1675), який вивчаючи функції головного мозку, пов'язував довільні рухи з великими півкулями, а автоматичні – з мозочком. Психічні процеси Вілізій локалізував у корі головного мозку, а чутливість – у самому тілі [6, с.7].

Піонерами експериментальної фізіології вважаються шотландський анатом, фізіолог і хірург Чарльз Белл (1774–1842) та французький фізіолог Франсуа Мажанді (1783–1855), які встановили функціональне значення передніх і задніх корінців спинного мозку. Англійський фізіолог Маршалл Холл (1790–1857) у першій половині XIX ст. один з перших визначив роль спинного мозку в рефлекторних рухах.

Існування у тваринних тканинах біоелектричного струму довів італійський фізіолог Луїджі Гальвані (1737–1798). Наприкінці XVIII ст. праці вченого, а також його співвітчизників Карло Маттеуччі (1811–1868) та Алессандро Вольта (1745–1827) заклали підґрунтя для вивчення природи основного фізіологічного явища – процесу збудження.

Особливо значущими в ті часи були успіхи в галузі фізіології нервів і м'язів. Про те, що процеси мозкової й м'язової діяльності протікають не одночасно, як вважалося раніше, а впливають один на одного через деякий час, дослідним шляхом визначив німецький натураліст Герман Людвіг Фердинанд фон Гельмгольц (1821–1894), вивчаючи швидкість поширення збудження у нерві. Робота Гельмгольца заклала основу для майбутніх експериментів по визначенню кількісних характеристик психофізіологічних процесів. Закони дії постійного струму на збудливу тканину були сформульовані німецьким фізіологом Едуардом Фрідріхом Пфлюгером (1829–1910).

У середині XIX ст. почали застосовувати ще два експериментальних підходи до вивчення мозку: клінічний метод і електричної стимуляції. Клінічний метод був запропонований в 1861 р. Полем Брока (1824–1880), хірургом однієї з лікарень для душевнохворих під Парижем. Брока, проводячи розтин трупа чоловіка, що при житті довгі роки не міг виразно говорити, виявив поразку третьої лобової звивини кори головного мозку. Вчений позначив цю частину мозку як центр мови, пізніше за нею закріпилась назва область Брока. Клінічний метод став гарним доповненням до методу видалення – адже навряд чи знайдуться добровольці, в ім'я науки готові пожертвувати частиною мозку. Видалення проведене після смерті, забезпечує можливість досліджувати ушкоджену область мозку, якій приписується відповідальність за певне поведіння при житті пацієнта. Таким чином, з праць видатного французького хірурга Поля Брока починається історія розвитку науки про локалізацію функцій у корі півкуль головного мозку та в підкіркових утворах людини.

Для вивчення півкуль головного мозку, у 70-ті роки XIX ст. німецький невропатолог Густав Фріч (1838-1927) та швейцарський психіатр Е. Хітціг (1838-1907) застосували метод електричного подразнення, започаткувавши експериментальні дослідження локалізації функцій мозку. З появою електронного встаткування електростимуляція стала досить ефективним прийомом для вивчення функцій мозку [3, с. 21].

Одночасно цю галузь науки активно розвивали російські вчені. І.М. Сеченов (1829–1905) своїми дослідженнями з питань тваринної електрики, нервової фізіології та психофізіології досяг світового визнання. Найвідомішою працею вченого є «Рефлекси головного мозку» (1863), в якій він проаналізував розумову діяльність людини включно до мислення. І.М. Сеченов вважав, що всі акти свідомої і підсвідомої життєдіяльності за своїм походженням є рефлексами. Учень і наступник І.М. Сеченова – М.Є. Введенський (1852–1922) – глибоко і всебічно вивчив основний життєвий процес – збудження. Він зробив висновок, що кожен нерв, залежно від ритму імпульсів, можна то збуджувати то гальмувати. Надмірне збудження переходить у гальмування. Таким чином, М.Є.Введенський встановив, що гальмування закономірно виникає із збудження, і природа їх єдина. Це уявлення лягло в основу його вчення про парабіоз, про наявність перехідних стадій між збудженням і гальмуванням. Розвиваючи ідеї М.Є. Введенського,

його учень О.О. Ухтомський (1875-1949), вивчаючи процеси координації у нервовій системі, створив учення про домінуючу та домінуюче вогнище збудження, як один із основних принципів роботи мозку. Також вчений визначив роль у цих процесах засвоєння ритму подразнення. І.П. Павлов (1849–1936) завдяки своєму методу вироблення умовних рефлексів започаткував зовсім новий розділ фізіології – вчення про вищу нервову діяльність, чим здобув світову славу. Фізіологічні основи поведінки людини були розроблені В.М. Бехтеревим (1857–1927) [8, с. 10].

З удосконаленням мікроскопічної оптики у XX ст. фізіологічні лабораторії з'явилися у більшості європейських країн, а також у США, Японії, Китаї, Індії, Австралії, їх дедалі ширше почали застосовувати для вивчення нервової системи. Італійський гістолог К. Гольджі (1844–1926) та іспанський нейрогістолог Сантьяго Рамон-і-Кахаль (1852–1934) розробили методики приготування і дослідження мікроскопічних препаратів нервової тканини. За допомогою цих методик вдалося описати тонку будову численних структурних елементів нервової системи. Пояснивши їх взаємозв'язки, С. Рамон-і-Кахаль визначив функції нейрона.

Британський фізіолог Ч. Шеррінгтон (1857–1952) розробив теорію, за якою при здійсненні рефлексів уся нервова система діє як єдине ціле, тобто виконує інтегративну роль. Вчений запровадив поняття «синапс» – місце контакту між нейронами і визначив роль синапсів у механізмах збудження та гальмування нервових клітин та забезпеченні рефлекторних актів. Ч. Шеррінгтон встановив основні принципи інтегративної діяльності мозку, що відіграло важливу роль у розвитку фізіологічних знань про механізми рефлекторної діяльності організму [4, с. 9].

У 20-ті роки XX ст. англійський фізіолог Генрі Дейл (1875–1968) та австрійський фізіолог Отто Льові (1873–1961), досліджуючи передачу нервових імпульсів через синапс, виявили роль хімічних медіаторів у цьому процесі. За допомогою мікроелектродної техніки, у середині 50-х років XX ст. австралійський нейрофізіолог Джон Екклс (1903–1997), розвиваючи ідеї Ч. Шеррінгтона, детально дослідив функцію окремого нейрона й особливості синаптичної передачі. Він разом із британським філософом австрійського походження К. Поппером (1902–1994) висловив багато цікавих ідей про механізми свідомості та самосвідомості людини. Детальне вивчення підкіркових структур, зокрема лімбічної системи, також розпочалося у 50-ті роки (Пол Мак-Лін, Хосе Дельгадо, Бал Ананд). Було встановлено їх участь у регуляції вісцеральних процесів, у формуванні емоцій і мотивацій. Окрім західноєвропейських і американських учених – цей напрям розвинули й російські дослідники П. Симонов (1926–2002) і К. Судаков (нар. 1932). Тоді ж шведський фізіолог Р. Граніт (1900–1991) виявив, що імпульси від рецепторних клітин передаються по нервовому волокну електрохімічним способом. Альтернативне положення ідеям І.П. Павлова, висунув нейрофізіолог І. Беріташвілі (1885–1974), який припускав наявність психонервової діяльності у тварин [2, с. 14].

Учні і послідовники І.П. Павлова плідно працювали для розвитку фізіології. Л.Г. Воронін (1908–1983) фактично створив порівняльну фізіологію вищої нервової діяльності. Увівши поняття про функціональну систему, П.К. Анохін (1898–1974) розробив учення про універсальну схему регуляції фізіологічних процесів і поведінкових реакцій організму. Значну роль у дослідженнях функцій центральної нервової системи відіграли праці Н. Бехтеревої (1924–2008), особливо з питань електричної активності мозку людини; М.М. Ліванова (1907–1986) – механізмів пам'яті та інтегративної діяльності мозку. Вивченням механізмів діяльності нервових клітин і міжцентрових взаємозв'язків займався український дослідник – П.Г. Костюк (1924–2010). Інший наш співвітчизник П.М. Серков (1908–2011) – досліджував механізми центрального гальмування. Працюючи в лабораторії І.П. Павлова, польський нейрофізіолог Ю. Конорські (1903–1981) відкрив умовні рефлекси II типу (названі пізніше інструментальними рефлексами) і розробив оригінальну теорію інтегративної діяльності

мозку. До наукових здобутків В.М. Черніговського (1907–1981) належить учення про інтерорецептори, а також активна участь у започаткуванні й розвитку космічної фізіології.

Проаналізувати внесок українських учених у розвиток світової фізіології непросто, оскільки Україна, починаючи з середини XVII ст., становила спочатку частину Російської, а потім радянської імперії. Незважаючи на це є відомості про переконливі наукові здобутки вітчизняних фізіологів чотирьох найстаріших університетів України – Київського, Львівського, Харківського та Одеського (Новоросійського). У Київському університеті О. Вальтер (1817–1889) уперше в історії фізіології описав судинозвужувальну функцію симпатичних нервів; він вивчав також терморегуляторні функції організму. Гідним наступником вченого був його учень В.О. Бец (1834–1894), який першим описав у п'ятому шарі кори півкуль головного мозку великі пірамідальні клітини кори великого мозку, які в науці носять його ім'я. Його наступник С.І. Чир'єв (1850–1915) досліджував електричні явища в живих тканинах, зокрема у нервовій, а також працював над вивченням мікроскопічної будови нервової системи. Український фізіолог В.Ю. Чаговець (1873–1939) уперше в світі здійснив спробу з'ясувати механізми виникнення електричних потенціалів у живих тканинах. Вчений вважав, що в основі подразнення нерва лежить зміна концентрацій йонів у ділянці подразнення, і що електричні потенціали виникають завдяки різниці концентрацій електролітів у тканині. Ідеї В.Ю. Чаговця заклали підґрунтя сучасних уявлень про природу нервового імпульсу та механізми перебігу нервових процесів (А. Ходжкін, А. Хакслі) [1, с. 47].

Вагомий внесок у вивчення природи електричних потенціалів живих клітин та зв'язку цих потенціалів з процесами збудження і гальмування в нервових і м'язових клітинах зробили – київський фізіолог Д.С. Воронцов (1886–1965) та його учні П.Г. Костюк (нар. 1924), І.С. Магура (нар. 1928), М.Ф. Шуба (1928–2007), В.І. Скок (1932–2003), П.М. Серков (нар. 1908), О.О. Кришталь (нар. 1945), та інші. Науково-дослідна робота плеяди вчених сприяла тому, що Інститут фізіології ім. О.О.Богомольця НАН України став провідним нейрофізіологічним центром в Європі.

Харківський учений В.Я. Данилевський (1852–1939) одним із перших установив наявність електричної активності кори великого мозку, а також виявив у корі півкуль великого мозку центри, що регулюють функції внутрішніх органів. Київський професор В.В. Правдич-Неминський (1879–1952) уперше зареєстрував електроенцефалограму в собаки і запропонував класифікацію її частот, яка стала основою сучасної класифікації. Наприкінці XIX – на початку XX ст. у Новоросійському університеті (м. Одеса) працював Б.Ф. Веріго (1860–1925), який уперше висловив припущення, що збудження по нервовому волокну поширюється стрибкоподібно [9, с. 8].

Учень І.П. Павлова Г.В. Фольборт (1885–1960) створив цілу фізіологічну школу, де розроблялися різні аспекти, що сприяли розвитку фізіології вищої нервової діяльності в Україні, а також розглядались питання природи стомлення і відновлення. Вагомий внесок у розвиток фізіології вищої нервової діяльності зробив також учень В.М. Бехтерева (1857–1927) В.П. Протопопов (1880–1957), який понад 25 років працював в Україні, вивчаючи складні форми поведінки тварин у природних умовах існування, а також рухові умовні рефлексії тварин і людини. Він запропонував оригінальні методи лікування хворих на шизофренію та маніакально-депресивний психоз, застосовуючи основні положення фізіології вищої нервової діяльності в психіатрії.

А.І. Ємченко (1893–1964), наступник В.Ю. Чаговця у Київському університеті – займався методологічними проблемами сенсорної фізіології, досліджуючи значення чинників простору і часу в умовно-рефлекторній діяльності тварин. Тут же П.Д. Харченко (1910–1973) вивчав запізнювальне гальмування умовних рефлексів у тварин, а П.Г. Богач (1918–1981) та його учні (А.Ф. Косенко, С.Д. Гройсман, Г.М. Чайченко, П.С. Лященко) досліджували роль центральних структур, зокрема, гіпоталамуса та лімбічної системи у регуляції вегетативних функцій і у вищій нервовій діяльності тварин. Пізніше Г.М. Чайченко (1936–1998) разом зі своїми учнями (Л.Г. Томіліна, М.Ю. Макачук,

Т.В. Куценко та ін.) займався розробкою методичних прийомів оцінювання функціонального стану нервової системи людини, ставши одним із лідерів вивчення психофізіології людини [9, с. 11].

У найстарішому в Україні Львівському університеті вивчали електричні явища в центральній нервовій системі, під керівництвом А. Бека (1863–1942), на підставі яких було отримано нові дані щодо локалізації центрів окремих функцій у корі великого мозку. Після Другої світової війни тут працював П. М. Никифоровський (1879–1952), відомий фундаментальними дослідженнями в галузі порівняльної фізіології вищої нервової діяльності, а також працями з фармакології умовних рефлексів.

Результати експериментальних досліджень у нейрології останнього десятиріччя ХХ ст. виявилися настільки революційними, що постало питання про зміну нейрофізіологічних парадигм. Численними дослідженнями спростовано звичні уявлення про те, що в дорослому організмі нервові клітини заново не утворюються (Р. Мак-Кей, Л.С. Шітабдін, Дж. Рей, Ф. Гейдж та ін.). Доведено також здатність нейрона після ушкодження аксона відновлювати свою будову та функції (М. Беррі, І. Дузарт, К. Штіхель, М. Ватанабе, Дж. Іто, С. Кікукава, С. Ліу та ін.). Окрім того виявлено, що лише обмежена кількість контактів у мозку здійснюється через синапси т. зв. закритого типу, які до цього вважали єдиним способом обміну інформацією між нейронами чи між нейронами та іншими клітинами тіла. Знайшло своє підтвердження уявлення про те, що більшість синапсів є відкритими утвореннями, через які трансмітер (гормон або інший поліпептид) розповсюджується як дифузний сигнал по міжклітинній та спинномозковій рідині і досягає мембранних рецепторів інших нейронів чи клітин робочих органів (К. Перт, М. Руфф, Л. Агнаті, Л. Дескарієс, Н. Саульська, Д. Русаков) [9, с. 7].

Характерною особливістю сучасної фізіології є поглиблення аналітичного підходу з детальним дослідженням мембранних, клітинних процесів, механізмів збудження і гальмування. Проте лише І.М. Сеченов (1829–1905), засновник російської фізіологічної школи, у своїй класичній праці «Рефлекси головного мозку» (1863 р.) проголосив нову еру в історії вивчення функцій мозку. Він стверджував, що в основі психічних явищ лежать фізіологічні процеси, які можуть бути вивчені об'єктивними методами, обґрунтувавши таким чином рефлекторну природу свідомої та безсвідомої діяльності людини. І.М.Сеченов установив наявність ритмічних біоелектричних процесів у центральній нервовій системі, обґрунтував значення процесів обміну речовин у здійсненні збудження та відкрив явища центрального гальмування, сумації в нервовій системі [5, с.17].

І.М. Сеченов представив численні докази того, що пізнання зовнішнього світу можливе лише за допомогою органів чуття. Він писав, що всі акти свідомого та несвідомого життя за своїм походженням є рефлексами. І.М. Сеченов наводив переконливі аргументи, які підтверджували істинність положення, що матеріальні процеси мозкової діяльності є первинними, а психічні – вторинними, що наша свідомість є відображенням реальної дійсності навколишнього світу, а прогрес психіки зумовлений удосконаленням нервової організації мозку, його історичним та індивідуальним розвитком [7, с. 19].

Експериментально геніальні ідеї І.М. Сеченова були підтверджені І.П. Павловим. Він вивчав фізіологічні процеси, які відбуваються в окремих органах або системах органів у їхньому нерозривному зв'язку з цілим організмом і створив вчення про вищу нервову діяльність. І.П. Павлов розвинув рефлекторну теорію, відкрив нервовий механізм, який забезпечує складні форми реагування людини і вищих тварин на вплив зовнішнього середовища. Цим механізмом є умовний рефлекс. І.П. Павлов розробив метод умовних рефлексів, який був ефективним при вивченні фізіологічних функцій кори великих півкуль та найближчих до неї підкіркових утворень (явища іррадіації і концентрації в корі великого мозку, аналітико-синтетична діяльність мозку). Даний метод дав можливість дослідити різноманітні акти поведінки людини, тварини, в основі яких лежать фізіологічні

процеси, що відбуваються в корі великих півкуль головного мозку. Тепер метод умовних рефлексів при вивченні діяльності великого мозку поєднується з дослідженням електричних явищ, які відбуваються у корі і підкіркових структурах головного мозку. Це метод електроенцефалографії [10, с. 153].

Таким чином, на відміну від постійних, вроджених рефлексів, що забезпечують життєдіяльність організму (кровообіг, дихання, травлення та ін.), умовні рефлекси нескінченно різноманітні, мінливі і точно пристосовують організм до постійно мінливих умов життя. Відкриття елементарного фізіологічного явища психічної роботи мозку – умовного рефлексу – поклало початок науковому дослідженню складної поведінки тварин, а також мислення і вчинків людини, які нині є предметом вивчення фізіології вищої нервової діяльності.

Сучасними завданнями фізіології вищої нервової діяльності є вивчення процесів, що протікають в головному мозку, локалізація психологічних функцій в центральній нервовій системі, вивчення фізіологічних основ мислення, пам'яті, сну, емоцій, мотивацій і другої сигнальної системи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Воронцов Д.С., Нікітін В.Н., Серков П.Н. Нариси з історії фізіології на Україні. Київ: Вид-цтво АН УССР, 1959. 252 с.
2. Георгиева С.А., Велинина Н.В., Прокофьева Л.И. Физиология человека. Москва: Медицина, 1981. 480 с.
3. Иванов-Муромський К.О., Павленко М.Г. Інформація, мозок, життя. Київ:Радянська школа, 1979. 119 с.
4. Козлов В.И., Цехмистренко Т.А. Анатомия нервной системы: учебное пособие для студентов. Москва: Мир: ООО «Издательство АСТ», 2003. 208 с.
5. Костюк П.Г. Физиология центральной нервной системы. Київ: Вища школа, 1977. 319 с.
6. Маруненко І.М., Неведомська Є.О., Волковська Г.І. Анатомія, фізіологія, еволюція нервової системи. Київ: «Центр учбової літератури», 2013. 184 с.
7. Ноздрачев А.Д., Баженов Ю.И., Баранникова И.А. Начала физиологии. Санкт-Петербург.: Издательство «Лань», 2002. 1088 с.
8. Солодков А.С., Сологуб Е.Б. Физиология человека. Общая. Спортивная. Возрастная. Москва: Советский спорт, 2008. 620 с.
9. Помогайбо В.М., Березан О.І. Анатомія та еволюція нервової системи, Київ: «Академвидав», 2013. 160 с.
10. Чайченко Г.Н., Цибенко В.О., Сокур В.Д. Фізіологія людини і тварин. Київ: Вища школа, 2003. 463 с.

REFERENCES

1. Vorontsov D.S., Nikitin V.N., Serkov P.N. (1959) *Narisi z istorii fiziologii na Ukraini. [Essays on the history of physiology in Ukraine]*. Kyiv: Vid-tsto AV of the USSR [in Ukrainian].
2. Georgiev S.A., Velyinina N.V., Prokofiev L.I. (1981) *Fiziologiya cheloveka. [Human physiology]*. Moscow: Medicine [in Russian].
3. Ivanov-Muromsky K.O. & Pavlenko M.G. (1979) *Informatsiia, mozok, zhyttia. [Information, brain, life]*. Kyiv: Soviet school [in Ukrainian].
4. Kozlov V.I. & Tsekhmistrenko T.A. (2003) *Anatomiya nervnoy sistemy: uchebnoe posobie dlya studentov. [Anatomy of the nervous system: a manual for students]*. Moscow: Mir: ООО Izdatelstvo AST [in Russian].
5. Kostyuk P.G. (1977) *Fiziologiya tsentral'noy nervnoy sistemy. [Physiology of the central nervous system]*. Kyiv: High school [in Ukrainian].
6. Marunenko I.M., Nevedomskaya Ye.O., Volkovska G.I. (2013) *Anatomiia, fiziologiia, evoliutsiia nervovoi systemy. [Anatomy, physiology, evolution of the nervous system]*.

Kyiv: «Center for Educational Literature» [in Ukrainian].

7. Nozdrachev A.D., Bazhenov Yu.I., Barannikova I.A. (2002) *Nachala fiziologii. [Beginning physiology]*. Saint Petersburg: Publishing House «Lan» [in Russian].

8. Solodkov A.S. & Sologub E.B. (2008) *Fiziologiya cheloveka. Obshchaya. Sportivnaya. Vozrastnaya. [Human physiology. Total Athletic Age]*. Moscow.: Soviet Sport [in Russian].

9. Pomagaybo V.M. & Berezan O.I. (2013) *Anatomiia ta evoliutsiia nervovoi systemy [Anatomy and Evolution of the Nervous System]*. Kyiv: Academic Edition [in Ukrainian].

10. Chaychenko G.N., Tsybenko V.O., Sokur V.D. (2003) *Fiziolohiia liudyny i tvaryn. [Physiology of man and animals]*. Kyiv: Higher school [in Ukrainian].

Одержано 03.03.2019.

УДК 94(477.53) «18/19»:63:061:636

DOI <https://doi.org/10.31470/2415-3567-2019-45-159-168>

Якименко Микола,

доктор історичних наук, професор кафедри гуманітарних і соціальних дисциплін

mykolaiaak@ukr.net

<http://orcid.org/0000-0003-3484-0764>

Researcher ID: R – 2371 – 2016

Полтавська державна аграрна академія,

вул. Сковороди 1/3, м. Полтава

Україна, 03600

Yakymenko Mykola,

Doctor of Historical Sciences, professor of the Department humanitarian and social disciplines

mykolaiaak@ukr.net

<http://orcid.org/0000-0003-3484-0764>

Researcher ID: R – 2371 – 2016

Poltava State Agrarian Academy,

street Skovorody 1/3, Poltava,

Ukraine, 03600

РОЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРИСТВ ПОЛТАВЩИНИ У МОДЕРНІЗАЦІЇ ТВАРИННИЦЬКОЇ ГАЛУЗІ (XIX-XX ст.)

Мета дослідження полягає у з'ясуванні ролі сільськогосподарських товариств Полтавщини у модернізації тваринницької галузі. Використані історико-генетичний, історико-системний та історико-порівняльний методи наукового дослідження. У статті охарактеризовані основні заходи, які вживали сільськогосподарські товариства Полтавської губернії у другій половині XIX і на початку XX ст. для модернізації тваринництва з метою забезпечення його конкурентоздатності на ринку товарів і послуг. Встановлено, що об'єктом уваги членів сільськогосподарських товариств були: велика рогата худоба, конярство, вівчарство та свинарство, а методами модернізації – пропаганда передових досягнень тогочасної науки через пресу, виставки, парувальні пункти, лекції, бесіди, консультації фахівців такої галузі, як тваринництво та його зразкова практична діяльність, що суттєво сприяло ефективності як великих, так і дрібних господарств Полтавського краю.

Окрім публікації праць членів Полтавського сільськогосподарського товариства, зокрема, таких знаних на той час фахівців, як професори Іван Попов, Михайло Іванов, Анастасій Зайкевич та Павло Кулешов, товариство організовувало видання кількох періодичних органів, як то: журнали «Хуторянин» та «Вестник южно-русского

животноводства». Вони стали розповсюджуватись не лише у містах, але і у сільських населених пунктах. Широкого розголосу набули виставки досягнень сільськогосподарського виробництва полтавського регіону, організовані товариствами у губерницькому центрі та деяких інших визначених тогочасною адміністрацією місцях. Найкращі зразки тварин відзначилися почесними дипломами, грамотами, великими та малими срібними або бронзовими медалями. На відомому широкому загалу Полтавському дослідному полі, яким опікувалось Полтавське сільськогосподарське товариство, поряд з дослідями у галузі рослинництва, функціонувала також тваринницька ферма з досягненнями у галузі свинарства якої, знайомились під час екскурсій не лише фахівці зооінженерної справи, але й селяни, які вели власне господарство. У пошуках високопродуктивних тварин Полтавське сільськогосподарське товариство на рубежі XIX-XX ст. організувало закупівлю у Середній Азії кількох тисяч каракульських овець, які користувалися великим попитом серед мешканців багатьох регіонів тогочасної країни. Після захоплення влади лівими екстремістами полтавське товариство у 1920 році змушене було припинити свою подвижницьку діяльність.

Ключові слова: Полтавщина, сільськогосподарські товариства, конярство, вівчарство, свинарство, виставки.

THE ROLE OF AGRICULTURAL SOCIETIES OF POLTAVA REGION IN THE MODERNIZATION OF THE LIVESTOCK SECTOR (19th - 20th cent.)

The purpose of the study is to clarify the role of agricultural societies of Poltava region in the modernization of the livestock sector. Used historical-genetic, historical-system and historical-comparative methods of scientific research. The article describes the main measures taken by the agricultural societies of Poltava Governorate in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries for the modernization of animal husbandry in order to ensure its competitiveness in the market of goods and services. It's found that the agricultural societies' members focused on cattle, horse breeding, sheep farming and pig farming, and modernization methods were propagation of the advanced achievements of contemporary science through the news media, exhibitions, mating grounds, lectures, conversations, consultations of specialists in the field such as livestock breeding and its exemplary practical activity, which greatly contributed to the efficiency of both large and small farms of the Poltava region.

In addition to publishing the works of the members of the Poltava Agricultural Society, in particular such known at the time experts as Professors Ivan Popov, Mikhail Ivanov, Anastasiy Zaykevich and Pavel Kuleshov the company organized the publication of several periodical bodies such as «Hytoryanin» and «Vestnik (Herald) of the South-Russian livestock breeding». They began to spread not only in cities but also in rural settlements. Exhibitions of achievements of agricultural production of the Poltava region organized by societies in the provincial center and some other places designated by administration at the time became widely publicized. The best animal samples were awarded with charters, diplomas, large and small silver or bronze medals. In the Poltava exploratory field, which was under the care of the Poltava agricultural society a livestock farm with achievements in the field of pig breeding was also functioning in the well-known public with which not only the experts in the field of zooengineering but also the peasants who owned their own household were actually visiting during the excursions. In search of high-yielding animals the Poltava Agricultural Society at the turn of the XIX and XX centuries organized the purchase of several thousand Karakul sheep in Central Asia, which were in high demand among the inhabitants of many regions of that time. After the capture of power by left extremists the Poltava Society in 1920 was forced to stop its ascetic activity.

Key words: Poltava region, agricultural societies, horse breeding, sheep farming, pig farming.

З давніх-давен тваринництво посідало важливе місце у забезпеченні людини їжею та одягом практично в усіх куточках світу, включаючи, звісно, і Україну. Це пояснює причину великої уваги громадськості до цієї галузі сільського господарства на тих чи інших етапах її розвитку. Один з важливих етапів у тваринницькій галузі нашої країни мав місце наприкінці XIX і на початку XX ст., коли ця галузь переживала етап, який характеризувався широким, як на той час, застосуванням новітніх технологій, спрямованих на підвищення ефективності виробництва м'ясо-молочної продукції.

Окрім загальних праць по тваринництву, авторами яких були такі знані у науковому світі фахівці, як А. Ф. Бондаренко, І. Г. Зорін, М. Ф. Іванов, П. Н. Кулешов та ряд інших зоологів, слід згадати також тих, наукові інтереси яких стосувалися виключно Полтавщини. Маємо на увазі праці Н. Н. Жадана та В. М. Івашкевича [1], В. І. Слинька [2], В. М. Нагасвича [3] та автора цих рядків [4]. Є кілька узагальнюючих праць і по історії ветеринарної медицини на Полтавщині – С. В. Аранчія [5] та С. К. Руденка [6]. Проте залишаються осторонь уваги дослідників питання, пов'язані із визначенням тієї ролі, яку відіграли у розвитку тваринництва такі громадські об'єднання, як сільськогосподарські товариства, що, власне, і є метою даного повідомлення.

Початок становлення сільськогосподарських товариств відноситься до 1865 р., коли з ініціативи місцевого поміщика князя Кочубея таке товариство було створено в Полтаві при активній участі тих землевласників, які намагалися використати передовий досвід як у рослинництві, так і у тваринництві з метою підвищення ефективності виробництва у своїх маєтках після ліквідації у 1861 р. кріпосного права. Окрім загальногубернського, яким було Полтавське сільськогосподарське товариство, на рубежі XIX – XX ст. стали виникати і так звані малорайонні товариства, які діяли у межах одного або кількох населених пунктів. На 1 січня 1917 р. їх загальна кількість сягнула 325, з яких 3 – губерньського типу, 10 – повітового і 312 дрібних сільськогосподарських товариств [7, с. 12].

Полтавське товариство було своєрідним науковим центром модернізаційних процесів у межах губерній, адже у його складі були відомі вчені з різних галузей знань, включаючи, звичайно, і зоологів, яким був, наприклад, професор І. Попов. Як загальногубернське, так і малорайонні товариства, визначили для себе два основних напрямків роботи: а) пропаганда новітніх досягнень сільськогосподарської науки; б) практична діяльність щодо покращення якості тварин. Пропагандою товариство зайнялось з 1867 р., коли його керівництво налагодило видання двомісячного «Сільськогосподарського збірника», у якого негайно з'явилося 500 підписників [8, с. 1028]. Проте через деякий час у зв'язку з тимчасовим призупиненням діяльності товариства, це видання теж припинили друкувати. Після відновлення через десять років функціонування цієї громадської організації, товариство намагалося вирішити питання з публікацією для пропаганди сільськогосподарських знань нового друкованого органу, проте з різних причин позитивно розв'язати наявну проблему вдалося тільки в 1896 р. Саме у травні цього року побачив світ перший номер щотижневого сільськогосподарського журналу «Хуторянин» [8, с. 1030]. Досить швидко періодичне видання завоювало прихильність кількох тисяч підписників. У 1896 р. їх було 2153, тоді як у 1913 р. – стало вже 7857. Із цієї кількості читачів 5236 підписників мешкали в інших губерніях імперії, починаючи від Архангельської і закінчуючи Кубанською та Амурською областями [9, с. 27]. Розповсюдженню сільськогосподарських знань серед населення полтавського та ряду інших регіонів імперії сприяла і періодична публікація щорічних звітів товариства, різноманітні видання редакції «Хуторянин» та Дослідної станції, заснованої у 1884 р. поблизу Полтави [10]. Подібну мету переслідували і вузькопрофільні праці членів Полтавського сільськогосподарського товариства, серед яких були вчені із світовим ім'ям, як от Д. І. Менделєєв чи майбутній лауреат Нобелівської премії професор Одеського університету І. І. Мечников. Праці фахівців з тих чи інших галузей знань публікувались як на сторінках «Хуторянина», так і в іншому періодичному виданні

товариства, що друкувалось з 1908 р. у Полтаві під назвою «Вестник южно-русского животноводства». Так, у 1909 р. на сторінках «Вестника южно-русского животноводства» було опубліковано статтю професора І. Попова про якості сірої степової худоби, які, на його думку, слід якнайширше використовувати дрібним і великим домогосподарствам [11]. В іншому номері згаданого періодичного видання професор П. Кулешов пропонував свій план заходів щодо покращення тваринництва загалом [12], тоді як практик зоотехнічної справи С.С. Деконський запропонував кілька методів, які на його думку, повинні суттєво сприяти поліпшенню якості сірої степової породи великої рогатої худоби [13]. Його колега М. Я. Примо у такому виданні, як «Календарь Хуторянин» опублікував свої рекомендації щодо технології вирощування молодняка великої рогатої худоби [14].

Досить активно пропагували передові технології у галузі тваринництва так звані малорайонні сільськогосподарські товариства, 96% яких мали у своєму складі немало осіб «інтелігентних професій» [15, с. 31]. Станом на 1914 р. цими товариствами було роздано книг та іншої пропагандистської літератури загальною кількістю 7912. За далеко неповними даними станом на щойно згаданий рік було прочитано з відповідної тематики 1926 лекцій. При цьому лектори торкалися найрізноманітніших проблем сільськогосподарського виробництва загалом і тваринництва, зокрема. Так, з усіх лекцій 111 було присвячено тваринництву, 73 – кормам і годівлі худоби, 9 – птахівництву і 6 – бджільництву [15, с. 72]. Певну роль у пропаганді сільськогосподарських знань відігравали і бібліотеки, створені на початку ХХ ст. при 166 товариствах. З усіх товариств 146 організували підписку на різноманітні видання сільськогосподарського профілю [15, с. 79]. Та чи не найпереконливішим фактором у розповсюдженні сільськогосподарських знань були виставки, на яких почесні місця посідали кращі зразки такої галузі, як тваринництво. Практично на кожній виставці відвідувачі могли познайомитися з досягненнями у вирощуванні великої рогатої худоби, конярстві, вівчарстві, свинарстві, птахівництві чи бджільництві. Так, лише у 1911 р. 17 товариств влаштували 18 таких сільськогосподарських виставок [15, с. 92].

Загальногубернськими виставками займалось вже Полтавське сільськогосподарське товариство у тісній співпраці з губернським земством. Одні з них були загальногубернськими, тоді як інші, так звані місцеві виставки, відбувалися, як правило, у повітових центрах [16, с. 43]. Найкращі зразки тварин могли бути відзначені почесними дипломами, великими чи малими срібними та бронзовими медалями, які карбувались на петербурзькому монетному дворі, а також похвальними грамотами. Згідно положення про виставку для експертизи тих чи інших експонатів створювалась спеціальна комісія, яка розподіляла коней на чотири групи: 1) робочу; 2) екіпажну; 3) верхову; 4) рисисту. При цьому дві останні групи відзначенню не підлягали. На три групи підлягали розподілу і вівці: 1) іспанські мерини; 2) м'ясиста англійська; 3) курдюки, решетилівські, романівські та інші [16, с. 44]. Положення про виставки визначало певні правила експертизи експонатів галузі вівчарства. Найважливішими серед них були: 1) на виставку допускаються вівці не молодші за 1,5 року і не старші 5 років; 2) подані екземпляри повинні належати стаду вирощеному в даній місцевості, або, у крайньому разі, такого стада, яке було завезене на Полтавщину з-за кордону не менше 5 років тому; 3) якщо тварини належали до нової породи, то на виставці повинно бути присутніми не менше 6 таких екземплярів; 4) при умові, коли виставка відкривається раніше 1 червня, то подані на неї вівці повинні бути з вовною, а після 1 липня можна бути вже постриженими при наявності руна; 5) в експертній комісії повинен бути присутнім хоча б один бонітор. Нерідко саме виставки стимулювали ті чи інші заходи по вдосконаленню процесу вирощування домашніх тварин. Так, після Решетилівської виставки 1882 р. перед фахівцями тваринницької галузі постав ряд проблем практичного характеру, а саме: 1) чи задовольняє потреби місцевого населення місцева сіра худоба і 2) яка з порід: сіра українська чи симментальська, чиста чи метизована з українською, може мати максимальний ринковий попит? Остаточний висновок щодо згаданої проблеми було

зроблено товариством на засіданні 20 лютого 1883 р. [17, с. 295]. На думку члена товариства професора П. Кулешова слід вдосконалювати сіру українську худобу шляхом схрещування з іншими породами, переважно шаролезами [15, с. 135].

Питання щодо поліпшення якості великої рогатої худоби сільськогосподарське товариство у своїй ухвалі від 29 серпня 1901 р. вирішило винести на з'їзд сільських господарів, який планувався у наступному 1902 році. Саме цей з'їзд повинен був, на думку товариства, затвердити «способи масового розповсюдження поліпшених тварин».

Членів Полтавського сільськогосподарського товариства хвилювали, звичайно, не тільки наявні проблеми з великою рогатою худобою. Певні питання у мешканців краю були і до якості конярства, про що свідчить, зокрема, підтримка Правлінням товариства ідеї губернської земської управи скликання у 1895 р. з'їзду тих, хто займався розведенням чи торгівлею кінями. З цією метою товариство на своєму засіданні від 17 квітня 1895 р. схвалило правила і основні положення майбутнього з'їзду [26, с. 134]. На одному із засідань товариства професор І. К. Попов зачитав свою доповідь, у якій сформулював основні напрямки поліпшення якості коней, які знаходилися у розпорядженні дрібних товаровиробників. Їх він називав загальновідомим словом – «шкапи». Для підвищення якості робочих коней І. Попов пропонував звернути увагу на використання бельгійських, данських, французьких або англійських ваговозів, над виведенням яких «століттями працювали люди» [26, с. 347]. На початку ХХ ст. Полтавське сільськогосподарське товариство організувало навіть поїздки групи місцевих тваринників до Англії з метою вивчення м'ясного ринку, що, на думку правління, сприятиме подальшому розвитку тваринницької галузі у краї [27, с. 91].

Та чи не найбільше уваги Полтавське сільськогосподарське товариство, як і товариства малорайонного масштабу, приділяло питанням якості вівчарства. Так, Полтавське сільськогосподарське товариство у 1880 р. підтримало ідею Міністерства державних маєтностей скликати з'їзд вівчарів для з'ясування потреб місцевого вівчарства. Невдовзі у Полтаві відбувся такий з'їзд у приміщенні Правління товариства 19 липня 1880 р.; у якому взяв участь керівник вищезгаданого міністерства А. С. Єрмолов, під редакцією якого пізніше побачила світ ґрунтовна праця під назвою «Дослідження сучасного стану вівчарства». В ході роботи з'їзду з'ясувалось, що тонкорунне вівчарство за останні 15-20 років зменшилось у кількісному плані, але поліпшилось якісно. Були встановлені причини зменшення тонкорунного вівчарства. Ними, зокрема, були: а) розорення пасовищ; б) не знання вимог ринку; в) відсутність звички бонітування стада і, нарешті, г) відсутність впевненості у хороших якість плідників, як купувались на ярмарках. Одночасно недоліками галузі вівчарства учасниками полтавського з'їзду була розроблена система заходів, результатом яких мало бути суттєве підвищення ефективності розведення овець. У числі цих заходів були: 1) влаштування зразкової вівчарні; 2) поліпшення торгівлі вовною; 3) необхідність узагальнення відомостей щодо практики бонітування в губерніях півдня країни; 4) організація особливої комісії для оцінки племенних якостей баранів, які продавались на ярмарках; 5) вивчення вимог ринку вовни; 6) розробка правил експертизи овець; 7) для підготовки знавців вівчарства слід організувати спеціальні школи при великих маєтках або ж при зразковій вівчарні. Для реалізації наміченої програми Правління товариства ухвалило рішення щодо шляхів вдосконалення вівчарства у межах Полтавської губернії, для чого планувалось отримати відповідну інформацію від самих вівчарів. Протягом 1880-1881 рр. потрібні відомості були отримані з Карлівської економії Великої княгині Катерини Михайлівни; Циглерівської економії Великого князя Михайла Миколайовича; Пайківської та Малківської економії В. К. Катеринича та цілої низки економій Золотоніського, Лохвицького, Пирятинського, Переяславського і Прилуцького повітів. Аналіз отриманої інформації дав підстави для наступних висновків: а) у поміщицьких маєтках розповсюджені переважно вівці породи негреті-рамбульє; б) плідники для стад власники отримують як на ярмарках, так і ввозять з-за кордону; в) мита вовна продається

переважно у Харкові та Одесі, а брудна відправляється до Москви; г) ціна вовни складає у середньому 17 руб. за пуд; д) туші купують місцеві торговці; ж) кишки йдуть на ковбасні підприємства для виготовлення сосисок; й) прививка від віспи здійснюється ягнятам як восени, так і на весні.

Заслуговує на увагу пропозиція члена товариства А. Н. Перепілкина, який в 1881 р. прочитав на чергових зборах товариства прочитав доповідь під назвою «Проект школи вівчарів», яка отримала схвальну оцінку присутніх. Було передбачено трирічний курс такої школи до якої могли бути зараховані хлопці з 16-річного віку, що закінчили курс початкової школи. Програма такої школи передбачала отримання учнями певних професійних навиків, а саме: 1) вміти припівати віспу; 2) правильно різати ягнятам хвости; 3) знати де й уміти пасти овець; 4) знати коли і якій кількості давати вівцям сіль; 5) знати якості кормів; 6) уміти доглядати ягнят; 7) уміти лікувати рани; 8) визначати вік вівці по зубам тощо. Однак реалізувати план відкриття школи вівчарів товариству не вдалося через низку об'єктивних і суб'єктивних обставин. Згідно свідчень професора Харківського ветеринарного інституту М. Ф. Іванова саме полтавське товариство стало ініціатором розведення каракульських овець і розповсюдження їх в сусідніх губерніях [24, с. 1]. Ініціатором же ідеї поліпшення грубошерстного вівчарства на Полтавщині був член сільськогосподарського товариства професор А. Є. Зайкевич. У січні 1881 р. на екстреному засіданні товариства було ухвалене запропоноване ним рішення, звернутися до Міністерства державних маєтностей з проханням вислати до Полтави з метою метизації з решетилівською вівцею кількох бухарських каракульських плідників. Через 8 місяців 60 таких овець було доставлено тваринникам полтавського краю [17, с. 172]. З метою недопущення виродження метисів Полтавське сільськогосподарське товариство час від часу організовувало експедиції до Бухари з метою закупівлі потрібної кількості каракульських овець. До початку Першої світової війни полтавське товариство організувало 9 таких експедицій, що дозволило закупити загалом кілька тисяч каракульських овець, смушки яких користувалися в Україні великою популярністю, зокрема, у процесі виготовлення одягу та шапок. Дев'ята експедиція дала можливість привезти до Полтави 300 каракульських овець, частина з яких потрапила згодом навіть до Бессарабської, Таврійської, Катеринославської, Воронезької, Херсонської, Саратовської, Орловської, Подільської, Харківської, Київської губерній та Донської області [22, с. 1179].

Певну роботу Полтавське сільськогосподарське товариство здійснювало і стосовно поліпшення якості свиней. На рубежі XIX – XX ст. в господарствах Полтавщини використовувались три основні породи: довговуха, коротковуха і кучерява свиня. На думку члена сільськогосподарського товариства В.Я. Дем'янка найефективнішим способом поліпшення якості місцевих порід свиней є схрещення їх з англійськими породами – йоркширів і беркширів [23, с. 1236]. Станом на 1913 р. 88 малорайонних сільськогосподарських товариств Полтавщини мали у своєму розпорядженні парувальні пункти, на яких утримувалися 125 плідників породи йоркшир (91%) і беркшир (9%). Кращі якості свиней могли отримувати як члени товариства, так і сторонні особи [14, с. 149]. Немало товариств (105) мали парувальні пункти великої рогатої худоби, у розпорядженні яких було 120 плідників [15, с. 145]. Значно менше у розпорядженні сільськогосподарських товариств було кінських парувальних пунктів – 36 з 45 плідниками [15, с. 133]. І все ж найменший інтерес дрібних товаровиробників викликали парувальні пункти овець, яких було лише 27 з 64 плідниками [15, с. 154].

Відзначаючи очевидні успіхи сільськогосподарських товариств Полтавщини у модернізації тваринництва у роки століпінської аграрної реформи у цій галузі залишалося немало проблем. За свідченням професора П. Н. Кулешова головним недоліком заходів щодо поліпшення тваринництва у Полтавській губернії, як і в країні загалом, була відсутність планомірності. Якщо вести мову про велику рогату худобу, то у цьому плані, на думку П. Кулешова, зроблено дуже мало або майже нічого [12, с. 515]. І дійсно, якщо у розвинутих країнах Європи корова давала не менше 200 відер молока на рік, то у

поміщицьких господарствах Російської імперії, включаючи і Полтавщину – від 80 до 100 відер, а у селянських – 60 - 80 відер, що не давало можливості компенсувати витрати навіть на годівлю таких корів. Іншою проблемою, на думку згаданого професора, були недоліки в організації ветеринарної справи та страхуванні худоби [23, с. 1236]. Наприкінці XIX ст. на усю губернію було лише 16 ветеринарних лікарів і стільки ж ветеринарних фельдшерів, що було далеким від потреб тваринницької галузі, адже тисячі тварин щороку гинули не отримавши своєчасно медичної допомоги [24, с. 47]. У 1874 р. наприклад, лише за два місяці від чуми великої рогатої худоби загинуло 9705 тварин [4, с. 187]. На початку XX ст. ситуація у ветеринарній справі дещо поліпшилася, адже у 1905 р. в губернії працювало вже 90 осіб ветеринарно-фельдшерського персоналу [25, с. 36]. Визнаючи факт незадовільного стану ветеринарно-лікарської допомоги домашнім тваринам Полтавське губернське земство у 1906 р. ухвалило рішення про відкриття у Полтаві ветеринарно-фельдшерської школи [25, с. 35].

Із усього вищесказаного можна зробити висновок, що громадськість Полтавщини створивши у 1865 р. сільськогосподарське товариство забезпечило формування на його основі своєрідного центру по стимулюванню модернізаційних процесів як у рослинництві, так і в тваринництві. При цьому процес модернізації здійснювався не лише шляхом пропаганди передового досвіду, але й через низку практичних заходів, якими були ті ж парувальні пункти чи організація закупівлі каракульських овець у Середній Азії. З точки зору подальшого дослідження проблеми, певний інтерес становить питання, пов'язане з діяльністю Полтавського сільськогосподарського товариства по вдосконаленню системи державного, земського і приватного кредитування аграрного сектору економіки краю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Жадан Н. Н., Ивашкевич В. М. Столетний опыт работы Полтавской государственной заводской конюшни. Харьков: Гос. Изд-во сельскохозяйств. лит-ры, 1950. 50 с.
2. Слинько В. Г. Значення вівчарства та історія розвитку галузі на Полтавщині в XIX – XX ст. // Вісник Полтавської державної аграрної академії. 2005. № 2. С.120-122.
3. Нагаєвич В. Історичні та наукові аспекти розвитку свинарства на Полтавщині (кінець XIX - XX ст.) // Полтавський краєзнавчий музей: збірник наукових статей 2005 р. Полтава: Дивосвіт, 2006. С. 231 – 234.
4. Якименко М. А., Нагаєвич В. М. Історія розвитку тваринництва Полтавщини XIX - XX ст. Полтава: РВВ ПДАА, 2007. 208 с.
5. Аранчій С. В. Історія ветеринарної медицини Полтавщини. Полтава: «Полтавський літератор», 1998. 232 с.
6. Рудик С. К. Становлення ветеринарної справи на Полтавщині (XIX ст. - початок XX ст.). Київ : Аграр Медіа Груп, 2015. 228 с.
7. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1916 год. Выпуск первый. Полтава: Электрич. типо-литогр. И. Л. Фришберга, 1918. 200, 194 с.
8. Илличевский О. Полувекковая деятельность Полтавского общества сельского хозяйства // Хуторянин. 1915. № 56. С. 1028-1030.
9. Отчет о деятельности Полтавского общества сельского хозяйства. За 1913 год. Полтава: Электрич. тип. Д. Н. Подземского, 1916. 52,31,32 с.
10. Двадцатипятилетие Полтавской опытной станции (1884-1909 гг.) Вып. 2. Полтава: Электрич. типо-литогр. И. Л. Фришберга, 1916. 87 с.
11. Попов И. О качествах серого степного скота // Вестник южно-русского животноводства. 1909. № 7. С. 170-171.
12. Кулешов П. Государственные общественные мероприятия по улучшению скотоводства // Вестник южно-русского животноводства. 1909. № 25. С. 514-515.
13. Деконский С. С. О методах улучшения серого украинского скота в самом себе // Хуторянин. 1902. № 10. С. 191-192.

14. Примо М. Я. Выращивание молодняка рогатого скота // Календарь Хуторяны. Полтава: Б.в., 1911. С. 111-118.
15. Зенченко Т. В. Малорайонные сельскохозяйственные общества Полтавской губернии. Полтава: Изда-е журн. «Хуторянин», 1914. 378 с.
16. Тихомиров В. А. Историческая записка о деятельности Полтавского сельскохозяйственного общества с 1865 г. по 1887 г. Полтава: Б.в., 1887. 182 с.
17. Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 5 серпня 1878 р. по 29 травня 1883 р.) / Уклад. В. А. Вергунов, Н. Ф. Гриценко, К. О. Черноколова, Н. М. Опара; ННСГБ НААН; під заг. ред. В. А. Вергунова. Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю., 2015. Вип. 1. 356 с.
18. Журналы Полтавского сельскохозйственного общества. 1884 год. Выпуск третий. Полтава : Тип. Н. Пигуренко, 1885. 224 с.
19. Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 24 січня 1888 р. по 18 серпня 1893 р.) / Н. М. Опара; ННСГБ НААН; під заг. ред. В. А. Вергунова. Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю., 2015. Вип. 3. Частина друга. 418 с.
20. Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 15 липня 1883 р. по 29 грудня 1887 р.) / Уклад. В. А. Вергунов, Н. Ф. Гриценко, К. О. Черноколова, Н. М. Опара; ННСГБ НААН; під заг. ред. В. А. Вергунова. Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю., 2015. Вип. 2. Частина перша. 492 с.
21. Иванов М. Ф. Каракулеводство на юге России. Полтава : Т-во Печатного Дела, 1914. 177 с.
22. Илличевский О. Результаты IX Каракульской экспедиции. *Хуторянин*. 1913. С. 1177-1179.
23. Демянко В. Я. Свиноводство // Календарь «Хуторянин». 1909. № 37. С. 1235-1236.
24. Приложение к всеподданнейшему отчету Полтавского губернатора за 1895 год. Полтава: Тип. Губерн.правления, 1896. 58 с.
25. Полтавскому губернскому земскому собранию XLII очередного созыва губернской земской управы. Доклады 1906 года. Полтава: Электр.типо-литогр. Торгов. Дома И. Фришберг и С. Зорохович, 1906. 299 с.
26. Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 3 листопада 1893 р. по 7 березня 1901 р.) / Уклад. В. А. Вергунов, Н. Ф. Гриценко, Н. М. Опара; ННСГБ НААН; під заг. ред. В. А. Вергунова. Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю., 2015. Вип.3. Частина перша. 418 с.
27. Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 14 березня 1901 р. по 22 грудня 1910 р.) / Уклад. В. А. Вергунов, Н. Ф. Гриценко, Н. М. Опара; ННСГБ НААН; під заг. ред. В. А. Вергунова. Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю., 2015. Вип. 3. Частина 2. 416 с.

REFERENCES

1. Zhadan, N.N. & Ivashkevich, V.M. (1950). *Stoletniy opyt raboty Poltavskoy gosudarstvennoy zavodskoy konyushni [One hundred years of experience of the Poltava State factory stable]*. Kharkov: Gos. Izd-vo sel'skokhoz. lit-ri [in Ukrainian].
2. Slynko, V.H. (2005). Znachennia vivcharstva ta istoriia rozvytku haluzi na Poltavshchyni v XIX – XX st. [The value of sheep breeding and the history of industry development in the Poltava region in XIX – XX century]. *Visnyk Poltavskoi derzhavnoi ahrarnoi akademii - Bulletin of the Poltava State Agrarian Academy*, 2, 120 – 122 [in Ukrainian].
3. Nahaievych, V. (2006). *Istorychni ta naukovi aspekty rozvytku svynarstva na Poltavshchyni (kinets XIX - XX st.) [Historical and scientific aspects of development of pig breeding in the Poltava region (the end of the XIX – XX century)]*. Poltavs'kyj krayeznavchyj muzej: Zbirnyk naukovykh statej 2005 r. Poltava: Dyvosvit [in Ukrainian].

4. Yakymenko, M.A. & Nahaievych, V.M. (2007). *Istoriia rozvytku tvarynnytstva Poltavshchyny XIX - XX st. [The history of livestock development of the Poltava region XIX – XX century]*. Poltava: RVV PDAA [in Ukrainian].
5. Aranchii, S.V. (1998). *Istoriia veterynarnoi medytsyny Poltavshchyny [The history of veterinary medicine of the Poltava regio]*. Poltava: «Poltavskyi literator» [in Ukrainian].
6. Rudyk, S.K. (2015). *Stanovlennia veterynarnoi spravy na Poltavshchyni (XIX st.-pochatok XX st.) [The establishment of a veterinary business in the Poltava region (XIX – the beginning of XX century)]*. Kyiv : Ahrar Media Hrup [in Ukrainian].
7. *Report of the Poltava district council for 1916.* (1918). Issue pervyyi. Poltava: Elektrich. tipo-litogr. I.L. Frishberga, (1918) [in Ukrainian].
8. Illichevskiy, O. (1915). *Poluvekovaya deyatelnost' Poltavskogo obshchestva sel'skogo khozyaystva [Half a century of activity of the Poltava Agricultural Society]*. *Khutoryanin - Hutoryanin*, 56, 1028-1030 [in Ukrainian].
9. *Report on the activities of the Poltava Agricultural Society for 1913.* (1916). Poltava: Elektrich. tip. D. N. Podzemskogo. [in Ukrainian].
10. *The twenty-fifth anniversary of the Poltava Experimental Station (1884-1909).* (1916). Issue. 2. Poltava : Elektrich. tipo-litogr. I.L. Frishberga [in Ukrainian].
11. Popov, I. (1909). *O kachestvakh serogo stepnogo skota [About the qualities of the gray steppe cattle]*. *Vestnik yuzhno-russkogo zhivotnovodstva - Bulletin of the South-Russian animal husbandry*, 7, 170-171 [in Ukrainian].
12. Kuleshov, P. (1909). *Gosudarstvennye obschestvinnye meropriyatiya po uluchsheniyu skotovodstva [State public activities to improve livestock]*. *Vestnik yuzhno-russkogo zhivotnovodstva - Bulletin of the South-Russian animal husbandry*, 25, 514-515 [in Ukrainian].
13. Dekonskiy, S.S. (1902). *O metodah uluchsheniya serogo ukrainskogo skota v samom sebe [About the methods of improving the gray Ukrainian cattle in itself]*. *Khutoryanin - Hutoryanin*, 10, 191-192. [in Ukrainian].
14. Primo, M.Ya. (1911). *Vyiraschivanie molodnyaka rogatogo skota [Growing of the young cattle]*. *Kalendar Hutoryani*. Poltava: B.v. [in Ukrainian].
15. Zenchenko, T.V. (1914). *Malorayonnye sel'skokhozyaystvennye obshchestva Poltavskoy gubernii [Small district agricultural societies of the Poltava province]*. Poltava: Izda-e jurn. «Hutoryanin» [in Ukrainian].
16. Tihomirov, V.A. (1887). *Istoricheskaya zapiska o deyatelnosti Poltavskogo selskokozyaystvennogo obshchestva s 1865 g. po 1887 g. [The historical note about the activities of the Poltava Agricultural Society from 1865 to 1887]*. Poltava : B.v. [in Ukrainian].
17. Vergunov, V.A., Gritsenko, N.F., Chernokolova, K.O., Opara, N.M. (2015). *Poltavske tovarystvo silskoho hospodarstva (zhurnaly zasidan z 5 serpnia 1878 r. po 29 travnia 1883 r.) [Poltava Agricultural Society (meeting journals from 5th August to 29 May 1883)]*. V.A.Vergunov (Ed). Vinnytsia: FOP Korzun D.Yu., issue1. [in Ukrainian].
18. *Journals of the Poltava Agricultural Society 1884.* (1885). Poltava: Tip. N.Pigurenko, issue 3. [in Ukrainian].
19. Opara, N.M. (2015). *Poltavske tovarystvo silskoho hospodarstva (zhurnaly zasidan z 24 sichnia 1888 r. po 18 serpnia 1893 r.) [Poltava Agricultural Society (meeting journals from 24th January 1888 to 18th August 1893)]*. V.A. Vergunov (Ed). (Issue. 3), (part 2). Vinnytsia: FOP Korzun D.Yu. [in Ukrainian].
20. Vergunov, V.A., Gritsenko, N.F., Chernokolova, K.O., Opara, N.M. (2015). *Poltavske tovarystvo silskoho hospodarstva (zhurnaly zasidan z 15 lypnia 1883 r. po 29 hrudnia 1887 r.) [Poltava Agricultural Society (meeting journals from 15th July 1883 to 29 December 1887)]*. V.A. Vergunov (Ed). (Issue. 2), (part 1). Vinnytsia: FOP Korzun D.Yu. [in Ukrainian].
21. Ivanov, M.F. (1914). *Karakulevodstvo na yuge Rossii [Karakul breeding in the South of Russia]*. Poltava : T-vo Pechatnogo Dela. [in Ukrainian].

22. Illichevskiy, O. (1913). Rezultaty IX Karakulskoy ekspeditsii [The results of the IX Karakul Expedition]. *Khutoryanin - Hutoryanin*. [in Ukrainian].
23. Demyanko, V.Ya. (1909). Svinovodstvo [Pig Breeding]. *Kalendar «Hutoryanin» - Calendar "Farmer"*, 37, 1235-1236. [in Ukrainian].
24. *Supplement to the most vigorous report of the Poltava governor for 1895*. (1896). Poltava: Tip . Gubern. pravleniya. [in Ukrainian].
25. *Poltava provincial assembly of the next convocation of the provincial district council. Reports of the 1906*. (1906). Poltava: Elektr.tipo-litogr. Torgov. Doma I.Frishberg i S.Zorohovich. [in Ukrainian].
26. Vergunov, V.A., Gritsenko, N.F., Opara, N.M. (2015a). *Poltavske tovarystvo silskoho hospodarstva (zhurnaly zasidan z 3 lystopada 1893 r. po 7 bereznia 1901 r.) [Poltava Agricultural Society (meeting journals from the 3d of the November to 7th March 1901)]*. V.A. Vergunov (Ed). (Issue. 3), (part 1). Vinnytsia: FOP Korzun D.Yu. [in Ukrainian].
27. Vergunov, V.A., Gritsenko, N.F., Opara, N.M. (2015b). *Poltavske tovarystvo silskoho hospodarstva (zhurnaly zasidan z 14 bereznia 1901 r. po 22 hrudnia 1910 r.) [Poltava Agricultural Society (meeting journals from the 14th of March 1901 to the 22d of December1910)]*. V.A. Vergunov (Ed). (Issue. 3), (part 2). Vinnytsia: FOP Korzun D.Yu. [in Ukrainian].

Одержано 13.03.2019.

РЕЦЕНЗІЇ

Нагайко Тарас,

кандидат історичних наук,
завідувач науково-дослідного відділу
історичного краєзнавства
НІЕЗ «Переяслав», керівник навчально-
наукового центру усної історії
taras.nahaiko@ukr.net <http://orcid.org/0000-0002-1439-3576>
Національний історико-етнографічний
заповідник «Переяслав»,
вул. Шевченка, 8, м. Переяслав-
Хмельницький,
Київська обл., Україна, 08400

Nahaiko Taras,

Candidate of Historical Sciences,
Head of the Research Department of Historical
Local History NEES «Pereiaslav»,
Head of the Educational and Scientific Center
of Oral History
taras.nahaiko@ukr.net <http://orcid.org/0000-0002-1439-3576>
National Historical and Ethnographic
Reserve «Pereiaslav»
8, Shevchenka Str.,
Pereiaslav-Khmelnytskyi,
Kyiv region, Ukraine, 08400

ОГЛЯД ЗБІРНИКІВ МАТЕРІАЛІВ «УСНА ІСТОРІЯ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА»

Сучасна парадигма соціо-гуманітарних наук визначає пересічну людину повноцінним об'єктом історичного буття. Антропологізація історичної науки привнесла до її інструментарію нові дослідницькі методи та теоретичні бачення місця людини в історичному процесі. Такі сучасні напрями як історична антропологія, інтелектуальна історія, історія ідей, просопографія, біографістика та інші спроможні всебічно представити як узагальнений, так і зіндивідуалізований портрет соціуму. Задля більш об'єктивного вивчення загальних тематичних аспектів істориками неодмінно враховується персональний життєвий досвід представника тієї чи іншої корпоративної спільноти. Дієвим дослідницьким інструментом тут визнається саме усна історія. В останні роки теоретико-методологічні та практичні аспекти цього напрямку доволі активно застосовуються у широкому спектрі вітчизняних історичних студій. Окрім подієвих (історичних) фактів, у фокус уваги дослідників, що послуговуються цим методом, потрапляють аспекти повсякденного побуту груп людей, особливості емоційного сприйняття тих чи інших обставин та подій, мотивація дій, стратегії поведінки тощо.

Цілком природно, що у добу демократизації історичного знання увага академічної наукової спільноти привертається до вивчення власного досвіду через осмислення своєї ролі у загальному історичному процесі. Слід зауважити, що корпоративні сегменти загальної моделі суспільного буття, представлені вищою школою, являють собою доволі розгалужену систему. У науковій площині її осмислення відбувається через вивчення історії освіти та науки. В узагальненому вимірі до уваги приймається кар'єра, інтелектуальний внесок, а також динамічний життєвий портрет кожного представника корпорації. Безумовно, що саморефлексія безпосередніх учасників досліджуваного процесу є невід'ємною складовою об'єктивного дослідницького бачення.

Говорячи про тематичну спрямованість розглядуваних видань, слід відзначити, що проект зі збору спогадів представників науково-педагогічного складу Дніпропетровського університету, демонструє приклад публікації унікальних за своїм змістом наративних джерел. Окрім біографічних відомостей, вони містять у собі приватний погляд щодо характеру забезпечення виконання державних та суспільних запитів, зокрема реалізацію університетським середовищем планів та завдань у галузі організації та забезпечення освітньо-наукового процесу у період середини XX – початку XXI ст.

Запропонований корпус усних джерел, що наведений у трьох томах пошукового проекту (*Усна історія Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара* : зб. докум. матер. / [редкол.: проф. М.В. Поляков (голова) та ін.]. – Д.: Ліра, 2013. – Т. 1. – 652 с.; *Усна історія Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара* : зб. докум. матер. / редкол.: проф. М.В. Поляков (голова) [та ін.]. – Д.: Ліра, 2016. – Т. 2. – 560 с.; *Усна історія Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара* : зб. докум. матер. / редкол.: проф. М.В. Поляков (голова) [та ін.]. – Дніпро : Ліра, 2017. – Т. III. – 576 с.) покликаний передусім унаочнити ту атмосферу, яка характеризує понад півстолітню добу функціонування та розвитку Дніпропетровського класичного університету. Сформована таким чином візія являє собою важливий джерельний сегмент, що є певною альтернативою офіційного бачення та доповнює його новим змістом. До загальної моделі сприйняття ролі університету в житті соціуму додаються приватні оцінки, що походять з середини самої університетської корпорації. Шляхом введення до наукового обігу джерел усної історії відбувається розширення предметно-тематичної спрямованості історичного дискурсу довкола історії вищої освіти в Україні.

Рецензовані видання стали першим реалізованим проектом видавничої серії джерел з історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара «Alma mater», заснованої у 2013 р. Вихід томів було почергово присвячено відповідно двом ювілейним датам – 95-ти та 100-річчю Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Видавничий проект підготовлено в межах роботи археографічно-краєзнавчої експедиції, керівництво якою здійснювали проф. Ю.А. Святець, доц. О.В. Іщенко, доц. О.А. Репан, доц. Б.П. Грушецький, магістр А.В. Іванцов. Укладачем та науковим редактором видання виступив проф. С.І. Світленко. За структурою кожен том містить вступне слово голови редакційної колегії, ректора М.В. Полякова та змістовну передмову, підготовлену упорядниками С.І. Світленком та В.В. Ващенком. У додатку до передмови першого тому вміщено питальник на 75 запитань, а до двох наступних – 65. Наприкінці кожного з томів подається іменний покажчик, укладений на основі текстів інтерв'ю.

Символічно, що своєрідний життєпис університету, записаний з 2012 по 2014 рр., було створено спільними зусиллями науково-педагогічних працівників та студентів університету. Загалом автори проекту у трьох книгах представили 81 інтерв'ю, що були записані в межах роботи археографічної експедиції. У кожному томі їх наведено у алфавітному порядку. Усі опубліковані матеріали мають редакторське опрацювання та містять питання інтерв'юєра. На початку кожного з них вміщено паспортний лист з двадцятьма обов'язковими для заповнення полями, який містить інформацію про респондента, особу інтерв'юєра, час та місце проведення інтерв'ю, його тривалість тощо. В опублікованих усних джерелах респондентами виступають 60 чоловіків та 21 жінка. 32 записаних інтерв'ю подано російською мовою. За певними винятками для більшості оповідачів було обрано віковий критерій – від 60 років, враховувався тривалий стаж роботи та особистий непересічний внесок у розвиток університету.

Безумовно, що «Усна історія Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара» займе своє помітне місце в мозаїці вітчизняного історіописання. За зразком західної гуманітаристичної традиції, її можна цілком виправдано віднести до некласичної історіографії, що постає на хвилі критики усталеної, позитивістської подієвої історії. У контексті вивчення освітньо-наукового простору розглянуті видання є прикладом збереження та введення до наукового обігу важливого корпусу джерел – персоніфікованої історичної пам'яті про життя та розвиток потужного інтелектуального осередку. Зібрані у них свідчення безпосередніх творців історії закладу виступають унікальними першоджерелами, що покликані створити об'єктивне враження про власне університет, причетних до нього людей та добу, в яку вони взаємодіяли. Персональні автожиттєписи не лише доповнюють та увиразнюють знання про цю установу, а й

дозволять дослідникам апелювати до мікрорівневої інформації, емпіричного досвіду минулих поколінь. Подібна саморефлексія у форматі наукового проекту є корисним починанням, спрямованим на реалізацію одразу кількох важливих завдань: збереження історичної пам'яті, вивчення історії «Alma mater», пошанування внеску її найвиразніших представників.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ І. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Колибенко О., Колибенко О.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ КНЯЗЬ МИХАЙЛО ВСЕВОЛОДОВИЧ: СЛАВНА СМЕРТЬ ПІСЛЯ БЕЗСЛАВНОГО ЖИТТЯ5

Нагайко Т.

ГРОМАДІВСЬКИЙ РУХ ЯК ФЕНОМЕН НАЦІОНАЛЬНОГО САМОУСВІДОМЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.17

Хмельницька Л.

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИЙ АСПЕКТ ДІЯЛЬНОСТІ МОЛОДІЖНИХ ОБ'ЄДНАНЬ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ24

Ставицька А.

НАУКОВІ СТУДІЇ ТА ДОСЛІДИ ОДЕСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ32

Молоткіна В.

ВИДАВНИЦТВО ДИТЯЧОЇ ЛІТЕРАТУРИ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ В 1930-і РР.40

Юрій М., Коцур В.

УКРАЇНСЬКИЙ СОЦІУМ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ І ПОВОЄННИХ ЛИХОЛІТЬ: У ДІАЛОЗІ СУЧАСНИКА З ЛЮДЬМИ МИНУЛОГО – НАШЕ МАЙБУТНЄ49

Новородовська Н.

ПРЕСА ТА ЖУРНАЛЬНА ПЕРІОДИКА НА ТЕРИТОРІЇ УРСР У 1970-Х НА ПОЧАТКУ 1980-Х РР.: СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ АНАЛІЗ67

Міранович В.

ФОРМУВАННЯ СВІДОМОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У ПЕРІОД ПЕРЕБУДОВИ (1985-1991 РР.)75

Тетеря Д., Білоусько В.

ПИСАНКИ ЗА МОТИВАМИ ОРНАМЕНТІВ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ: НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО ЗІБРАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ»81

Коцур В.

ПРОЦЕСИ ПОЛІТИЗАЦІЇ ЕТНІЧНОСТІ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ЗОВНІШНЬОЇ АГРЕСІЇ92

РОЗДІЛ II. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Дем'яненко Б., Дем'яненко В.

ФЕНОМЕН МАЛОРОСІЙСТВА У ВІТЧИЗНЯНОМУ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОМУ
ДИСКУРСІ104

Чернов Б.

ЕКОНОМІЧНА ГЕОГРАФІЯ: ІСТОРІОГРАФІЯ ЇЇ МЕТОДОЛОГІЧНОЇ СУТНОСТІ ...114

Коблош В.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ КОМПЛЕКСНОГО АНАЛІЗУ ҐРУНТОВО-
КАРТОГРАФІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ: З НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ ПРОФЕСОРА
Н.Б. ВЕРНАНДЕР123

Березанська І.

ІНКЛЮЗИВНА ОСВІТА В ТРАКТУВАННІ ВІТЧИЗНЯНИХ ДОСЛІДНИКІВ130

РОЗДІЛ III. ІСТОРІЯ НАУКИ І ТЕХНІКИ

Логвинюк Т.

ЕВОЛЮЦІЯ ТРАНСПОРТНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК
СУЧАСНОГО СВІТУ144

Годун Н., Миздренко О.

СТАНОВЛЕННЯ НАУКОВИХ ЗНАНЬ У ГАЛУЗІ ФІЗІОЛОГІЇ ВИЩОЇ НЕРВОВОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ150

Якименко М.

РОЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРИСТВ ПОЛТАВЩИНИ У МОДЕРНІЗАЦІЇ
ТВАРИННИЦЬКОЇ ГАЛУЗІ (XIX-XX ст.)159

РЕЦЕНЗІЇ

Нагайко Т.

ОГЛЯД ЗБІРНИКІВ МАТЕРІАЛІВ «УСНА ІСТОРІЯ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА»169

CONTENT

PART I. HISTORY OF UKRAINE

Kolybenko O., Kolybenko O.

PRINCE OF PEREIASLAV MYKHAILO VSEVOLODOVYCH: GLORIOUS DEATH AFTER AN UNHOLY LIFE5

Nahaiko T.

COMMUNITY MOVEMENT AS A PHENOMENANCE OF THE NATIONAL SELF-COMMUNICATION OF UKRAINIANS OF THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY.....17

Khmelnyska L.

SOCIAL AND PEDAGOGICAL ASPECTS OF THE ACTIVITIES OF YOUTH ASSOCIATIONS IN UKRAINE IN THE CONDITIONS OF THE FORMATION OF THE UKRAINIAN NATIONAL IDEA OF THE END OF XIX - THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY24

Stavytska A.

SCIENTIFIC STUDIES AND RESEARCHES ODESSA INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY32

Molotkina V.

PUBLISHING OF CHILDREN'S LITERATURE IN THE CONTEXT OF THE POLITICAL DEVELOPMENT OF UKRAINE IN 1930s40

Yurii M., Kotsur V.

UKRAINIAN SOCIETY IN THE YEARS OF THE SECOND WORLD WAR AND AFTER WAR YEARS: IN THE CONTEMPORARY'S DIALOGUE WITH THE PEOPLE OF THE PAST IS OUR FUTURE49

Novorodovska N.

PRESS AND JOURNAL PERIODICAL ON TERRITORY OF USSR IN 1970'S AND EARLY 1980'S: SOCIOCULTURAL ANALYSIS67

Miranovych V.

FORMATION OF STUDENT YOUTH' CONSCIOUSNESS OF UKRAINIAN SSR IN THE PERIOD OF PERESTROIKA (1985-1991)75

Teterya D., Bilousko V.

WRITES ACCOMPANIED BY THE TRIPPLE CULTURE ORIENTATIONS: NEW RECEIPTS FOR THE COLLECTION OF THE NATIONAL HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC RESERVE«PEREIASLAV»81

Kotsur V.

THE PROCESSES OF POLITIZATION OF ETHNICITY IN UKRAINE IN THE CONDITIONS OF EXTERNAL AGGRESSION92

PART II. HISTOROGRAPHY AND SOURCING

Demyanenko B., Demyanenko V.

PHENOMENON OF LITTLE RUSSIANNES IN DOMESTIC INTELLECTUAL DISCUSSION104

Chernov B.

THE METHODOLOGICAL BASIS OF ECONOMIC GEOGRAPHY114

Koblosh V.

METHODOLOGICAL BASES OF COMPLEX ANALYSIS OF SOIL-CARTOGRAPHIC MATERIALS: FROM THE SCIENTIFIC HERITAGE OF PROFESSOR N.B. VERNANDER.....123

Berezanska I.

INCLUSIVE EDUCATION IN DOMESTIC RESEARCHERS TREATMENTS130

PART III. HISTORY OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

Logvinyuk T.

EVOLUTION OF TRANSPORT INFRASTRUCTURE AND ITS IMPACT ON THE DEVELOPMENT OF THE MODERN WORLD144

Godun N., Myzdrenko O.

FORMATION OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE IN THE FIELD OF PHYSIOLOGY OF HIGHER NERVOUS ACTIVITY150

Yakymenko M.

THE ROLE OF AGRICULTURAL SOCIETIES OF POLTAVA REGION IN THE MODERNIZATION OF THE LIVESTOCK SECTOR (19th - 20th cent.)159

REVIEWS

Nahaiko T.

REVIEW OF MATERIAL SUPPLIERS «ORAL HISTORY OLES HONCHAR DNIPRO NATIONAL UNIVERSITY»169

Наукове видання

Наукові записки з української історії Збірник наукових статей

Випуск 45

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до друку публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє.

Відповідальність за достовірність матеріалів несуть автори публікацій.

Передрук та відтворення опублікованих матеріалів будь-яким способом дозволяється лише при посиланні на «Наукові записки з української історії».

Редакційна колегія залишає за собою право редагувати та скорочувати текст.

Адреса редакції: Україна, 08401, м. Переяслав-Хмельницький Київської обл., вул. Сухомлинського, 30, кафедра історії та культури України (к. 222).

Тел.: 04567-5-17-13

Е-mail: kafedra.zbirnyk@gmail.com

Сайт збірника: <https://snouh.com/index.php/journal>

Комп'ютерний набір: І. Березанська, А. Ставицька

Оформлення обкладинки: А. Вовкодав

Підписано до друку 30.06.2019 р. Формат 60x84 1/8.

Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.

Наклад 300. Зам. № 153. Ум. друк. арк. 18.

Виготовник ФОП Домбровська Я. М., свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців

ДК №6366 від 22.08.2018 р.

08055, Київська обл., Макаріївський р-н., с. Вільне,

e-mail: devis519@ukr.net